

**Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Σχολή Επιστημών της Αγωγής
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων**

**Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Επιστήμες της Αγωγής
Κατεύθυνση: Ανθρωπιστικές Επιστήμες στην Εκπαίδευση**

Διπλωματική εργασία

Η έννοια της κοινωνικής πρακτικής στον Pierre Bourdieu

Παύλος Νάστος

Συμβουλευτική επιτροπή

Επιβλέπουσα: Μαρία Πουρνάρη, Αναπληρώτρια καθηγήτρια

Μέλη: Γρηγόριος Καραφύλλης, Καθηγητής

Ιορδάνης Μαρκουλάτος, Επίκουρος καθηγητής

Ιωάννινα 2013

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΔΡΕΑ:.....*Συγγραφέα*.....
Α.Δ. ΕΠ.:.....*10629/2013*.....

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000345103

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

1. Η υπέρβαση των επιστημονικών αντιθέσεων της κοινωνιολογίας
2. Οι επιστημολογικές αρχές της κοινωνιολογίας
3. Η άρση της διάστασης μεταξύ αντικειμενισμού και υποκειμενισμού
4. Η *πρακτική* ως σύνθεση της δομικής και της υποκειμενικής δράσης
5. Οι βασικές θεωρητικές έννοιες
 - 5.1. Η έννοια της έξεως (habitus)
 - 5.2. Η έννοια του πεδίου
 - 5.3. Η αίσθηση του παιχνιδιού και η έννοια της στρατηγικής
 - 5.4. Η σχέση μεταξύ δομών, έξεων και *πρακτικών*
 - 5.5. Το σώμα και η αίσθηση της *πρακτικής*
6. Η λογική της *πρακτικής*
7. Κανόνες και *πρακτική*
8. Ενσωματωμένη κατανόηση και *πρακτική*
9. Κριτική ανάλυση
10. Συμπεράσματα

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Κα Μαρία Πουρνάρη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια και διδάσκουσα του μαθήματος της Επιστημολογίας των Κοινωνικών Επιστημών για τον ενδιαφέροντα τρόπο κυκλοφορίας της γνώσης στα πλαίσια του μαθήματός της, ο οποίος κινητοποίησε το ενδιαφέρον και την έμπνευση για την επιλογή, οργάνωση και σύνταξη αυτής της εργασίας.

Επίσης, τον Κο Γρηγόριο Καραφύλλη, Καθηγητή Κοινωνικής φιλοσοφίας, ο οποίος, μέσω της διδασκαλίας του μαθήματός του επίσης επέτεινε και διεύρυνε το ενδιαφέρον μου για τα κοινωνικά και φιλοσοφικά ζητήματα.

Τέλος, τον Κο Ιορδάνη Μαρκουλάτο, Επίκουρο Καθηγητή Κοινωνικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας για την πολύτιμη βοήθεια που προσέφερε με το βιβλίο του στη δόμηση αυτής της εργασίας

Εισαγωγή

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο εντείνεται και διευρύνεται ο σύγχρονος θεωρητικός διάλογος στα πλαίσια των κοινωνικών επιστημών γύρω από τα πεδία συγκρότησης των θεωρητικών παραδειγμάτων, τη διερεύνηση των επιστημολογικών προβλημάτων και την επεξεργασία εννοιολογικών εργαλείων για την κοινωνιολογική ανάλυση.

Το ευρύ φάσμα των θεωρητικών ζητημάτων πάνω στα οποία εστιάστηκε αυτός ο διάλογος περιελάμβανε καίρια ερωτήματα όπως πρώτον, το κλασικό οντολογικό και επιστημολογικό πρόβλημα σχετικά με τη φύση των κοινωνικών επιστημών και το χαρακτήρα της γνώσης που αποκτάται από αυτές. Δεύτερον, τους τρόπους ερμηνείας της ανθρώπινης δράσης και των κοινωνικών δομών και τρίτον, τον προβληματισμό γύρω από τη σχέση της κοινωνιολογικής θεωρίας ως αφηρημένου θεωρητικού -υποδείγματος με την εμπειρική διερεύνηση, καθώς επίσης και γύρω από τη σχέση της με τις θεωρητικές τάσεις στις άλλες κοινωνικές επιστήμες (φιλοσοφία, γλωσσολογία κ.ά.)

Τα ζητήματα αυτά βρίσκονται στο επίκεντρο της διαμάχης μεταξύ των θεωρητικών της κοινωνιολογίας και η προσπάθεια επίλυσής τους συναρθρώνεται με τις θεμελιακές αντιθέσεις που διατρέχουν την επιστήμη αυτή. Πρόκειται για τους ιδιαίτερους δυϊσμούς ή διχοτομικές διακρίσεις που αναπτύχθηκαν στους κόλπους της κοινωνιολογίας, όπως είναι οι δυϊσμοί άτομο-κοινωνία, δράση-δομή, ατομικισμός-ολισμός, υποκειμενισμός-αντικειμενισμός, μικροανάλυση-μακροανάλυση, αξιακή συνάφεια-αξιακή ουδετερότητα, για να αναφέρουμε τους σημαντικότερους.

Το κύριο ερώτημα που κινητοποίησε το ενδιαφέρον για αυτή την εργασία είναι αν μπορεί να υπάρξει και να εφαρμοστεί ένα σύνθετο αναλυτικό σχήμα που να αίρει τις αντινομίες και τις αντιπαραθέσεις μεταξύ των διαφόρων κοινωνιολογικών προσεγγίσεων και να συμπεριλαμβάνει, ταυτοχρόνως, τόσο τις αντικειμενικές όσο και τις υποκειμενικές συνιστώσες της δράσης.

Η αντιπαράθεση μεταξύ των κοινωνιολογικών θέσεων με έμφαση στον ένα ή τον άλλο πόλο των «ανταγωνιστικών ζευγών» κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 και οι αρκετά γόνιμες προσπάθειες γεφύρωσης των κοινωνιολογικών δυϊσμών –ή οι προσπάθειες «σύζευξης», κατά τον Goffman (1983)- ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '80, συνιστούν τη δυναμική ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας. Οι απόπειρες επαναπροσέγγισης, επανερμηνείας και σύνθεσης των κοινωνιολογικών

δυϊσμών χαράσσουν την πορεία του διαλόγου ανάμεσα στα σύγχρονα θεωρητικά ρεύματα από τις αρχές της δεκαετίας του '80 και έπειτα.

Υπάρχουν τρεις κύριες θεωρητικές προοπτικές μέσα από τις οποίες μπορεί κανείς να διερευνήσει τα κοινωνικά φαινόμενα: ο δομικός λειτουργισμός, οι ερμηνευτικού προσανατολισμού κοινωνιολογίες και ο δομισμός-μεταδομισμός.. Το βασικό κριτήριο που διαφοροποιεί τις τρεις αυτές προσεγγίσεις είναι ο τρόπος με τον οποίο η καθεμιά ορίζει το υποκείμενο.

Ο λειτουργισμός του Parsons, επηρεασμένος από το πρώιμο έργο του Durkheim, προβάλλει τα δρώντα υποκείμενα κατά έναν παθητικό τρόπο. Η έμφαση δίνεται περισσότερο στο πώς η κοινωνία, η κοινωνική δομή ή η κουλτούρα επηρεάζουν τη συμπεριφορά των ατόμων και λιγότερο στο πώς τα δρώντα υποκείμενα –σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο- κατασκευάζουν αυτές τις πραγματικότητες.

Ως αντίδραση στο δομολειτουργισμό, οι ερμηνευτικές κοινωνιολογίες (συμβολική διαντίδραση, φαινομενολογία, εθνομεθοδολογία) υποστηρίζουν πως οι άνθρωποι δεν είναι παθητικά δημιουργήματα των κοινωνικών δομών αλλά μάλλον το αντίθετο. Από αυτή τη σκοπιά, το ουσιώδες δεν είναι να δείξει κανείς πώς η κοινωνία διαμορφώνει τις ατομικές συμπεριφορές αλλά πώς τα άτομα συγκροτούν, αναπαράγουν και μετασχηματίζουν το κοινωνικό σύνολο που δεν είναι τίποτε άλλο από μία πολύπλοκη συμβολική κατασκευή. Τα άτομα, με άλλα λόγια, είναι λιγότερο δημιουργήματα και περισσότερο δημιουργοί της κοινωνικής πραγματικότητας.

Τέλος, η τρίτη προσέγγιση εκτοπίζει από το κέντρο του ενδιαφέροντος το υποκείμενο, αναζητώντας «κρυφούς» κώδικες συμπεριφοράς –κώδικες που το υποκείμενο ακολουθεί χωρίς να γνωρίζει συνειδητά (κατά τον ίδιο τρόπο που μπορεί κανείς να μιλάει μία γλώσσα σωστά χωρίς να είναι σε θέση να εκφράσει θεωρητικά τους γραμματικούς ή συντακτικούς κανόνες που ακολουθεί). Ο μεταδομισμός, παρόλο που δεν πιστεύει σε κρυφούς κώδικες συμπεριφοράς όπως ο δομισμός, διατηρεί την αντίληψη της τοποθέτησης του υποκειμένου σε μια υποδεέστερη θέση. Στην περίπτωση του Foucault, για παράδειγμα, έχουμε τις έλλογες ή μη έλλογες πρακτικές που είναι, κατά κάποιο τρόπο, «απρόσωπες», με την έννοια πως δεν συνδέονται συστηματικά με συγκεκριμένα υποκείμενα, ατομικά ή συλλογικά.

Θα μπορούσαμε να πούμε πως και οι τρεις παραπάνω προσεγγίσεις έχουν κάτι θετικό να προσφέρουν στην κοινωνιολογική ανάλυση και άρα πως αλληλοσυμπληρώνονται. Το σημαντικό είναι όμως να προχωρήσει κανείς πέρα από τους όρους μιας απλής συμπληρωματικότητας δημιουργώντας εννοιολογικά εργαλεία

σύνθεσης, δηλαδή εργαλεία που να δείχνουν με έναν θεωρητικό και λογικά συγκροτημένο τρόπο πώς μπορεί κανείς να περάσει από τη μία θεωρητική προσέγγιση στην άλλη χωρίς να προβεί σε αυθαίρετες συγκρίσεις. Τέτοιου είδους εννοιολογικά εργαλεία προσέγγισης προσπαθούν να δημιουργήσουν θεωρητικοί όπως ο Giddens, ο Habermas και ο Bourdieu.

Η συμφιλίωση των δυϊστικών αντιλήψεων από στοχαστές όπως ο Pierre Bourdieu, προϋποθέτει μια εκτεταμένη και σε βάθος διερεύνηση των διαφορών σχολών σκέψης με στόχο να εντοπισθούν και να αναπτυχθούν τα στοιχεία εκείνα τα οποία διακρίνονται ως σημαντικά εννοιολογικά εργαλεία για τη σύλληψη και ερμηνεία των σχέσεων μεταξύ των διαφορών επιπέδων της κοινωνικής πραγματικότητας.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα εξεταστούν βασικές θεωρητικές αρχές που διατρέχουν τη σκέψη του Bourdieu και οι οποίες θεμελιώνουν μια κοινωνιολογία που προσπαθεί να υπερβεί όλες εκείνες τις αντιθέσεις και τις αντινομίες που διαιρούν την κοινωνιολογική ανάλυση. Παράλληλα, θα περιγραφεί ο τρόπος επιστημονικής μελέτης μέσω του οποίου ο Bourdieu επιχειρεί να διαμορφώσει μια γέφυρα επικοινωνίας και κυκλοφορίας των ιδεών ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές επιστήμες.

Στο 2^ο κεφάλαιο θα παρουσιαστούν οι επιστημολογικές αρχές της κοινωνιολογίας του Bourdieu και οι οποίες συνίστανται, από τη μια στη σχεσιακή προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας ή, με άλλα λόγια, στη μελέτη των διαφορών κοινωνικών πεδίων ως συστημάτων σχέσεων και από την άλλη στον επιστημονικό αναστοχασμό ο οποίος, κατά τον Bourdieu, οφείλει να περιλαμβάνει τόσο την ανάλυση των αντικειμενικών σχέσεων μεταξύ κοινωνικών θέσεων και κοινωνικών συνθηκών όσο και τη διερεύνηση της σχέσης του ίδιου του κοινωνιολόγου με το αντικείμενο της μελέτης του.

Στο 3^ο κεφάλαιο θα περιγραφεί ο τρόπος επιστημονικής μελέτης του Bourdieu, ο οποίος φιλοδοξεί να προσφέρει μια «μέση οδό ανάλυσης» που θα αίρει τη διάσταση μεταξύ των αντικειμενιστικών και των υποκειμενιστικών θεωρήσεων και θα περιλαμβάνει τη διακριτή αλλά ταυτόχρονη συνύπαρξη του εξωτερικού πλαισίου της δράσης (δηλαδή των δομικών της χαρακτηριστικών) και των άμεσων συνθηκών της, οι οποίες διαμορφώνονται από τις υποκειμενικές προδιαθέσεις και το βασικό απόθεμα γνώσεων που τα άτομα διαθέτουν ως αποτέλεσμα της κοινωνικής τους εμπειρίας.

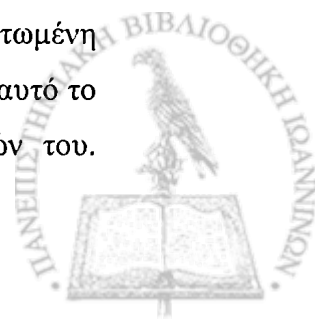
Στο 4^ο κεφάλαιο θα δειχτεί πως η θεωρία της πρακτικής που προτείνει ο Bourdieu συγκεντρώνει την προσοχή της στην ταυτόχρονη ανάλυση τόσο των αντικειμενικών δομών που συγκροτούν τα διάφορα κοινωνικά πεδία όσο και των νοητικών δομών που διαμορφώνουν οι δρώντες και οι οποίες αποτελούν, σε ένα σημαντικό βαθμό, το αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης των κοινωνικών δομών.

Στο 5^ο κεφάλαιο θα παρουσιαστούν τα κύρια εννοιολογικά εργαλεία που χρησιμοποιεί ο Bourdieu προκειμένου να τεκμηριώσει το θεωρητικό του σχήμα. Η θεμελιώδης για τον Bourdieu έννοια της έξης (habitus) αποτελεί το μηχανισμό που συνδέει τους εξωτερικούς προσδιοριστικούς παράγοντες τους οποίους εσωτερικεύουν οι δρώντες και τις δομημένες προδιαθέσεις που διαμορφώνουν τα σχήματα σκέψης, αντίληψης και δράσης των υποκειμένων.

Οι έξεις, το σύνολο των προδιαθέσεων που διαμορφώνονται από τις ενσωματωμένες κοινωνικές δομές και προσδιορίζουν τις κατηγορίες σκέψης, αντίληψης και δράσης τις οποίες κινητοποιούν τα κοινωνικά υποκείμενα για να αντιληφθούν τον κοινωνικό κόσμο είναι προϊόντα των εξαρτήσεων που συνδέονται με μια ιδιαίτερη τάξη συνθηκών ύπαρξης και λειτουργούν ως αρχές που οργανώνουν τις πρακτικές και τους τρόπους παράστασής τους επιβάλλοντας στις δράσεις των υποκειμένων τόσο αντικειμενικά όσο και υποκειμενικά όρια.

Οι πρακτικές εμφανίζονται στους χώρους των ιδιαίτερων περιστάσεων που συνδέουν τις έξεις με συγκεκριμένα κοινωνικά πεδία τα οποία περιορίζουν ή κατευθύνουν αυτές τις πρακτικές προς μια αντικειμενική κατεύθυνση. Οι σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών δρώντων υποκειμένων παράγουν το πεδίο και τους συσχετισμούς δυνάμεων που το χαρακτηρίζουν. Πιο συγκεκριμένα οι δρώντες, οριζόμενοι από το μέγεθος του ειδικού κεφαλαίου που κατέχουν, καθορίζουν τη δομή του πεδίου που συγχρόνως τους καθορίζει και την κατάσταση των δυνάμεων που ασκούνται πάνω στις πρακτικές τους.

Εγκαθίσταται έτσι μια «αίσθηση του παιχνιδιού», μια πρακτική αντιληπτικότητα για το πώς κινείται κανείς μέσα στα καθιερωμένα μέτρα του κοινωνικού πεδίου τα οποία διαμορφώνουν την έξη. Η έξη με τη σειρά της παράγει στρατηγικές οι οποίες, μολονότι δε στοχεύουν συνειδητά σε σκοπούς βάσει ενός προμελετημένου σχεδίου αλλά και ούτε αποτελούν παράγωγα ενός μηχανικού καθορισμού, καταλήγουν να προσαρμόζονται αντικειμενικά στις καταστάσεις. Η έξη είναι η ενσωματωμένη σημασία, η οποία αποτελεί το συσσωρευμένο αποτέλεσμα της συμμετοχής σε αυτό το παιχνίδι και της πρακτικής προσαρμογής μέσα στα όρια των συμβάσεών του.

Παράγει διαρκώς τις πρακτικές μεταφορές των ήδη κεκτημένων σχημάτων που απαιτούνται από τις ιδιαίτερες κάθε φορά κοινωνικές συνθήκες. Το σώμα δεν ενεργεί απλά σε συμφωνία με κάποιες συστηματοποιημένες ή τυποποιημένες πρακτικές αλλά γίνεται το ίδιο ο φορέας του τελετουργικού αυτής της δράσης ακολουθώντας μια πρακτική λογική η οποία αποτελεί, υπό αυτή την έννοια, ένα είδος ενσωματωμένης μνήμης

Στο 6^ο κεφάλαιο θα επιχειρηθεί μια ερμηνεία αυτής της ιδιόμορφης λογικής, η οποία κινητοποιεί τις δράσεις και τις συμπεριφορές πέρα από σκόπιμους και συνειδητούς υπολογισμούς. Στόχος του Bourdieu είναι να διακρίνει τις συνδέσεις και τις αναλογίες που παρουσιάζει η συμπεριφορά του ίδιου υποκειμένου στις διάφορες περιοχές της πρακτικής και να αντιληφθεί το σχετικό βάρος ή τη συνεισφορά κάθε καθορισμένης πρακτικής (πολιτισμικής, πολιτικής ή άλλης) στην παραγωγή και αναπαραγωγή της ταυτότητας του κοινωνικού υποκειμένου.

Στο 7^ο κεφάλαιο θα εξεταστεί η δυνητική αναλογία ανάμεσα στην έννοια της πρακτικής και στην έννοια του κανόνα. Θα επιχειρηθεί να δοθεί μια απάντηση στο ερώτημα πώς η συμπεριφορά μπορεί να ρυθμίζεται χωρίς να αποτελεί το προϊόν της υπακοής σε σταθερά καθορισμένους κανόνες και που, εντούτοις, εμφανίζει τη μορφή μιας κανονικότητας. Είναι βέβαιο πως τα κοινωνικά παίγνια υπακούουν σε κανονισμούς ενώ, ταυτοχρόνως, συνιστούν πεδία εμφάνισης ορισμένων κανονικοτήτων.

Πέρα, ωστόσο, από το αν οι κανόνες –με την έννοια των τακτικών και συστηματικά επαναλαμβανόμενων δράσεων- κατανοούνται από τους δρώντες ως αρχές νομικής φύσης που οι ίδιοι υιοθετούν ή ως ένα σύνολο αντικειμενικών κανονικοτήτων που τους επιβάλλονται, βρίσκονται πάντοτε συνυφασμένοι με την πρακτική τους εφαρμογή μέσα από μια εξίσου πρακτική οργάνωση των λόγων και των ενεργειών ώστε να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις των κοινωνικών συνθηκών.

Στο 8^ο κεφάλαιο θα δειχτεί ότι η αίσθηση της πρακτικής, αυτός ο πρακτικός τρόπος αντίληψης της κοινωνικής πραγματικότητας τον οποίο θεωρούμε δεδομένο δίχως να τον εξετάζουμε, συνιστά μια μορφή πρακτικής γνώσης η οποία μεταβιβάζεται και εγγράφεται στα σώματα διαμορφώνοντας τα συστήματα των προδιαθέσεων. Η σωματική έξη παράγει και αναπαράγει διαρκώς, μέσω κινητικών σχημάτων και σωματικών αυτοματισμών, τα πρακτικά σχήματα αντίληψης, εκτίμησης και δράσης που απαιτούνται από τις ιδιαίτερες κάθε φορά συνθήκες και μεταβιβάζονται από πρακτική σε πρακτική δίχως να περνούν από το επίπεδο της

συνείδησης. Η πρακτική αίσθηση είναι το παράγωγο μιας ενσωματωμένης κατανόησης, η οποία περιλαμβάνει τόσο τη γνώση των ομολογιών και αναλογιών ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά πεδία όσο και την αναγνώριση της λογικής των διαφορετικών διαιρέσεων του κοινωνικού κόσμου.

Ο Bourdieu προσπαθεί να δημιουργήσει ένα συμβιβασμό ανάμεσα στην προοπτική η οποία θεωρεί την κοινωνική τάξη πραγμάτων εξωτερική προς τα άτομα πραγματικότητα που ασκεί περιορισμούς στη συμπεριφορά τους (τα άτομα αποτελούν παθητικά υποκείμενα του κοινωνικού συστήματος) και την προοπτική η οποία αποδίδει στους φορείς της δράσης κεντρικό ρόλο στη συγκρότηση της πραγματικότητας.

Προτίθεται να προσφέρει μια εναλλακτική απάντηση στο επίμαχο ζήτημα του καθορισμού της κοινωνικής δράσης μέσω ενός θεωρητικού σχήματος που επιδιώκει την σύνθεση και την επικοινωνία μεταξύ αντιτιθέμενων θεωριών. Το σχήμα αυτό επιχειρεί να δώσει –μέσω μιας ορθολογικά ρεαλιστικής κριτικής ανάλυσης- μια αντικειμενική περιγραφή των συστατικών όρων της κοινωνικής δράσης, συμφιλιώνοντας τις αντιθετικές προσεγγίσεις που έδιναν έμφαση είτε στον καθοριστικό προσδιορισμό των δρώντων από τις δομές, είτε στην αυτόνομη και δημιουργική δράση των υποκειμένων. .

Ενώ κρατά ως βασική αρχή της μελέτης του την καθοριστική επίδραση των δομών στη διαμόρφωση της κοινωνικής δράσης, προσεγγίζει τα φαινόμενα και από τη σκοπιά των δρώντων, ως υποκειμένων ικανών να σταθμίσουν, να επιλέξουν, να διαπραγματευτούν και να σχεδιάσουν τις κατάλληλες στρατηγικές στα πλαίσια της σχετικής αυτονομίας που διαθέτουν ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις ενός δομημένου και ιεραρχημένου κοινωνικού χώρου.

Στόχος της εργασίας είναι να εξηγήσει πώς ορισμένοι τύποι συμπεριφοράς και δράσης μπορούν να κατευθύνονται σε συγκεκριμένους σκοπούς, χωρίς να είναι συνειδητά στραμμένοι προς αυτούς ή ρητά καθορισμένοι από αυτούς. Επιδιώκει λοιπόν να στοιχειοθετήσει την πρακτική λογική όλων εκείνων των συμπεριφορών και των δράσεων που εμφανίζουν συγκεκριμένους προσανατολισμούς χωρίς να είναι το αποτέλεσμα ενσυνείδητων και ορθολογιστικών υπολογισμών ή το αποτέλεσμα της επίδρασης απρόσωπων μηχανιστικών καθορισμών.

Στην εργασία αυτή θα υποστηριχτεί ότι για τον Bourdieu, μια θεωρία της πρακτικής είναι ικανή να συμβιβάσει τις διαφορές ανάμεσα στις μηχανιστικές θεωρητικές παραδόσεις και τις νοησιοκρατικές εκδοχές της τελεολογίας, εφαρμόζοντας μια καθολική αντικειμενοποίηση, η οποία περιλαμβάνει την εξαντικειμενίκευση τόσο των κοινωνικών συνθηκών (μέσα από τη μελέτη της ιεραρχίας των κοινωνικών δομών και των κοινωνικών θέσεων) όσο και των νοητικών δομών του ερευνητή κοινωνιολόγου που αποτελούν παράγωγα της ενσωμάτωσης των αντικειμενικών δομήσεων του κοινωνικού κόσμου.

Ο Bourdieu μας προσφέρει μια γόνιμη συνθετική προοπτική, στοχεύοντας σε μια κοινωνική θεωρία η οποία επιχειρεί να ερμηνεύσει τις διασυνδέσεις ανάμεσα στην οικονομία, την πολιτική, την κοινωνία, την κουλτούρα και τη διϋποκειμενική πραγματικότητα της καθημερινής ζωής, όσο και τον τρόπο με τον οποίο τα διαφορετικά αυτά επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας συμπλέκονται στη συγκρότηση ενός σύνθετου συστήματος.

Κεφάλαιο 1. Η υπέρβαση των επιστημονικών αντιθέσεων της κοινωνιολογίας

Αν επιχειρούσαμε να συνοψίσουμε την επιστημονική προσφορά του έργου του Pierre Bourdieu σε ένα γενετήριο σχήμα –που θα επέτρεπε τη σύλληψη και την κατανόηση των θεωρητικών αρχών που αποτελούν θεμέλιο στις έρευνές του και, κατά συνέπεια, της ιδιαιτερότητας της κοινωνιολογίας του όπως και των επιδράσεών της στην ανασυγκρότηση της θεωρίας της γνώσης και της επιστημολογίας- θα λέγαμε ότι το έργο του προσπάθησε να υπερβεί τις διάφορες αντιθέσεις που διαιρούν πραγματικά το κοινωνιολογικό πεδίο, όπως είναι, για να μην αναφέρουμε παρά μερικές, η αντίθεση μεταξύ θεωρητικών και εμπειριστών, μεταξύ αντικειμενισμού και υποκειμενισμού ή μεταξύ του δομισμού και ορισμένων μορφών της φαινομενολογίας, θέτοντας έτσι τις βάσεις αυτού που ονόμασε «ολική ανθρωπολογία».

Ο Bourdieu επιδόθηκε αναμφισβήτητα σε μια γόνιμη προσπάθεια άρσης των διακρίσεων που διατρέχουν το θεωρητικό διάλογο μέσα από τον επαναπροσδιορισμό και τη σύνθεση των θεμελιωδών δυϊσμών της κοινωνιολογικής ανάλυσης. Κατάφερε να επινοήσει μια σειρά από λογικώς αλληλένδετα εννοιολογικά εργαλεία, που του επέτρεψαν να εξετάσει τα κοινωνικά φαινόμενα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να παράγονται ενδιαφέροντα ερωτήματα και να δημιουργούνται μεθοδολογικά ορθές διασυνδέσεις ανάμεσα σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, προετοιμάζοντας, ταυτοχρόνως, το έδαφος για μια παράλληλη εμπειρική διερεύνηση τόσο των κοινωνικών δομών όσο και των υποκειμένων της δράσης.

Στο έργο του Bourdieu υπάρχει η θεμελιώδης ιδέα ότι τα κοινωνικά υποκείμενα υποβάλλονται σε *ενεργήματα διαμόρφωσης* (βρίσκονται, δηλαδή, σε δομημένες σφαίρες ικανές να προσανατολίσουν ή να εξαναγκάσουν τις πρακτικές και τους τρόπους παράστασής τους). Αυτές οι δομές –τα *κοινωνικά πεδία*, όπως τα αποκαλεί- θεμελιώνονται τόσο στην αντικειμενικότητα (στις θεσμοποιημένες πράξεις) όσο και στην υποκειμενικότητα (στο σώμα του κοινωνικού δρώντος) υπό τη μορφή συστημάτων διαθέσεων και νοητικών δομών, των *έξεων*. Οι κατηγορίες σκέψης, αποτίμησης, αντίληψης, δράσης και αίσθησης που ενεργοποιούν τα κοινωνικά υποκείμενα για να αντιληφθούν τον κοινωνικό κόσμο είναι προϊόντα της ενσωμάτωσης των αντικειμενικών δομών αυτού του κόσμου.

Η δράση είναι μια συνεχής και ρέουσα πραγματικότητα που δε μπορεί να αναλυθεί σε λόγους, κίνητρα και προθέσεις, τα οποία υπάρχουν διαχωρισμένα από τα δομικά της χαρακτηριστικά. Τα συστήματα των κοινωνικών σχέσεων και των κοινωνικών διαντιδράσεων είναι σαφώς δομημένα με κάποια έννοια. Η σχέση

ανάμεσα στη δομή και τη δράση είναι μια σχέση που πρέπει να διατηρείται συνεχώς στην κοινωνιολογική έρευνα.

Ο Bourdieu ακολουθεί ένα τρόπο επιστημονικής προσέγγισης που έχει ως στόχο ένα σχεσιακό τρόπο ανάλυσης και σύνθεσης των διαφορετικών επιπέδων της κοινωνικής πραγματικότητας. Θα δείχτεί ότι καταφέρνει να συγκροτήσει μια μορφή συνθετικής ανάλυσης, η οποία επιδιώκει να διαμορφώσει—μέσω της επινόησης χρήσιμων εννοιολογικών εργαλείων— ένα σχήμα αντιστοιχιών και συνδέσεων μεταξύ των κοινωνικών επιστημών.

Μια βασική αντίθεση που ο Bourdieu προσπαθεί να υπερβεί είναι αυτή μεταξύ ιστορίας και κοινωνιολογίας —μια αντίθεση που στερείται κάθε επιστημολογικού θεμελίου αφού, κατά τον ίδιο, κάθε κοινωνιολογία οφείλει να είναι ιστορική και κάθε ιστορία κοινωνιολογική. Μια πλήρης κοινωνιολογία οφείλει να ενσωματώνει την ιστορία των δομών, οι οποίες αποτελούν την περάτωση, σε μια δεδομένη στιγμή, μιας ολόκληρης ιστορικής διαδικασίας.

Εφόσον η κοινωνική δομή δεν είναι αφηρημένη οντότητα υπερβαίνουσα την ιστορική πραγματικότητα, δια τούτο καθίσταται αναγκαία η ενεργοποίηση των αρχών της δομικής ιστορίας, της μόνης ικανής να συλλαμβάνει, σε κάθε στιγμή (δηλαδή σε κάθε κατάσταση της δομής) τόσο το προϊόν προγενέστερων αγώνων για την αλλαγή ή τη συντήρησή της, όσο και την αρχή των μεταγενέστερων μετασχηματισμών της¹. Οι ιστορικές συνθήκες παρεμβαίνουν τόσο στο ίδιο το αντικείμενο όσο και στις νοητικές δομές, με τις οποίες ο κοινωνιολόγος προσλαμβάνει το αντικείμενο που μελετά. Όμως, στο μέτρο που υπάρχει άμεση αντιστοιχία μεταξύ των αντικειμενικών και των νοητικών δομών, ο κοινωνιολόγος τείνει να προσεγγίζει το αντικείμενο ως δεδομένο και συνεπώς τείνει να μεταχειριστεί ως εργαλείο γνώσης ό,τι θα έπρεπε να θεωρήσει ως αντικείμενο γνώσης —όλα δηλαδή τα σχήματα αντίληψης και κατανόησης που συγκροτούν την πρακτική αίσθηση του κοινωνικού κόσμου.

Η αντίληψη της ιστορίας ως «απαραίτητου οργάνου γνώσης του εαυτού μας», όπως έλεγε ο Cassirer, μέσα από τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης της με την

¹ Η ιστοριοποίηση τόσο των φορέων της δράσης, με την ανάλυση των *έξεών* τους και ό,τι αυτό συνεπάγεται στο επίπεδο σύλληψης της κοινωνικής τους αναγκαιότητας, όσο και των *κοινωνικών κόσμων*, των πεδίων μέσα στα οποία τα άτομα πραγματώνουν τις κοινωνικές τους αποστολές, αποτελούν τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις για μια *γενετική* και *δομική*, ταυτοχρόνως, κοινωνιολογία, η οποία επιτρέπει την κατανόηση και την εξήγηση της κρίσης και της καινοτομίας όπως και τη σύλληψη των ιστορικών καθορισμών κάθε πρακτικής, που γεννά συγχρόνως και τη δυνατότητα απελευθέρωσής της από την ιστορία.

Βλ. σχετικά, Ν. Παναγιωτόπουλος, «Πρόλογος» στο Pierre Bourdieu, *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, 2003, Αθήνα, Πατάκη, σ. 19.

κοινωνιολογία, εγγράφεται στη δυνατότητα συγκρότησης μιας κοινωνικής ιστορίας της κοινωνικής επιστήμης ως επιστήμης του ασυνειδήτου, στην προοπτική της επιστημολογικής και κοινωνικής κριτικής που προωθήθηκε από τη μεγάλη παράδοση της ιστορικής επιστημολογίας και η οποία συγκροτήθηκε από τους Bachelard, Canguilhem και Foucault.

Η κοινωνιολογία, κατά τον Bourdieu, οφείλει να είναι αναστοχαστική, να εφαρμόζει δηλαδή στον ίδιο της τον εαυτό τα εργαλεία που χρησιμοποιεί. Πρέπει να θεωρεί τις νοητικές δομές του ίδιου του κοινωνιολόγου ως αντικείμενο απελευθερώνοντας με αυτό τον τρόπο τη σκέψη του από τις επιδράσεις των αντικειμενικών δομών. Μέσω αυτής της προοπτικής η κοινωνιολογία, εφαρμοζόμενη στον ίδιο της τον εαυτό, γίνεται για τον κοινωνιολόγο μια κοινωνιο-ανάλυση της νόησής του.

Η διαδικασία της αντικειμενοποίησης, που προϋποθέτει την υπαγωγή του ίδιου του ερευνητή κοινωνιολόγου στο αντικείμενο της έρευνάς του, είχε ως στόχο την υπέρβαση και μιας άλλης διάκρισης: αυτής ανάμεσα στην εθνολογία και την κοινωνιολογία. Αυτή η διεργασία αντικειμενοποίησης του υποκειμένου –του εθνολόγου στη συγκεκριμένη περίπτωση –όχι μόνο ως κοινωνικά τοποθετημένου ατόμου αλλά και ως επιστήμονα που προτίθεται να αναλύσει τον κοινωνικό κόσμο, σκόπευε στο να ελευθερώσει τον ερευνητή από τις προκατασκευασμένες και εξωγενείς προς το αντικείμενο της έρευνας θεωρητικές του στάσεις, που ήταν απομακρυσμένες από μια πρακτική θεώρηση του κοινωνικού κόσμου και εμποδίζαν τη σύλληψη της ειδικής λογικής των πρακτικών.

Οι απαιτήσεις του επιστημονικού ορθολογισμού επιβάλλουν, σύμφωνα με τον Bourdieu, την άρση της αντίθεσης ανάμεσα στη χωρίς θεωρία εμπειρική έρευνα, η οποία ευνοεί την «αυστηρότητα χωρίς φαντασία» του υπερ-εμπειρικού θετικισμού και στη χωρίς αντικείμενο θεωρία, η οποία, μέσω ενός εννοιολογικού φετιχισμού, ευνοεί την «όραση χωρίς αυστηρότητα» της κοινωνικής φιλοσοφίας ή τη «θεωρητικιστική» ανάλυση που ακολουθεί η κριτική θεωρία δίχως να καταπιάνεται με την εμπειρική έρευνα. Το σύνολο των εργασιών του Bourdieu καθιστά σαφές ότι κάθε ερευνητικό ενέργημα είναι, ταυτοχρόνως, εμπειρικό αφού αντιμετωπίζει σφαίρες παρατηρήσιμων φαινομένων και θεωρητικό αφού εμπλέκει απαραίτητα υποθέσεις που αφορούν τις δομές και τις σχέσεις που αυτές υπαγορεύουν, σχέσεις που η παρατήρηση επιδιώκει να συλλάβει.

Από όλες τις αντιθέσεις που διαιρούν τεχνητά την κοινωνική επιστήμη, η πλέον θεμελιώδης αλλά συγχρόνως και η πλέον καταστρεπτική για τον Bourdieu είναι αυτή που εγκαθίσταται ανάμεσα στον αντικειμενιστικό και τον υποκειμενιστικό τρόπο γνώσης, οι οποίοι προσφέρουν τη βάση για τη συγκρότηση των θεωρητικών αρχών σε δύο ανταγωνιστικές μορφές της κοινωνικής επιστήμης, αυτές της *κοινωνικής φυσικής* και της *κοινωνικής φαινομενολογίας*.

Με άλλα λόγια, οφείλουμε να υπερβούμε, σύμφωνα με τον Bourdieu, την αντίθεση μεταξύ μιας φυσιοκρατικής θεώρησης του κοινωνικού κόσμου, η οποία αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές σχέσεις ως σχέσεις φυσικής δύναμης και μιας φαινομενολογικής θεώρησης (ψυχολογικής, σημειολογικής ή άλλης) η οποία τις αντιμετωπίζει ως σχέσεις συμβολικής δύναμης, νοημάτων ή επικοινωνίας.

Η κοινωνιολογική ανάλυση, αν και στοχεύει στη σύλληψη των *a priori* κοινωνικών μορφών της υποκειμενικής εμπειρίας, διαφέρει ριζικά από τις αναλύσεις που βασίζονται στην εθνομεθοδολογία και οι οποίες ασχολούνται με τη δυνατότητα των υποκειμένων να μορφοποιούν τις εμπειρίες τους. Αναμφίβολα οι φορείς συγκροτούν την κοινωνική πραγματικότητα, αναμφισβήτητα διαχειρίζονται τις καταστάσεις της καθημερινής τους ζωής και παίρνουν μέρος σε αγώνες με σκοπό να επιβάλλουν την κρίση τους, αλλά το κάνουν πάντα με απόψεις, συμφέροντα και αρχές, καθορισμένα από τη θέση που κατέχουν μέσα στον κοινωνικό κόσμο τον οποίο σκοπεύουν να διατηρήσουν ή να μετασχηματίσουν.

Η θεωρία της πρακτικής του Bourdieu μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πως ο κοινωνιολόγος οφείλει να επιχειρήσει μια τομή, τόσο με την ατομιστική προσέγγιση του υποκειμενισμού, που υπερτονίζει τον ενεργό χαρακτήρα του υποκειμένου και της γνώσης του, όσο και με την ολιστική προσέγγιση του αντικειμενισμού που υπερτιμά την κοινωνικοποιημένη αντίληψη του ατόμου προτάσσοντας την κυριαρχία των δομών με τη μορφή ενός «ολοκληρωτικού ρεαλισμού».

Ο Bourdieu χρησιμοποιεί την έννοια της *έξης* για να επανατοποθετήσει στο κοινωνικοποιημένο σώμα τη λειτουργία του ενεργού χειριστή της κατασκευής του πραγματικού και να προσδώσει στις πρακτικές αρμοδιότητες των δρώντων ένα ρόλο μεσολαβητικό μεταξύ του συστήματος των αντικειμενικών κανονικοτήτων και του χώρου των παρατηρήσιμων συμπεριφορών προωθώντας και διευρύνοντας την έννοια της αντικειμενικότητας στις κοινωνικές επιστήμες.

Η *έξη*, κατά τον Bourdieu, συντίθεται από τις προδιαθέσεις που εγγράφονται στους δρώντες μέσω των όψεων της καθημερινής ζωής και αναγνωρίζονται τόσο στη

σωματική τους συμπεριφορά όσο και σε ένα πλήθος τρόπων με τους οποίους αντιλαμβάνονται τις καταστάσεις ή κατευθύνουν τις δράσεις τους. Ωστόσο, οι προδιαθέσεις αυτές δεν είναι το αποτέλεσμα της εσωτερίκευσης κάποιων προτύπων ή κανόνων. Η έξη στην οποία οι δρώντες έχουν κοινωνικοποιηθεί και διαμορφώσει την ιδιαίτερή τους ταυτότητα, δε ρυθμίζει αυτό που κάποιος κάνει αλλά μάλλον καθοδηγεί κάποιον σύμφωνα με αυτό ακριβώς που είναι.

Η μέθοδος του Bourdieu βασίζεται σε μια αντίληψη για τις κοινωνικές σχέσεις, η οποία οργανώνεται γύρω από τις υλικές, συμβολικές και θεσμοθετημένες σχέσεις κυριαρχίας και που προϋποθέτει την ιστορική εξέταση των τρόπων με τους οποίους διαμορφώνονται σωματικά και νοητικά τα κοινωνικά υποκείμενα, οι διάφορες περιοχές της κοινωνικής πρακτικής και οι τρόποι γνώσης του κοινωνικού κόσμου.

Αν η κοινωνική επιστήμη που προτείνει ο Bourdieu κατορθώνει να υπερβεί το δίλημμα μεταξύ μιας *κοινωνικής φυσικής* ή μιας *κοινωνικής φαινομενολογίας*, είναι ακριβώς γιατί τοποθετείται στην αρχή της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στις κανονικότητες του υλικού κόσμου των ιδιοτήτων και στα ταξινομητικά σχήματα της έξης, ανάμεσα στις αντικειμενικές συνθήκες και τις διαθέσεις που δομούνται από αυτές τις συνθήκες, ανάμεσα στις κοινωνικές δομές και τις συμβολικές δομές που διαμορφώνουν στα υποκείμενα.

Στόχος του Bourdieu είναι να ορίσει μια αυστηρά επιστημονική κοινωνιολογία, μια εμπειρική κοινωνιολογία που να είναι θεμελιωμένη θεωρητικά αλλά και που, συγχρόνως, να εμφανίζει με γόνιμο τρόπο τις κριτικές της προθέσεις. Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η συμφιλίωση των δυϊστικών αντιθέσεων που επιδιώκει ο Bourdieu προϋποθέτει μια εκτεταμένη και σε βάθος κριτική διερεύνηση των εννοιολογικών στοιχείων από διαφορετικές σχολές σκέψης, με στόχο να εντοπισθούν και να επαναδιατυπωθούν τα στοιχεία εκείνα τα οποία κρίνονται προβληματικά και να αναπτυχθούν περισσότερο τα στοιχεία εκείνα τα οποία διακρίνονται ως σημαντικά εννοιολογικά εργαλεία για τη σύλληψη και την ερμηνεία των σχέσεων μεταξύ των διαφόρων επιπέδων της κοινωνικής πραγματικότητας.

Κεφάλαιο 2. Οι επιστημολογικές αρχές της κοινωνιολογικής πρακτικής

Από τη δεκαετία του '60 και μετά, το κέντρο του ενδιαφέροντος στον επιστημονικό κοινωνιολογικό χώρο είχε επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από παράγοντες όπως η αποδέσμευση της κοινωνιολογίας από το θετικιστικό παράδειγμα, η έμπνευση που προσέδιδε η σχολή της συμβολικής αλληλόδρασης αλλά και ο στοχασμός που συνόδευε την αναλυτική σκέψη, η αποτελεσματική διασύνδεση της κοινωνιολογικής και της ιστορικής ανάλυσης και τέλος, η έστω και σε εμβρυακή φάση διασύνδεση της κοινωνιολογίας με νέες σχολές φιλοσοφικής σκέψης, ιδιαίτερα με τη φαινομενολογία.

Ο Bourdieu θεωρεί πως οι επιστημολογικές προτάσεις πρέπει να προκύπτουν από ένα στοχασμό πάνω στην επιστημονική πρακτική, που αποτελεί ένα απαραίτητο μέσο υπέρβασης της επιζήμιας για την ανάπτυξη της επιστήμης αντίθεση μεταξύ της καλλιέργειας της μεθόδου για την ίδια τη μέθοδο που την αποχωρίζει από το αντικείμενό της και του «θεωρητικισμού» για τον οποίο η θεωρητική εργασία γίνεται χάριν της ίδιας της θεωρίας.

Κατά τον Bourdieu, οι επιστημονικές επαναστάσεις είχαν επιφέρει την μαθηματικοποίηση της επιστημονικής σκέψης, η οποία εστίαζε πλέον την προσοχή της σε συστήματα σχέσεων και όχι σε αυθύπαρκτες ουσίες. Η σύγχρονη επιστήμη είχε υποκαταστήσει τις αριστοτελικές ουσίες με τις λειτουργικές σχέσεις, τις δομές και τη λογική του χειρισμού των συμβόλων.

Ο Bourdieu εφαρμόζει μια συνθετική αυστηρότητα στη χρήση των εννοιών, η οποία προϋποθέτει τη σταθερή αναφορά στο πλήρες σύστημα των μεταξύ τους σχέσεων. Το αντικείμενο της έρευνας δε μπορεί να οριστεί και να κατασκευαστεί, παρά μόνο σε συνάρτηση με μια θεωρητική προβληματική που υποβάλλει σε συστηματική εξέταση τις όψεις της πραγματικότητας που μπορούν να συσχετιστούν.

Η σκέψη που χαρακτηρίζει το έργο του Bourdieu διακρίνεται μεθοδολογικά, τόσο για τη σχεσιακή προσέγγιση της κοινωνικής ζωής όσο και για τον αναστοχασμό που εγκλείεται στον πυρήνα της θεωρίας του για την κοινωνία και τη γνώση, για τη διανοητική πρακτική και τα εγγενή της όρια. Είναι ίσως ο μοναδικός κοινωνιολόγος που άσκησε τόσο συστηματικά την επιστημονική αναστοχαστικότητα, η οποία εντούτοις δεν ανάγεται στον αναστοχασμό μιας σκέψης που θέτει ως αντικείμενο την ίδια της την υπόσταση, αλλά αποτελεί την εικόνα που επιστρέφει στο γνωστικό υποκείμενο μέσα από την κατανόηση των σχέσεών του με τα άλλα γνωστικά υποκείμενα.

Τα δύο αυτά θεμελιώδη χαρακτηριστικά της κοινωνιολογικής του μεθόδου, επιτρέπουν στον Bourdieu, από τη μια να υπερβεί μια σειρά από επιστημολογικές και μεθοδολογικές αντιθέσεις (μικροσκοπική-μακροσκοπική ανάλυση, ποιοτικό-ποσοτικό, αντικειμενικό-υποκειμενικό) και από την άλλη να κατασκευάσει αντικείμενα έρευνας απαλλαγμένα από τα σφάλματα που προκαλεί η εφαρμογή της σχολαστικής ανάλυσης.

Η πρακτική εικόνα της κοινωνιολογικής μεθόδου του Bourdieu συντίθεται από την εφαρμογή στον κοινωνικό κόσμο μιας ορθολογικής θεωρίας της γνώσης, ισοδύναμης με έναν ορθολογικό ρεαλισμό που εμπεριέχει τον αναστοχασμό και ενός σχεσιακού τρόπου επιστημονικής προσέγγισης που έχει ως στόχο να αντικειμενοποιήσει το άρρητο, να αναδείξει το κρυφό και το κεκαλυμμένο, να συσχετίσει φαινομενικά ασύμβατες διαστάσεις φαινομένων.

Υιοθετεί λοιπόν μια ορθολογική φιλοσοφία της γνώσης ως μεθοδικής εφαρμογής του Λόγου και της εμπειρικής παρατήρησης του κοινωνικού κόσμου. Πρόκειται για μια φιλοσοφία που επιβάλλει τόσο τη ρήξη με προϋδεάσεις όσο και μια συνεχή προσπάθεια αναλυτικής ανακατασκευής, ικανής να αναδείξει τις ενδογενείς αιτίες και τις απρόσωπες κρυφές δυνάμεις που κινητοποιούν τα άτομα και τις συλλογικότητες, ώστε να θεμελιώσει την «αρχή ενός επαρκούς λόγου» για την κοινωνιολογία.

Για τον Bourdieu, οι αρχές που ανακίνησε ή συγκρότησε πρόδηλα η δομική θεώρηση στην ανθρωπολογική έρευνα είναι διαμετρικά αντίθετες προς την αυθόρμητη θεωρία της γνώσης του ανθρώπου και της κοινωνίας. Μόνο σε μια σχετικά πρόσφατη εποχή κατέστη δυνατό να τεθεί τέρμα στον ουσιοκρατικό τρόπο σκέψης στον οποίο αντιτέθηκε εξ αρχής η σκέψη του δομισμού και να δειχτεί πως κάθε μεμονωμένο στοιχείο έχει τις ιδιότητες που έχει, μόνο λόγω των σχέσεων που το συνδέουν με τα άλλα μέσα σε ένα σύστημα ή, με άλλα λόγια, λόγω της λειτουργίας που επιτελεί μέσα σε αυτό το σύστημα σχέσεων.

Οι όροι της μεθόδου που εφαρμόζει ο Bourdieu επιβάλλουν την κατασκευή του συστήματος των αντικειμενικών σχέσεων, στο εσωτερικό των οποίων βρίσκονται τα άτομα και οι οποίες εκφράζονται ορθότερα στα πλαίσια της μορφολογίας των ομάδων παρά στις δεδολωμένες γνώμες και προθέσεις των υποκειμένων.

Η κατανόηση της αντικειμενικής λογικής μιας συγκεκριμένης οργάνωσης οδηγεί σε μια αρχή ικανή να εξηγήσει, επιπλέον, τις στάσεις, τις γνώμες και τις φιλοδοξίες των ατόμων. Αυτός ο «μεταβατικός αντικειμενισμός», είναι επίσης η προϋπόθεση μιας πλήρους κατανόησης της βιωμένης σχέσης που τα υποκείμενα διατηρούν με την

αντικειμενοποιημένη τους αλήθεια μέσα στο σύστημα των αντικειμενικών σχέσεων. Έτσι λ.χ. είναι αδύνατο να προσδιοριστεί η αλήθεια ενός πολιτισμικού φαινομένου ανεξάρτητα από το σύστημα των ιστορικών και κοινωνικών σχέσεων στις οποίες αυτό εντάσσεται.

Σύμφωνα με τον Bachelard, «η ουσία είναι συνάρτηση της σχέσης».. Ο Bachelard θεμελιώνει μια κρίση για την αντίληψη της σχέσης, σύμφωνα με την οποία τα κατηγορούμενα συναρτώνται με τους τρόπους και οι οντότητες συμβαδίζουν με τις σχέσεις, κατά τρόπον ώστε «η σχέση να λέει τα πάντα, να αποδεικνύει τα πάντα, να εμπεριέχει τα πάντα». Κατά τον Bachelard, «μέσω της κατανόησης των σχέσεων, η σκέψη συναντά την πραγματικότητα στο δρόμο της αλήθειας».

Όπως σημειώνει ο Bourdieu, «μπορεί κανείς να δει αμέσως όλα τα επιστημολογικά εμπόδια που πρέπει να ξεπεράσει η ανθρωπολογία, προκειμένου να πραγματοποιηθεί το αντικείμενό της (τα πολιτισμικά συστήματα και τα συστήματα κοινωνικών σχέσεων) όπως πραγματεύεται το αντικείμενό της η νεώτερη γεωμετρία. Πρόκειται για συστήματα σχέσεων που ορίζονται από τις αρχές που τις διέπουν και όχι από την εσωτερική φύση των σχημάτων που αποτελούν τους πόλους αυτών των σχέσεων –τα οποία καθορίζονται, με άλλα λόγια, όχι από κάποιο «ουσιώδες περιεχόμενο», αλλά αρχές που προσδιορίζονται μόνον από τους νόμους που διέπουν το συνδυασμό των στοιχείων που τα συγκροτούν.

Πάντως, πραγματικότητες όπως τη γλώσσα, τις πολιτισμικές πρακτικές, τις μορφές κοινωνικής δράσης ή ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, δε μπορούμε να τις πραγματευθούμε ως συστήματα με εσωτερική συνοχή και αναγκαιότητα, παρά μόνον εάν απορρίψουμε τη ρητή αντίθεση που εδραιώθηκε από τον Leibnitz και όλο τον κλασικό ορθολογισμό, ανάμεσα στις «αλήθειες του λόγου» και τις «αλήθειες των γεγονότων», ανάμεσα στις τυπικές, αιώνιες αλήθειες της λογικής και των μαθηματικών αφενός και τις ενδεχόμενες εμπειρικές αλήθειες της ιστορίας αφετέρου. Ο δομισμός, παύοντας να θεωρεί το τυπικό και το πραγματικό ως αντιτιθέμενα μεταξύ τους, θέτει ως θεμέλιό του το αξίωμα, ότι ο λόγος και η εμπειρία λειτουργούν από κοινού συνθέτοντας ένα σύστημα»²

² Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, «Ο δομισμός και η θεωρία της κοινωνιολογικής γνώσης» (1968), στο Γ. Κουζέλη, Κ. Ψυχοπαίδη (επιμ.) *Επιστημολογία των Κοινωνικών επιστημών –Κείμενα*, 1996, Αθήνα, Νήσος, σσ. 407-409.

Ο Bourdieu θεωρεί πως πρέπει να υποβάλλουμε την επιστημονική πρακτική σε έναν αναστοχασμό ο οποίος, σε αντίθεση με την κλασική φιλοσοφία της γνώσης, θα εφαρμόζεται όχι στη συντελεσμένη επιστήμη, την αληθινή επιστήμη την οποία θα έπρεπε να εγκαθιδρύσουμε –προσδιορίζοντας τις συνθήκες δυνατότητας και συνοχής ή τους όρους νομιμότητάς της- αλλά σε μια επιστήμη εν τω γίνεσθαι. Αυτό το καθαρά επιστημολογικό έργο συνίσταται στην ανακάλυψη μέσα στην ίδια την επιστημονική πρακτική που έρχεται συνεχώς αντιμέτωπη με το λάθος, των προϋποθέσεων εκείνων που θα μας επιτρέψουν να διακρίνουμε το σωστό από το λάθος και να οδηγηθούμε σε μια γνώση πιο αληθινή, ή, όπως το διατυπώνει ο Bachelard, «προσεγγιστική, δηλαδή διορθωμένη».

Αν μεταφερθεί στην περίπτωση των επιστημών του ανθρώπου, αυτή η φιλοσοφία της επιστημονικής εργασίας ως «ατελεύτητης πολεμικής δράσης του Λόγου», όπως τη χαρακτηρίζει ο Bachelard, μπορεί να προσφέρει τις αρχές ενός αναστοχασμού ικανού να εμπνεύσει και να ελέγξει μια αληθινά επιστημονική πρακτική, προσδιορίζοντας συγχρόνως τον ειδικό χαρακτήρα του ορθολογισμού που προσιδιάζει στην κοινωνική επιστήμη. Είναι μάταιο να αναζητούμε μια λογική που προηγείται της ιστορίας της εν τω γίνεσθαι επιστήμης και που βρίσκεται έξω από αυτήν. «Το γινώσκειν», λέει ο Bachelard, «οφείλει να εξελίσσεται μαζί με αυτό που έχει ήδη γίνει γνωστό»³

Εντούτοις, το αξίωμα περί του συστηματικού χαρακτήρα των εμπειρικών γεγονότων, προϋποθέτει την υπέρβαση ενός επιστημολογικού εμποδίου που είναι χαρακτηριστικό για τις επιστήμες του ανθρώπου επειδή συνδέεται με την ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στον κοινωνικό επιστήμονα και το αντικείμενό του.

Η συμβασιοκρατία στην αυθόρμητη φιλοσοφία του κοινωνικού κόσμου διαμορφώνει στα κοινωνικά υποκείμενα την τάση να αρνούνται για τον κοινωνικό κόσμο μια αναγκαιότητα ανάλογη με αυτήν που αναγνωρίζουν στο φυσικό κόσμο. Αυτό συμβαίνει, είτε διότι παραπλανούνται από την εμπειρία της καθημερινής ζωής όπου το νόημα των δράσεων και των συμπεριφορών είναι άμεσα προσπελάσιμο, είτε διότι επιθυμούν να διατηρούν το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα στον ελεύθερο και ορθολογικό σχεδιασμό της πράξης και των συνεπειών της, όπως και στην επίγνωση του νοήματος αυτής της πράξης. Μπορεί κανείς να αποφύγει αυτή τη

³ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon, Jean-Claude Passeron, *Η τέχνη του κοινωνιολόγου*, 2009, Αθήνα, Μεταίχμιο, σσ. 30-32.

συμβασιοκρατία αν θεωρήσει τον κοινωνικό κόσμο ως σύστημα που έχει μια αναγκαιότητα ανεξάρτητη από τη συνείδηση και τη βούληση των ατόμων.

Ο δομισμός από την άλλη, υιοθετεί το αξίωμα περί του συστηματικού χαρακτήρα του κοινωνικού κόσμου ως σύμβαση, στερώντας έτσι από την ατομική συνείδηση το γνωσιολογικό προνόμιο που της αναγνώριζαν οι φιλοσοφίες του υποκειμένου.

Η επαλήθευση ενός συστήματος που οικοδομήθηκε με αντίτιμο την απομάκρυνση από τις φαινομενικές επιφάνειες των πραγμάτων, προϋποθέτει τη συστηματική απόφαση να εξετάζονται τα γεγονότα ως προς τη συνολική συνοχή τους και ως προς τις σχέσεις που τα συγκροτούν σε σύστημα. Τούτο σημαίνει πως η αποδεικτική ισχύς μιας σχέσης που ανακαλύπτεται εμπειρικά δεν καθορίζεται αποκλειστικά από μια ισχυρή στατιστική συσχέτιση. Η εγκυρότητα της ελεγχόμενης υπόθεσης είναι συνάρτηση του πλήρους συστήματος των σχέσεων που έχουν ήδη εδραιωθεί, είτε πρόκειται για στατιστικές σχέσεις είτε για άλλου τύπου κανονικότητες.

Σύμφωνα με τη διατύπωση του Reichenbach, «μέτρο της εγκυρότητας των διαδοχικών αποδείξεων είναι όχι μόνο η απλότητα και η συνοχή των αρχών που χρησιμοποιούνται, αλλά και η εμβέλεια και η ποικιλία των γεγονότων που λαμβάνονται υπόψη, καθώς και η πολλαπλότητα των απρόβλεπτων συνεπειών».

Η δομή των συμβόλων αναπαριστά τη δομή των σχέσεων που εδραιώνονται από την εμπειρία, κατά τρόπον ώστε η σχέση μεταξύ θεωρίας και γεγονότων, μεταξύ λόγου και εμπειρίας, να παραμένει μια σχέση δομικής ισομορφίας (ομολογίας). Με άλλα λόγια, η θεωρία ως σύστημα σημείων οργανωμένων για να αναπαριστούν, μέσα από τις μεταξύ τους σχέσεις, τις σχέσεις μεταξύ των αντικειμένων, αποτελεί μια *μετάφραση*, ή, καλύτερα, ένα *σύμβολο* που κάποιος νόμος αναλογίας το συνδέει με αυτά τα οποία συμβολίζει.

Στην ολότητά τους, ή, ακριβέστερα, στις μεταξύ τους σχέσεις, οι υποθετικά κατασκευασμένες έννοιες αναπαριστούν τα αντικείμενά τους ούτως ώστε «οι αναγκαίες συνέπειές τους στη σφαίρα της σκέψης» να είναι πάντοτε «σύμβολα των αναγκαίων συνεπειών στο πεδίο των αναπαριστάμενων αντικειμένων»..

Οι σχέσεις που όντως υπάρχουν μεταξύ των υποκειμένων καθώς και ένας αριθμός από μορφές συμπεριφοράς ή πολιτισμικές πρακτικές (που είναι φαινομενικά απαλλαγμένες από αναφορές σε τέτοιες σχέσεις) πάντοτε συνεπάγονται μια αντικειμενική αναφορά στις αντικειμενικές σχέσεις μεταξύ κοινωνικών θέσεων, οι οποίες ορίζουν τη μορφή και το περιεχόμενό τους. Κατά συνέπεια, μόνο μια ριζική

ρήξη με τον αυθόρμητο τρόπο σκέψης και αντίληψης θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε, ότι οι σχέσεις ανάμεσα στους δρώντες καθώς και ανάμεσα στα διαφορετικά νοήματα που αυτοί αποδίδουν στις πρακτικές είναι πάντοτε μεσολαβημένες και καθορίζονται από τις αντικειμενικές σχέσεις μεταξύ των θέσεων του πεδίου, οι οποίες βρίσκουν τη δυνατότητα να πραγματοποιούν στις στάσεις και στις μορφές συμπεριφοράς.

Ο Bourdieu επιχειρεί να δείξει ότι το νόημα των υποκειμενικών δράσεων δεν είναι προσωπικά καθορισμένο ούτε ανήκει στο υποκείμενο που τις επιτελεί, αλλά στο πλήρες σύστημα των σχέσεων εντός και μέσω των οποίων επιτελούνται. Οι κοινωνικές σχέσεις δε θα μπορούσαν λοιπόν να αναχθούν σε σχέσεις μεταξύ υποκειμενικοτήτων κινουμένων από προθέσεις ή κίνητρα, διότι οι σχέσεις αυτές εγκαθίστανται μεταξύ κοινωνικών θέσεων και κοινωνικών συνθηκών.

Το σύστημα των αντικειμενικών σχέσεων αποτελεί, επομένως, την απαραίτητη συνθήκη για την πλήρη κατανόηση των βιωμένων σχέσεων που διατηρούν τα άτομα με την αντικειμενοποιημένη τους αλήθεια. Όμως οι φαινομενικές σχέσεις τις οποίες πρέπει να θρυμματίσει η επιστήμη προκειμένου να συγκροτήσει το σύστημα των αντικειμενικών σχέσεων, αποκαλύπτοντας έτσι τη θεωρητική τους σφαλερότητα όσο και την κοινωνική τους λειτουργία, συντηρούνται από γερά θεμελιωμένες πλάνες και ιδεολογικές αναπαραστάσεις που προβάλλουν ενάντια στην επιστήμη μια οργανωμένη και συστηματική αντίσταση, επειδή υποστηρίζονται από την όλη κοινωνική τάξη που και οι ίδιες με τη σειρά τους υποστηρίζουν.

Στο ερευνητικό έργο των κοινωνικών επιστημών, γνωρίζει κανείς πόσο επιφυλακτικά είναι αναγκαίο να προχωρεί προκειμένου να αποφεύγονται τα παραπλανητικά ίχνη που εμπεριέχονται στο ίδιο το αντικείμενο, η «υπεραφθονία των επιστημολογικών εμποδίων» (κατά την έκφραση του Canguilhem), καθώς και η διαρκής επίδραση των προκατασκευασμένων ερμηνειών που η πραγματικότητα προτείνει επίμονα στον ερευνητή. Η επαρκής θεωρία του αντικειμένου προϋποθέτει μια θεωρία των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες παράγονται τα προκατασκευασμένα αντικείμενα. Όταν ο κοινωνιολόγος –παραπλανημένος από την πλασματική φιλοσοφία της αντικειμενικότητας ως τυφλής υποταγής στο δεδομένο που επικαλείται η θετικιστική κοινωνιολογία- αρνείται συνειδητά να οικοδομήσει τη δική του απόσταση από την πραγματικότητα καθώς και τις συνθήκες για μια επαρκή γνώση της, τότε περιορίζεται στο να εξακριβώνει προκατασκευασμένα γεγονότα που του επιβάλλονται παρά τη δική του θέληση.

Η ρήξη με την αυθόρμητη φιλοσοφία της γνώσης του κοινωνικού κόσμου, που εκφράζεται με την επιλογή της μεθοδολογικής προτεραιότητας στις αντικειμενικές σχέσεις και όχι στους δρώντες που εμπλέκονται σε αυτές ή στις παραστάσεις που ενδέχεται να σχηματίζουν για αυτές, συνιστά μια αναπόφευκτη στιγμή στην πρόοδο των επιστημών του ανθρώπου. Μπορούμε να αντιληφθούμε την ιδιαίτερη δύναμη των επιστημολογικών εμποδίων που θα έπρεπε να υπερνικήσουν οι επιστήμες του ανθρώπου προκειμένου να επεξεργαστούν και να εφαρμόσουν αυτό το νέο σύστημα «ορθολογικών έξεων» (όπως τις αποκαλεί ο Bachelard), ικανό να εκτοπίσει το μηχανιστικό και συνειρμικό ασυνείδητο που οδηγεί στο να συλλαμβάνουμε τον κοινωνικό κόσμο ως συλλογή χωριστών οντοτήτων.

Εάν αποσκοπούμε στο να εξηγήσουμε τις αρχές πάνω στις οποίες θεμελιώνεται η ανθρωπολογική προσέγγιση όπως εκφράζονται στην πρακτική των επιστημόνων καθώς και στο να ορίσουμε τα όρια της εγκυρότητάς τους, είναι ανάγκη να αντιληφθούμε ότι η στιγμή της αντικειμενοποίησης –στιγμή αναπόφευκτη και αναγκαία- περικλείει τη συνακόλουθη αναγκαιότητα της υπέρβασής της.

Επειδή η ανθρωπολογική επιστήμη δε μπορεί να συγκροτηθεί παρά κατασκευάζοντας το αντικείμενό της ως σύστημα σχέσεων, πρέπει να οικοδομήσει ένα σύστημα ικανό να περιλαμβάνει τόσο το αντικειμενικό νόημα των συμπεριφορών που οργανώνονται σύμφωνα με παρατηρήσιμες και μετρήσιμες κανονικότητες, όσο και τις συγκεκριμένες σχέσεις που διατηρούν τα δρώντα υποκείμενα με τις κανονικότητες οι οποίες ορίζουν αντικειμενικά την κατάσταση της ύπαρξής τους. Η άρση των διuίσμών μπορεί να επιτευχθεί, κατά τον Bourdieu, αν ο κοινωνιολόγος ακολουθήσει μια «μέση οδό ανάλυσης» η οποία συνυπολογίζει τόσο αντικειμενικές όσο και υποκειμενικές παραμέτρους.

Το να δίνουμε προτεραιότητα στη μελέτη των αντικειμενικών σχέσεων παραβλέποντας τη μελέτη των αντιστοιχιών ανάμεσα στους δρώντες και τις σχέσεις αυτές ή το να αγνοούμε το ζήτημα της συγγένειας που συνδέει αυτούς τους δύο τύπους σχέσεων, οδηγεί στο «ρεαλισμό της δομής» ο οποίος παίρνει τη θέση του «ρεαλισμού των στοιχείων», θεωρώντας τα συστήματα αντικειμενικών σχέσεων ως προσυγκροτημένες ολότητες έξω από την ιστορία του ατόμου ή της ομάδας.

Χωρίς να καταφεύγουμε σε έναν απλοϊκό υποκειμενισμό ή περσοναλισμό, θα πρέπει να θυμόμαστε πως, σε τελική ανάλυση, οι αντικειμενικές σχέσεις δεν υπάρχουν και δεν πραγματοποιούνται αληθινά παρά μέσα και διαμέσου του *συστήματος*

προδιαθέσεων των δρώντων, που παράγεται από την εσωτερίκευση των αντικειμενικών συνθηκών.

Ανάμεσα στο σύστημα των αντικειμενικών κανονικοτήτων και στο σύστημα των άμεσα παρατηρήσιμων συμπεριφορών, παρεμβάλλεται πάντοτε μια μεσολάβηση την οποία αναλαμβάνει η έξις, ο γεωμετρικός τόπος των ντετερμινισμών και ενός ατομικού καθορισμού, των μετρήσιμων πιθανοτήτων και των βιωμένων ελπίδων, των υποκειμενικών σχεδίων και του αντικειμενικού μέλλοντος.

Η έξις, ως σύστημα οργανικών και πνευματικών προδιαθέσεων και μη συνειδητών σχημάτων σκέψης, αντίληψης και δράσης, είναι αυτό που επιτρέπει την απρόβλεπτη καινοτομία ή τον ελεύθερο αυτοσχεδιασμό όλων των σκέψεων, των αντιλήψεων και των πράξεων σύμφωνα με τις αντικειμενικές κανονικότητες, επειδή αυτό το ίδιο έχει γεννηθεί μέσα σε συνθήκες και από συνθήκες που αντικειμενικά ορίζονται από τις κανονικότητες αυτές.

Ως παράγωγο των καθοριστικών παραγόντων, η έξις παράγει σκέψεις, αντιλήψεις και πράξεις που γίνονται κατανοητές από την ίδια τη γνώση αυτών των παραγόντων ή, καλύτερα, από τη γενεσιουργό αρχή που αυτοί παρήγαγαν. Εν ολίγοις, η έξις, ως αρχή μιας δομημένης πράξης που έγκειται στην εσωτερίκευση της εξωτερικότητας, περιέχει το λόγο κάθε αντικειμενοποίησης της υποκειμενικότητας ⁴

⁴ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, «Ο δομισμός και η θεωρία της κοινωνιολογικής γνώσης» (1968), στο Γ. Κουζέλη, Κ. Ψυχοπαίδη, *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*. Κείμενα, 1996, Αθήνα, Νήσος, σσ. 419-431.

Κεφάλαιο 3. Η άρση της διάστασης μεταξύ αντικειμενισμού και υποκειμενισμού
Συγκροτώντας τον κοινωνικό κόσμο ως χώρο στον οποίο οι *πρακτικές* δεν αποτελούν παρά εφαρμογές συνδυασμών και εκτελέσεις σχεδίων, οι αντικειμενιστικές αναλύσεις τονίζουν τους κοινωνικούς, εξωτερικούς εξαναγκασμούς και τις επιδράσεις τους, την εσωτερίκευση των αξιών, την κοινωνικοποίηση, την ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνία και τις δομές της, υποστηρίζοντας την προτεραιότητα της κοινωνίας έναντι των ατομικών φαινομένων και επιχειρώντας τη ριζική διάκριση μεταξύ της κοινωνικής και της ατομικής πραγματικότητας (και συνεπώς, μεταξύ μιας λόγιας και μιας πρακτικής γνώσης).

Ο υποκειμενισμός, αντίθετα, υποστηρίζοντας την αναγνώριση της αναστοχαστικής και ερμηνευτικής ικανότητας του δράντος, υιοθετεί τη φιλοσοφία του υποκειμένου στις διάφορες αποχρώσεις και διαστάσεις της και τονίζει την ατομική δράση σε σχέση με την κοινωνική δομή, δίνοντας έμφαση στις σημασίες που δίνουν τα υποκείμενα στις δράσεις τους και στους «πρακτικούς κοινωνιολογικούς συλλογισμούς», όπως τους ονομάζει ο Garfinkel, τους οποίους χρησιμοποιούν στη διαχείριση των καθημερινών τους υποθέσεων. Περιστελλεί έτσι τις δομές στις παραστάσεις και αλληλοδράσεις «ελευθέρων υποκειμένων», των «αρμοδίων», σύμφωνα με τον Giddens, υποκειμένων. Αντιλαμβάνεται τον κοινωνικό κόσμο ως «χώρο πραγμάτωσης των ατόμων», κατά την αντίληψη του Simmel, ως διυποκειμενικό κόσμο όπου η κοινωνική πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή ως «το γενικό άθροισμα των αντικειμένων και των συμβάντων αυτού του κόσμου βιωμένου από τη σκέψη του κοινού νου των ανθρώπων» (Shutz)

Και μόνο το γεγονός ότι η αντίθεση ανάμεσα στους δύο τρόπους γνώσης αναβιώνει αδιάκοπα υπό ελαφρώς ανανεωμένες μορφές, αρκεί για να καταδείξει πως και οι δύο είναι εξίσου αναγκαίοι για μια επιστήμη του κοινωνικού κόσμου, η οποία δε μπορεί να αναχθεί, ούτε σε μια *κοινωνική φαινομενολογία* ούτε σε μια *κοινωνική φυσική*. Για να υπερβούμε τον ανταγωνισμό που υφίσταται ανάμεσά τους διατηρώντας ταυτόχρονα τα θετικά του κάθε τρόπου, θα πρέπει να διασαφηνίσουμε τις κοινές τους προϋποθέσεις ως τρόπων θεωρητικής εμπειρίας του κοινωνικού κόσμου. Κάτι τέτοιο απαιτεί την κριτική εξαντικειμενίκευση των επιστημολογικών και κοινωνικών όρων, οι οποίοι καθιστούν δυνατή τόσο μια αναστοχαστική επιστροφή στην υποκειμενική εμπειρία του κοινωνικού κόσμου, όσο και τον προσδιορισμό των αντικειμενικών όρων αυτής της εμπειρίας ή, με άλλα λόγια, την εφαρμογή των αρχών που θεμελιώνουν την επιστημονική πρακτική του Bourdieu.

Στα κείμενα του Bourdieu όπου εξετάζεται η αντίθεση ανάμεσα στις παραδόσεις που δίνουν προτεραιότητα στη γνώση, την επικοινωνία, τη σημασία και τις παραδόσεις που προκρίνουν τις αντικειμενικές δομές, το ζήτημα που βρίσκεται υπό κρίση είναι η αντιπαράθεση αντικειμενισμού και υποκειμενισμού. Η άρνηση από τον Bourdieu των δυϊστικών αντιθέσεων συνοδεύεται από έναν τρόπο κατανόησης και συμφιλίωσης (παρά συμβιβασμού) των αντιθέτων, ο οποίος συνίσταται στο να ανακαλύψει τις λογικές προϋποθέσεις που βρίσκονται κρυμμένες πίσω από κάθε άποψη και να δείξει πως η σύγκρουση ανάμεσα σε δυο σαφώς αντιθετικά οράματα προέρχεται και συντηρείται όχι από την απλή λογική αλλά από τους κοινωνικούς περιορισμούς των οποίων η σημασία δε γίνεται αντιληπτή. Όπως σημειώνεται,

«είναι καιρός για τις ανθρωπιστικές επιστήμες να εγκαταλείψουν την πλασματική εναλλακτική επιλογή, ανάμεσα σε έναν υποκειμενισμό που επιχειρεί επίμονα να βρει τον τόπο της αληθινής προέλευσης μιας δημιουργικής και αυτόνομης δράσης που να μην ανάγεται σε δομικούς καθορισμούς και σε έναν αντικειμενιστικό παν-στρουκτουραλισμό που ελπίζει πως θα παράγει τις δομές απευθείας μέσω κάποιου είδους θεωρητικής παρθενογένεσης. Η κοινωνιολογία υποθέτει, από την ίδια της την ύπαρξη, την υπέρβαση της φαντασιακής αντίθεσης την οποία προβάλλουν αυθαίρετα οι υποκειμενιστές και οι αντικειμενιστές» (Pinto, 1999)

Ο Bourdieu τονίζει, ακολουθώντας τον τρόπο των θεωρητικών του δομισμού, τις δύο πραγματικότητες που, αμοιβαία, εισχωρούν η μια μέσα στην άλλη : την ατομική υποκειμενικότητα και την κοινωνική αντικειμενικότητα. Όπως οι προσεγγίσεις των Berger και Luckmann, οι οποίοι προσπάθησαν να επεκτείνουν το πεδίο της φαινομενολογικής κοινωνιολογίας στις κοινωνικές δομές, έτσι και η πρόσβαση του Bourdieu στην κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στους δρώντες και τις δομές, στηρίζεται σε μια δεσπόζουσα ιδέα : η αντίληψη πως οι αντικειμενικές δομές έχουν υποκειμενικές συνέπειες δεν είναι ασυμβίβαστη με την άποψη πως ο κοινωνικός κόσμος οικοδομείται από τους ατομικούς δρώντες.⁵

Ο Bourdieu γίνεται αυστηρά επικριτικός απέναντι στην καθιερωμένη μορφή που χαρακτηρίζει το δυισμό ατόμου και κοινωνίας στη σύγχρονη δυτική ακαδημαϊκή σκέψη, την οποία, κατά το ήμισυ, οικειοποιείται η ψυχολογία –η οποία τείνει να μονοπωλεί τη μελέτη του ατόμου και, κατά το άλλο ήμισυ, η

⁵ Οι Berger και Luckmann συνδέουν τα υποκείμενα και τον κοινωνικό κόσμο μέσω μιας διαλεκτικής διαδικασίας, η οποία συντίθεται από τρεις διεργασίες που πραγματοποιούνται ταυτόχρονα: εσωτερίκευση, εξωτερίκευση, αντικειμενοποίηση. Μολονότι ο Bourdieu δε διαχωρίζει τις τρεις αυτές σημασίες, βλέπει τη θεωρία του για την πρακτική ως «πειραματική επιστήμη μιας διαλεκτικής ανάμεσα στην εσωτερίκευση της εξωτερικότητας και στην εξωτερίκευση της εσωτερικότητας»
Βλ. σχετικά David Swartz, *Culture and Power :The Sociology of Pierre Bourdieu*, University of Chicago Press, Chicago, σ. 97.

οικονομία, η πολιτική επιστήμη και η κοινωνιολογία –οι οποίες έχουν την τάση να ασχολούνται με τις δομές πέρα από τα άτομα.

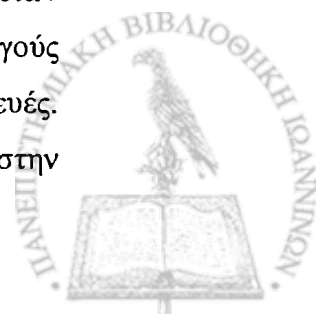
Αν η κοινωνιολογία ως αντικειμενική επιστήμη είναι δυνατή, είναι διότι υφίστανται εξωτερικές σχέσεις, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τις ατομικές βουλήσεις και, αν θέλουμε, ρήμα ασυνείδητες (με την έννοια ότι δεν παραδίνονται στον απλό διαλογισμό) οι οποίες δεν μπορούν να συλληφθούν παρά μόνο με την αντικειμενική παρατήρηση. Αλλά η «ολική ανθρωπολογία» που οραματίζεται ο Bourdieu δε μπορεί να περιοριστεί στην κατασκευή των αντικειμενικών σχέσεων, εφόσον, όπως λέει, «η εμπειρία των σημασιών είναι μέρος της συνολικής σημασίας της εμπειρίας».

Η κατασκευή του συστήματος των σχέσεων λοιπόν, θα πρέπει να περιλαμβάνει τόσο το αντικειμενικό νόημα των συμπεριφορών σύμφωνα με μετρήσιμες κανονικότητες, όσο και τις ιδιαίτερες σχέσεις που διατηρούν τα υποκείμενα με τις αντικειμενικές συνθήκες της ύπαρξής τους και το αντικειμενικό νόημα των συμπεριφορών τους.

Ο Bourdieu προσφεύγει στην έννοια της έξης, επιδιώκοντας να βρει μια μέση οδό ανάμεσα στον αντικειμενισμό τον οποίο καταλογίζει σε δομιστές όπως τον Levi-Strauss και τον αυθορμητισμό της ελεύθερης από εξωτερικούς καθορισμούς συνείδησης, που οι φιλοσοφίες του υποκειμένου –ιδιαίτερα ο υπαρξισμός του Sartre- προσπαθούσαν να αντιπαραθέσουν στο δομισμό.

Οι δομιστές θεωρούν τον κοινωνικό κόσμο ως «χώρο των αντικειμενικών σχέσεων που υπερβαίνει τους δρώντες και δεν ανάγεται στην αλληλόδραση των υποκειμένων». Πρόθεση του Bourdieu είναι να επανεισαγάγει τους δρώντες που ο δομισμός υποβιβάζει σε «απλά επιφαινόμενα της δομής». Όμως αυτοί οι δρώντες δεν εκλαμβάνονται ούτε ως τα υποκείμενα της ανθρωπιστικής παράδοσης τα οποία θεωρούνται πως δρουν ως λειτουργοί προθέσεων τις οποίες αντιλαμβάνονται και ελέγχουν, ούτε ως υποκείμενα των οποίων η δράση είναι το αποτέλεσμα προσδιοριστικών αιτιών τις οποίες αυτοί δεν αντιλαμβάνονται και πάνω στις οποίες δεν ασκούν καμιά απολύτως επίδραση.

Συναντούμε εδώ ένα σημείο σύνδεσης της σκέψης του Bourdieu με τη σκέψη του Wittgenstein, ο οποίος εμφανίζεται εξίσου ανένδοτος στην πεποίθηση, πως η λύση της εν λόγω διάστασης δε βρίσκεται στην επιλογή ανάμεσα στην παραδοσιακή φιλοσοφική έννοια του ομιλούντος, δρώντος υποκειμένου και στην ιδέα κάποιων αυτόνομων και απρόσωπων στρατηγικών που αποτελούν τους τελικούς παραγωγούς δηλώσεων και πράξεων και που τα υποκείμενα θεωρούν ως δικές τους κατασκευές. Και οι δύο αυτές αντιλήψεις είναι εξίσου πλασματικές, αλλά υπάρχει στην

πραγματικότητα ένας τρίτος δυνατός δρόμος. Είναι σε αυτό ακριβώς το ενδιάμεσο επίπεδο που η κρίσιμη έννοια της έξης παρεμβαίνει⁶.

Ο Bourdieu αποφεύγει τόσο το δομισμό του Levi-Strauss όσο και τον υπαρξισμό του Sartre, εμμένοντας σε δύο ουσιώδη ζητήματα: πως οι άνθρωποι δρώντες δεν είναι απλά υποκείμενα (που ακολουθούν κανόνες με αυτοματικό τρόπο ή ασκούν αυτόνομα την υπαρξιακή τους ελευθερία) και πως οι δράσεις τους δεν κατανοούνται από τη σκοπιά της υπακοής σε κανόνες, αλλά μάλλον από την άποψη της εκμετάλλευσης των αληθινών και αντικειμενικών δυνατοτήτων, οι οποίες καθορίζονται από την επίδραση των αντικειμενικών σχέσεων.

Επομένως, αυτό που προτάσσει ο Bourdieu είναι ότι η κοινωνιολογία πρέπει να αποφύγει τον ολοκληρωτικό ρεαλισμό της δομής – χωρίς, βεβαίως, να παραβλέψει το στάδιο της αντικειμενιστικής ανάλυσης, που αποτελεί μια διεργασία απαραίτητη για τη ρήξη με την πρωταρχική εμπειρία και την κατασκευή των αντικειμενικών σχέσεων- και χωρίς, ταυτοχρόνως, να παραδοθεί στις γνωστικές διαδικασίες του υποκειμενισμού, ο οποίος είναι ανίκανος να εξηγήσει την αναγκαιότητα του κοινωνικού κόσμου.

Τα θέματα αυτά φανερώνουν την επίγνωση του Bourdieu, τόσο της λαθεμένης αντικειμενικότητας των κρυμμένων δομών πάνω στις οποίες οι δομιστές έχουν επιμείνει, όσο και της πλαστής πραγματικότητας της συνείδησης του υπαρξισμού, ολότελα βασισμένης σε αποφάσεις και αποσπασμένης από τον κόσμο μέσα στον οποίο ενεργοποιείται. Η άμεση κατανόηση του κοινωνικού κόσμου δεν είναι ούτε μια μηχανική υποταγή σε αφανείς δυνάμεις, ούτε η συνειδητή αποδοχή μιας τάξης.⁷

Για τον Bourdieu, η υπαγωγή στην κατεστημένη τάξη είναι το αποτέλεσμα της συμφωνίας μεταξύ των γνωστικών δομών που η συλλογική ιστορία μέσω της ατομικής ιστορίας έχει εγγράψει στα σώματα και των αντικειμενικών δομών του κόσμου στον οποίο εφαρμόζονται.

Μια αντικειμενική ανθρωπιστική επιστήμη πρέπει να επικαλείται τις αληθινές πρακτικές των μελών μιας κοινωνίας –όπου δε μπορεί να υπάρξει διαχωρισμός

⁶ Βλ. σχετικά Jacques Bouveresse: *Rules, Dispositions and the Habitus* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σ. 50.

⁷ Βλ. Σχετικά Joseph Margolis, *Habitus and the Logic of Practice* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σ. 66.

ανάμεσα στις δυνάμεις των δρώντων και στις εξουσιοδοτημένες διαδικασίες του κοινωνικού κόσμου διαμέσου των οποίων ζουν και ενεργούν.

Για να μπορέσει η κοινωνιολογία να αποφύγει τα σφάλματα του ολοκληρωτικού ρεαλισμού της δομής ή της υιοθέτησης μηχανιστικών εξηγήσεων που ενεργοποιούνται όταν παραγνωρίζεται η πρακτική λογική η οποία υπαγορεύει τις συμπεριφορές, θα είναι χρήσιμο να επανεξετάσει την εκάστοτε πρακτική ως τόπο της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ των αντικειμενοποιημένων προϊόντων και των ενσωματωμένων προϊόντων της ιστορικής πρακτικής, των δομών και των έξεων.⁸

⁸ Η αποκαλούμενη *περιπτωσιολογική ανάλυση*, που συνίσταται στην παρατήρηση των ανθρώπων σε διαφορετικές κοινωνικές περιστάσεις προκειμένου να καθοριστεί πώς διαμορφώνουν τις επιλογές τους στα όρια μιας συγκεκριμένης κοινωνικής δομής, παραμένει εγκλωβισμένη στο δίλημμα του κανόνα και της εξαίρεσης, το οποίο ο Leach εκφράζει με σαφήνεια : «Υποστηρίζω ότι είναι αδύνατο να υπάρχουν δομικά συστήματα στα οποία οι δυνατότητες κοινωνικής δράσης είναι αυστηρά θεσμοθετημένες. Σε όλα τα βιώσιμα συστήματα πρέπει να υπάρχει μια περιοχή στην οποία το άτομο είναι ελεύθερο να κάνει επιλογές ώστε να χειριστεί το σύστημα προς όφελός του»

Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ.88.

Κεφάλαιο 4. Η πρακτική ως σύνθεση της δομικής και της υποκειμενικής δράσης

Η θεωρία της πρακτικής του Bourdieu μπορεί να θεωρηθεί ως ερευνητικός στοχασμός πάνω σε ένα από τα παλαιότερα ζητήματα της δυτικής διανοητικής παράδοσης, δηλαδή τη σχέση ανάμεσα στο *άτομο και την κοινωνία*. Ο ίδιος εντούτοις, εκτιμά ότι η δική του προσέγγιση υπερβαίνει αυτόν τον παραδοσιακό δυισμό. Εφαρμόζει τη βασική αντίληψη που υποστηρίζει πως η κοινωνική πραγματικότητα υπάρχει τόσο μέσα όσο και έξω από τα άτομα, τόσο στις συνειδήσεις όσο και στα πράγματα του εξωτερικού κόσμου. Τονίζει πως αυτός ο διττός χαρακτήρας της κοινωνικής πραγματικότητας θα πρέπει να διατηρείται στην κοινωνιολογική έρευνα και οι άκαμπτες επιθέσεις του στις διάφορες μορφές υποκειμενισμού και αντικειμενισμού αποτελούν προσπάθειες ακριβώς για να προστατευθεί αυτή η θεμελιώδης αντίληψη.

Πράγματι, με την έννοια της έξης, όπως αναφέρει ο Bourdieu, δείχνεται ότι «το κοινωνικοποιημένο σώμα (που μπορούμε να αποκαλούμε άτομο ή πρόσωπο) δε βρίσκεται σε αντίθεση με την κοινωνία, αλλά αποτελεί μια από τις μορφές της ύπαρξής της». Η εννοιολογική διατύπωση του Bourdieu δεν αντιπαραθέτει το άτομο και την κοινωνία ως ιδιαίτερα είδη της ύπαρξης –το ένα εξωτερικό προς το άλλο– αλλά τα συλλαμβάνει σχεσιακά ως διαστάσεις της ίδιας κοινωνικής πραγματικότητας. Σε αυτή την προοπτική, ο ίδιος ο Bourdieu ορίζει το κοινωνιολογικό του «παράδειγμα», τον *κατασκευαστικό ή γενετικό δομισμό*, ως εξής:

«Με τον όρο *δομισμός* εννοώ πως υπάρχουν μέσα στον ίδιο τον κοινωνικό κόσμο (και όχι μόνο σε συμβολικά συστήματα όπως η γλώσσα) αντικειμενικές δομές ανεξάρτητες από τις συνειδήσεις των φορέων, ικανές να εξαναγκάσουν ή να προσανατολίσουν τις πρακτικές ή τις παραστάσεις τους. Με τον όρο *κατασκευαστικός* εννοώ ότι υπάρχει μια κοινωνική γέννηση, αφενός σχημάτων αντίληψης, δράσης και σκέψης –τα οποία αποτελούν συστατικά αυτού που ονομάζω *έξις*– και αφετέρου, κοινωνικών δομών, ειδικότερα αυτών που ονομάζω *πεδία*» (Bourdieu, 1994)

Το σχήμα που προτείνει ο Bourdieu για την αντικειμενιστική πρακτική του κοινωνιολόγου, είναι ότι αυτή χρειάζεται να παραμερίσει τις υποκειμενικές παραστάσεις των φορέων για να κατασκευάσει τις αντικειμενικές δομές που αποτελούν το θεμέλιο αυτών των παραστάσεων και συγκροτούν τους δομικούς εξαναγκασμούς που πιέζουν τις αλληλοδράσεις των υποκειμένων.

Σε ένα επόμενο στάδιο, όμως, είναι ανάγκη ο κοινωνιολόγος να επαναφέρει αυτές τις παραστάσεις στη μελέτη του, αν θέλει να κατανοήσει τους καθημερινούς ατομικούς ή

συλλογικούς αγώνες που στοχεύουν στο να αλλάξουν ή να διατηρήσουν τις υπάρχουσες δομές.

Στη θεώρηση του Bourdieu, η δράση είναι μια συνεχής και ρέουσα πραγματικότητα που δε μπορεί να αναλυθεί σε λόγους, κίνητρα ή προθέσεις, τα οποία εμφανίζονται διαχωρισμένα από τα δομικά της χαρακτηριστικά. Αυτή η δράση, αν και καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από τις επιδράσεις των δομών, διατηρεί εντούτοις μια εν δυνάμει δημιουργική και μετασχηματιστική προοπτική. Η κοινωνιολογία δεν ασχολείται με ένα «δεδομένο εκ των προτέρων» σύμπαν αντικειμένων, αλλά με ένα σύμπαν που παράγεται από τις ενεργές δράσεις των υποκειμένων. Έτσι, η παραγωγή και αναπαραγωγή της κοινωνικής πραγματικότητας απαιτεί επιδέξια και κατάλληλα ενεργήματα από τη μεριά των δρώντων. Η ερμηνεία του Bourdieu περιλαμβάνει την έμμεση αναφορά τόσο στην έλλογη συμπεριφορά των δρώντων βάσει μιας στοχαστικότητας που αποτελεί ζωτικό στοιχείο της δράσης, όσο και στον περιοριστικό ή επιτρεπτικό χαρακτήρα του κοινωνικού πλαισίου αυτής της συμπεριφοράς.

Συνεπώς, οι δύο στιγμές της κοινωνιολογικής πρακτικής (η αντικειμενιστική και η υποκειμενιστική), βρίσκονται σε μια διαρκή διαλεκτική σχέση. Με άλλα λόγια, η ανάλυση των αντικειμενικών δομών είναι αδιαχώριστη από την ανάλυση της γέννησης νοητικών και αξιολογικών δομών στα υποκείμενα, καθώς και από την ανάλυση της γέννησης αυτών των ίδιων των κοινωνικών δομών.

Η κοινωνιολογία, στο επίπεδο της αντικειμενιστικής πρακτικής της και μέσω της δομικής προσέγγισης –η οποία συνίσταται στο να εφαρμόζει στον κοινωνικό κόσμο έναν σχεσιακό τρόπο σκέψης, στο να μην ταυτίζει την πραγματικότητα με «ουσίες» αλλά με σχέσεις- προβαίνει σε μια ανάλυση των σχετικών θέσεων και των αντικειμενικών σχέσεων μεταξύ των θέσεων αυτών, προσδιορίζοντας το «αθέατο», που με τη σειρά του καθορίζει το «θεατό», αυτό δηλαδή που γίνεται αντιληπτό.

Στη συνέχεια όμως θα πρέπει να επιχειρήσει μια ρήξη με τον αντικειμενισμό επανεισάγοντας ό,τι χρειάστηκε να παραμεριστεί για να δομηθεί η κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή όσα οφείλονται στην αντίληψη των κοινωνικών γεγονότων ως αντικειμένων γνώσης στην κοινωνική πρακτική των υποκειμένων.

Ένα από τα κομβικά σημεία της κοινωνιολογίας του Bourdieu είναι ο τρόπος με τον οποίο συλλαμβάνει την αρχή της ιστορικής πρακτικής. Για τον κατασκευαστικό δομισμό, η αρχή της ιστορικής δράσης, λ.χ. του επιστήμονα ή του καλλιτέχνη, δεν ανήκει σε ένα υποκείμενο που αντιμετωπίζει την κοινωνία ως «εξωτερικότητα». Η

αρχή αυτή δε βρίσκεται ούτε στη συνείδηση ούτε στα πράγματα, αλλά στη σχέση μεταξύ των δύο καταστάσεων του κοινωνικού, δηλαδή της αντικειμενοποιημένης ιστορίας –κυρίως με τη μορφή των θεσμών- και της ενσωματωμένης ιστορίας, με τη μορφή συστημάτων μόνιμων διαθέσεων, των έξεων.

Η σκέψη του Bourdieu συναντά στο σημείο αυτό μια κεντρική θέση της φαινομενολογικής οπτικής του Husserl, για τον οποίο η συνείδηση αποτελεί μια διεργασία που δεν περιορίζεται στα όρια του υποκειμένου, αλλά αναφέρεται στη σχέση μεταξύ του δρώντος και των αντικειμένων του κόσμου. Για τον Husserl, η συνείδηση είναι πάντοτε συνείδηση κάποιου πράγματος, κάποιου αντικειμένου και έγκειται στη σχέση της με αυτό. Επιπλέον, το νόημα δεν ενυπάρχει στα αντικείμενα αλλά στη σχέση των δρώντων με αυτά.

Όπως σημειώνει ο Bourdieu, «Η κινητήρια δύναμη της κοινωνικής δράσης δε βρίσκεται στο συμβολικό ή υλικό σκοπό –όπως το θέλει μια αφελής τελεολογία- ούτε στους εξαναγκασμούς του περιβάλλοντος –όπως θεωρεί ο μηχανιστικός ντετερμινισμός- αλλά στη σχέση μεταξύ της έξης των κοινωνικά καθορισμένων υποκειμένων και των κοινωνικών πεδίων –σχέση που διαμορφώνει τη συμβολή της έξης στον καθορισμό αυτού που την καθορίζει»⁹

Σύμφωνα με το Bourdieu, «η θεωρία της πρακτικής που ενεργοποιούν οι επιστήμες του ανθρώπου όταν πρέπει να εξηγήσουν την ενυπάρχουσα στις πράξεις λογική και το αντικειμενικό νόημα των έργων και των θεσμών, τοποθετείται πέρα από τις διαφορές μεταξύ των θεωρητικών παραδόσεων του μηχανικισμού και μιας νοησιοκρατικής εκδοχής της τελεολογίας. Αν δεν αναγνωρίζουμε τίποτε άλλο παρά διαφορετικές παραλλαγές της ορθολογιστικής δράσης ή της μηχανικής αντίδρασης, απαγορεύουμε στον εαυτό μας να κατανοήσει τη συγκεκριμένη λογική όλων των δράσεων, που φαίνονται λογικές χωρίς να είναι το προϊόν ενός προμελετημένου σχεδίου ή, ακόμη περισσότερο, ενός ορθολογικού υπολογισμού.

Οι δράσεις αυτές εμφορούνται από ένα είδος αντικειμενικής σκοπιμότητας –χωρίς να είναι συνειδητά οργανωμένες σε σχέση με κάποιο ρητά ορισμένο σκοπό-, είναι κατανοητές και συνεκτικές –χωρίς να προέρχονται από μια σαφή πρόθεση ή μια ενσυνείδητη απόφαση- και προσαρμοσμένες στο μέλλον –χωρίς να αποτελούν το προϊόν ενός προτάγματος ή ενός σχεδίου». Με λίγα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε πως η θεωρία της πρακτικής που προτείνει ο Bourdieu, γεννιέται, κατά μεγάλο μέρος,

⁹ Βλ. σχετικά Ν. Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή» στο *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, 1994, Αθήνα, Δελφίνι, σσ. 22-24.

από την απάντηση που δίνει στο ερώτημα: «πώς οι πρακτικές μπορούν να προσανατολίζονται σε σχέση με σκοπούς, χωρίς να οδηγούνται συνειδητά σε αυτούς ή να ακολουθούν κάποιους συγκεκριμένους κανόνες».

Ο Bourdieu χρησιμοποιεί την έννοια της έξης ώστε να δώσει μια εναλλακτική απάντηση στο καίριο αυτό ερώτημα. Η έξις, αυτός ο «εσωτερικός ορίζοντας» που μας οδηγεί (όπως έλεγε ο Husserl) ως ενσωμάτωση της αντικειμενικής αναγκαιότητας, παράγει πρακτικές που εμπεριέχουν μια λογική αναγκαία και ικανή για την πρακτική. Η έξις υπακούει σε αυτή την πρακτική λογική καθορίζοντας την κοινή σχέση με τον κόσμο, αυτή τη «φυσική στάση» για την οποία μιλούσε ο Husserl και στη συνέχεια ο Schutz.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν γιατί πρέπει, όπως το προτείνει ο Bourdieu, να ανασυγκροτήσουμε το κοινωνικά συγκροτημένο σύστημα των γνωστικών και αξιολογικών δομών που οργανώνουν την αντίληψη του κόσμου και τη δράση μέσα σε αυτόν σύμφωνα με τις αντικειμενικές δομές μιας καθορισμένης κατάστασης του κοινωνικού χώρου

Η αρχή της δραστηριότητας των κοινωνικών φορέων δεν είναι –όπως το θέλει ο νοησιαρχικός ιδεαλισμός- ένα σύστημα καθολικών μορφών και κατηγοριών, αλλά ένα σύστημα ενσωματωμένων σχημάτων τα οποία συγκροτούνται στη διάρκεια της συλλογικής ιστορίας και αποκτώνται στη διάρκεια της ατομικής ιστορίας. Τα σχήματα αυτά λειτουργούν «μέσα στην πρακτική κατάσταση και για την ίδια την πρακτική». Οι πρακτικές ταξινομήσεις είναι πάντοτε υποταγμένες σε πρακτικές λειτουργίες και προσανατολισμένες στην παραγωγή κοινωνικών επιδράσεων.¹⁰

Όπως σημειώνει ο Bourdieu, «Η θεωρία της πρακτικής ως πρακτική εμμένει (έναντι του θετικιστικού υλισμού) ότι τα αντικείμενα της γνώσης δεν εγγράφονται παθητικά αλλά κατασκευάζονται,¹¹ και (έναντι του νοησιαρχικού ιδεαλισμού) ότι η αρχή αυτής της κατασκευής έγκειται στο σύστημα των δομημένων και δομωσών προδιαθέσεων, που συγκροτείται από την πρακτική και είναι πάντα

¹⁰ Βλ. σχετικά Ν. Παναγιωτόπουλος, *Pierre Bourdieu: Ο στοχαστής της «πρωτόγονης σκέψης»* στο *Κοινωνιολογία της παιδείας. Δέκα ανακοινώσεις*, Αθήνα, 1995, Καρδαμίτσας και Δελφίνι, σ. 32.

¹¹ Ο Bourdieu ασκεί έντονη κριτική στους υποστηρικτές του εμπειρικού θετικισμού όχι για να ακυρώσει την αρχή τους αλλά για να καταστήσει συνειδητές τις γνωστικές τους διαδικασίες όπως επίσης και τα όριά τους. Ο ίδιος υπερασπίζεται την αναγκαιότητα της κατασκευής του αντικειμένου, δηλαδή την αντίληψη πως η αλήθεια εδράζεται όχι στο «δεδομένο» αλλά στο «κατασκευασμένο». Η αντίληψη αυτή αποτελεί μια κληρονομιά της επιστημολογίας του Bachelard, σύμφωνα με τον οποίο, «η επιστήμη δεν συνιστά το πλεόνασμα της εμπειρίας»

Βλ. σχετικά Ν. Παναγιωτόπουλος, *Pierre Bourdieu: Ο στοχαστής της «πρωτόγονης» σκέψης* στο *Κοινωνιολογία της Παιδείας*, 1995, Αθήνα, Καρδαμίτσας και Δελφίνι, σ. 43.

προσανατολισμένο σε πρακτικές λειτουργίες. Για να αποφύγουμε να αναγάγουμε τη γνώση σε απλή καταγραφή, αρκεί να τοποθετηθούμε μέσα στην «πραγματική δραστηριότητα ως δραστηριότητα», στην πρακτική δηλαδή σχέση με τον κόσμο, την αφοσιωμένη και ενεργή παρουσία σε έναν κόσμο που επιβάλλει την παρουσία του με όλες τις επιτακτικές ανάγκες του, τα πράγματα που πρέπει να γίνουν και να ειπωθούν, που κατευθύνουν άμεσα τα λόγια ή τις χειρονομίες δίχως ποτέ να αναπτυχθούν ως θέαμα»¹².

Η εμπειρική έρευνα καταδεικνύει, πως στις κοινές συμπεριφορές μας οδηγούμαστε από πρακτικά σχήματα, δηλαδή από αρχές που επιβάλλουν την «τάξη μέσα στη δράση» (όπως έλεγαν οι σχολαστικοί), από αυτή την «άγρια» λογική για την οποία μιλούσε ο Heidegger¹³

Η έξη είναι ταυτόχρονα γενεσιουργός αρχή αντικειμενικά ταξινομήσιμων πρακτικών και σύστημα ταξινόμησης των πρακτικών αυτών. Προσδιορίζεται ακριβώς στους κόλπους της σχέσης ανάμεσα στις δύο αυτές αλληλοσυμπληρούμενες ιδιότητες. (ικανότητα παραγωγής ταξινομήσιμων πρακτικών και έργων, όσο και ικανότητα διαφοροποίησης και αποτίμησής τους).

Ενσωματωμένη αναγκαιότητα η οποία έχει μετατραπεί σε γενεσιουργό διάθεση έλλογων πρακτικών και αντιλήψεων ικανών να δώσουν νόημα σε αυτές τις πρακτικές, η έξη πραγματοποιεί μια συστηματική και καθολική εφαρμογή μιας εγγενούς αναγκαιότητας συνθηκών εκμάθησης, εφαρμογή που εκτείνεται πέρα από τα όρια των άμεσα κεκτημένων γνώσεων. Λόγω αυτού ακριβώς, όλες ανεξαιρέτως οι πρακτικές ενός δρώντος (ή του συνόλου των δρώντων που υπόκεινται σε παρόμοιες συνθήκες) είναι συγχρόνως συστηματικές εφόσον είναι προϊόντα της εφαρμογής ταυτόσημων σχημάτων και συστηματικά διακριτές από τις συστατικές πρακτικές ενός άλλου βιοτικού ύφους.

Η συνοχή που παρατηρείται σε όλα τα προϊόντα που παράγονται από τις ίδιες γνωστικές δομές, έχει ως θεμέλιό της τη συνοχή που οι γενεσιουργές αρχές της πρακτικής οφείλουν στις κοινωνικές δομές των οποίων αποτελούν προϊόν και τις οποίες τείνουν να αναπαράγουν υπό μετασχηματισμένη μορφή. Έτσι οι δομές εισάγονται σε ένα σύστημα συμβολικών σχέσεων, το οποίο τείνει να αναπαράγει τις σχέσεις δύναμης που συγκροτούν τον κοινωνικό χώρο. Η αρχή της διαίρεσης σε

¹² Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 87.

¹³ Βλ. σχετικά Ν. Παναγιωτόπουλος, «Πρόλογος» στο Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, 2003, Αθήνα, Πατάκη, σσ. 15, 32.

λογικές τάξεις που οργανώνει την αντίληψη του κοινωνικού κόσμου είναι και η ίδια προϋπόθεση της ενσωμάτωσης της διαίρεσης σε κοινωνικές τάξεις.

Λόγω του γεγονότος ότι οι διαφορετικές συνθήκες ύπαρξης παράγουν διαφορετικές έξεις, οι πρακτικές που διαμορφώνονται από τις διαφορές των έξεων παρουσιάζονται ως μορφώματα ιδιοτήτων τα οποία εκφράζουν τις διαφορές που είναι αντικειμενικά εγγεγραμμένες στις συνθήκες ύπαρξης υπό τη μορφή διαφορικών αποκλίσεων και θέσεων.

Οι κοινωνικές ταξινομήσεις, οι διαφορές των θέσεων και τα διαφορετικά είδη κεφαλαίου, που αποτελούν τις βασικές αρχές διαφοροποίησης των σημερινών ιεραρχημένων κοινωνιών, υπάρχουν πάντα σε δύο μορφές: σε μια αντικειμενική μορφή, ανεξάρτητη από αυτό που τα ίδια τα υποκείμενα θεωρούν για αυτές και σε μια υποκειμενική, συμβολική μορφή, δηλαδή υπό τη μορφή των παραστάσεων που τα υποκείμενα έχουν για αυτές. Με αυτόν τον τρόπο ο κοινωνικός κόσμος, μέσα στην αντικειμενικότητα και διαμέσου κυρίως των ιδιοτήτων και της εκάστοτε κατανομής τους, αποκτά το χαρακτήρα συμβολικού συστήματος που οργανώνεται σύμφωνα με τη λογική της διαφοράς, η οποία αναγορεύεται έτσι σε σημαίνουσα διάκριση.

Στο θεωρητικό σχήμα του Bourdieu –που αναδεικνύει μια συνδυαστική θεώρηση της επίδρασης των δομών και των υποκειμενικών όρων της δράσης- ο κοινωνικός χώρος με τις διαφορές που διαγράφονται μέσα του, τείνει να λειτουργήσει συμβολικά όχι μόνο ως χώρος των διαφόρων ειδών βιοτικού ύφους αλλά και ως χώρος διακριτών μορφών συμπεριφοράς και δράσης όπως επίσης και διακριτών πρακτικών.

Κεφάλαιο 5. Οι βασικές θεωρητικές έννοιες

5.1. Η έννοια της έξεως (habitus)

«Οι εξωτερικοί καθορισμοί που συνδέονται με μια συγκεκριμένη τάξη συνθηκών ύπαρξης παράγουν έξεις, δηλαδή συστήματα διαρκών και μεταθέσιμων προδιαθέσεων, δομημένες δομές προδιατεθειμένες να λειτουργούν ως δομούσες δομές (ως γενεσιουργές και οργανωτικές δηλαδή αρχές των πρακτικών και των τρόπων παράστασής τους) οι οποίες μπορούν να προσαρμόζονται αντικειμενικά στους σκοπούς τους δίχως να στοχεύουν συνειδητά σε αυτούς ή να ελέγχουν ρητά τις αναγκαίες για την επίτευξή τους ενέργειες. Συνειδητά «κανονισμένες» και «κανονικές» δίχως κανένα τρόπο να είναι αποτέλεσμα της υπακοής σε κανόνες, μπορούν να ενορχηστρωθούν συλλογικά δίχως να αποτελούν το προϊόν μιας οργανωτικής ή διευθύνουσας δράσης.

Σύμφωνα με τον Edmund Husserl, ο πρακτικός κόσμος που συγκροτείται μέσα από τη σχέση με την έξη ως σύστημα γνωστικών και κινητήριων δομών είναι το αποτέλεσμα της «φυσικής στάσης» που οι άνθρωποι διατηρούν απέναντι στον κοινωνικό κόσμο δίχως να αμφισβητούν την γενική του διάταξη την οποία ακολουθούν ασυνείδητα. Ο κοινωνικός κόσμος, με άλλα λόγια, δεν ταξινομείται από τους ίδιους τους δρώντες αλλά είναι διευθετημένος από την φύση του. Αυτός ο πρακτικός κόσμος αποτελεί, κατά τη ρήση του Husserl, «έναν κόσμο ήδη πραγματοποιημένων σκοπών –διαδικασίες και μονοπάτια προς χρήση και αντικειμένων που διαθέτουν ένα μόνιμο τελεολογικό χαρακτήρα».

Και αυτό διότι οι κανονικότητες που διέπουν μια αυθαίρετη κατάσταση (με την έννοια του Saussure και του Mauss) τείνουν να εμφανίζονται ως αναγκαίες και μάλιστα φυσικές, επειδή προσδιορίζουν τα σχήματα αντίληψης και αποτίμησης μέσω των οποίων συλλαμβάνονται.

Στην πραγματικότητα οι προδιαθέσεις που εντυπώνονται μονίμως από τις δυνατότητες και μη δυνατότητες, τις ελευθερίες και τις αναγκαιότητες, τις διευκολύνσεις και τις απαγορεύσεις –που είναι εγγεγραμμένες στις αντικειμενικές συνθήκες και που η επιστήμη συλλαμβάνει διαμέσου των στατιστικών κανονικοτήτων ως πιθανότητες αντικειμενικά συνδεδεμένες με μια ομάδα ή τάξη-γεννούν προδιαθέσεις αντικειμενικά συμβατές με αυτές τις συνθήκες και, κατά κάποιο τρόπο προσαρμοσμένες από πριν στις απαιτήσεις τους.

Ως προϊόν της ατομικής ιστορίας, η έξη παράγει ατομικές και συλλογικές πρακτικές σύμφωνα με τα αντιληπτικά και αξιολογικά σχήματα που το υποκείμενο

διαμορφώνει στην τροχιά της προσωπικής του ζωής. Εξασφαλίζει την ενεργό παρουσία των εμπειριών του παρελθόντος που, εναποθεθειμένες σε κάθε οργανισμό με τη μορφή σχημάτων αντίληψης, σκέψης και δράσης, τείνουν με μεγαλύτερη βεβαιότητα από όλους τους τυπικούς κανόνες και τα ρητά κανονιστικά πρότυπα να εξασφαλίζουν την ομοιομορφία των πρακτικών και τη σταθερότητά τους στο χρόνο».¹⁴

Οι προδιαθέσεις-έξεις δεν απορρέουν από συστήματα ρόλων που συνεπάγονται μια προκαθορισμένη δυνατότητα χρήσης παγιωμένων λόγων και μορφών δράσης. Όπως διευκρινίζει ο Bourdieu, «ο ορισμός της έννοιας αυτής περιέχει την επισήμανση, ότι η δράση μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες συνδέεται με την ικανότητα των δρώντων να εισαγάγουν, έστω και στοιχειωδώς, κάποιες επινοήσεις κατά την προσπάθεια εξεύρεσης λύσεων στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν.

Στο βαθμό που δε συνειδητοποιούν, ούτε τον τρόπο με τον οποίο πετυχαίνουν κάτι τέτοιο ούτε ενδεχομένως το ίδιο το γεγονός, η δράση τους είναι εξαρτημένη από προδιαθέσεις-έξεις. Ο Bourdieu αντιτίθεται τόσο στη θεωρία των ρόλων όσο και σε κάθε άλλο θεωρητικό σχήμα που ανάγει τη δράση στην αναγκαστική εφαρμογή κοινωνικών κανονισμών. Διαφοροποιείται επίσης με σαφή τρόπο από απόψεις που θέτουν στο επίκεντρο την ικανότητα των ατόμων για ορθολογικές επιλογές, όπως λ.χ. εμφανίζονται στα οικονομολογικά πρότυπα σκέψης. Ο Bourdieu βλέπει την υποκειμενικότητα των δρώντων ατόμων ως «ένα ίχνος της συλλογικής ιστορίας πάνω στο επίπεδο της ατομικής έκφρασης».

Οι προδιαθέσεις-έξεις είναι αρχές που θεμελιώνονται και αποκτούν ισχύ μέσω ρυθμιζόμενων αυτοσχεδιασμών. Οι αρχές αυτές καθορίζουν τη γένεση μορφών δράσης με τρόπο που δεν ανάγεται ούτε στην πρόκλησή της από στιγμιαία ερεθίσματα, ούτε σε έναν προκαθορισμό της από μόνιμες καταβολές των προδιαθέσεων-έξεων σε αντικειμενικές δομές.

Κατά τον Bourdieu, «οι μορφές δράσης μπορούν να εξηγηθούν, μόνο βάσει της ανάλυσης της σχέσης ανάμεσα στις αντικειμενικές δομές που ορίζουν την παραγωγή των προδιαθέσεων-έξεων και στις συνθήκες εφαρμογής των δυνατοτήτων και περιορισμών που περικλείουν αυτές οι προδιαθέσεις-έξεις. Κατά την πραγματοποίηση αυτής της σχέσης οι έξεις λειτουργούν ως τελεστές που μετατρέπουν

¹⁴ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 88-91.

τη σύνδεση αντικειμενικών δομών και συγκεκριμένων συνθηκών σε μορφές δράσης»¹⁵

Όπως αναφέρει και ο Μαρκουλάτος, «Αξίζει να επισημάνουμε τη δυναμική και τελεστική (πρακτική) υφή της ανάλυσης του Bourdieu, κατά την οποία η έξη δεν συνιστά μια αποκρυσταλλωμένη οντότητα αλλά μάλλον μια ενεργή τάση, μια υπαρκτική και αλληλεπιδραστική ικανότητα η επάρκεια της οποίας αναδεικνύεται μέσω των αποτελεσμάτων της.

Στο έργο του Bourdieu, η έξη αποτελεί το πρωτογενές πεδίο αναπαραγωγής της συνεκτικότητας ενός τρόπου ζωής αλλά και ανάδυσης κάθε δυνατότητας ανανέωσής του. Με άλλα λόγια, αποτελεί το πλέον στοιχειώδες και πρακτικά καθοριστικό επίπεδο κάθε οντολογίας του κοινωνικού, ως βασικό πεδίο ανίχνευσης των (κατά κανόνα) αθέατων αποχρώσεων της αναφορικής δυναμικής μιας ανθρώπινης παρούσας. Τα νοητικά περιεχόμενα του κοινωνικού υποκειμένου εντάσσονται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης εκφραστικής φυσιογνωμίας που συνθέτει τη ρέουσα πραγματικότητά του. Η υπαρκτική εκφραστικότητα του υποκειμένου χαρακτηρίζει όχι απλώς κάποιες αυτονομημένες πτυχές της διανοητικής του δραστηριότητας αλλά τη συνολική μορφή της ζωής του»¹⁶

Η έννοια της έξης φέρει το αποτύπωμα της επίδρασης του γαλλικού στρουκτουραλισμού, που εκφράζεται στη χρήση από τον Bourdieu μιας αναλογίας στο επίπεδο της γλώσσας. Χρησιμοποιεί τη διάκριση του Saussure ανάμεσα στην ομιλία και τη γλώσσα, προσδιορίζοντας την έξη ως τη «βαθιά δομημένη πολιτισμική γραμματική της δράσης»..

Ο Bourdieu αναπτύσσει έναν «γενετικό δομισμό» ανάλογο προς την αντίληψη περί «γενετικής γραμματικής» του Chomsky. Όπως η γραμματική οργανώνει τα σχήματα της ομιλίας, έτσι και η έξη μπορεί να παράγει έναν άπειρο αριθμό δυνατών πρακτικών. Στο σημείο αυτό, ο Bourdieu εμμένει στη δημιουργική φύση της έξης: «Θέλησα να αντιδράσω στις μηχανιστικές τάσεις του Saussure (ο οποίος θεωρεί την πρακτική ως απλή εκτέλεση) και στις τάσεις του δομισμού.¹⁷ Από αυτή την άποψη

¹⁵ Βλ. σχετικά Αλ. Κυρτσής, *Τχνη μιας θεωρίας της εγκλωβισμένης δράσης στο Κοινωνιολογία της παιδείας. Δέκα ανακοινώσεις*, 1995, Αθήνα, Καρδαμίτσας και Δελφίνι, σ. 98.

¹⁶ Βλ. σχετικά Ι. Μαρκουλάτος, *Σώμα και νόημα*, 2007, Αθήνα, Παπαζήση, σ. 95.

¹⁷ Είναι γνωστό πως ο δομισμός επέδρασε σημαντικά στο έργο του Bourdieu. Νομίζω, ωστόσο, πως μια σημαγτική διαφορά εντοπίζεται στο ότι τα γενεσιουργά σχήματα του Bourdieu δεν είναι τόσο «κρυμμένα» όσο οι κώδικες των στρουκτουραλιστών. Μετά από μια αρχική στρουκτουραλιστική φάση, ο Bourdieu πείσθηκε πως η κοινωνική πραγματικότητα δεν παρουσιάζει την απόλυτη τάξη, τη

βρισκόμουν πολύ κοντά στον Chomsky, στον οποίο έβρισκα την ίδια φροντίδα να δώσει στην πρακτική μια ενεργητική και επινοητική πρόθεση. Θέλησα να τονίσω τις γενεσιουργές ιδιότητες των προδιαθέσεων κάνοντας αντιληπτό πως πρόκειται για αποκτημένες, κοινωνικά δομημένες προδιαθέσεις.

Είναι εύκολο να δει κανείς πόσο παράλογη είναι η υπαγωγή των ατόμων στους περιορισμούς του δομισμού, ο οποίος ζημιώνει το υποκείμενο και, κατά συνέπεια, το σώμα της εργασίας που καθοδηγείται από την επιθυμία να επανεισαχθεί η πρακτική του δρώντος, η ικανότητά του στην επινόηση και τον αυτοσχεδιασμό. Πρέπει να θυμίσω πως αυτή η δημιουργική και επινοητική ικανότητα δεν είναι αυτή του υπερβατικού υποκειμένου της ιδεαλιστικής παράδοσης αλλά ενός δρώντος υποκειμένου

Μπορεί κανείς να δει στο σύστημα των προδιαθέσεων μια αναλογία με τη «γενετική γραμματική» του Chomsky με την εξής μόνο διαφορά. Μιλώ για προδιαθέσεις που έχουν αποκτηθεί μέσα από την εμπειρία και οι οποίες διαφέρουν, για το λόγο αυτό, από τόπο σε τόπο και από χρόνο σε χρόνο. Μια «αίσθηση του παιχνιδιού», όπως την αποκαλούμε, είναι αυτή που επιτρέπει έναν απεριόριστο αριθμό κινήσεων που πρέπει να γίνουν, προσαρμοζόμενες σε έναν άπειρο αριθμό δυνατών καταστάσεων, τις οποίες κανένας κανόνας, όσο σύνθετος και αν είναι, δε μπορεί να προβλέψει»

«Η έξη», όπως επισημαίνει αλλού, «διατηρεί με τον κοινωνικό κόσμο που την έχει διαμορφώσει, μια πραγματική «οντολογική συνενοχή», την αρχή μιας γνώσης δίχως συνειδητότητα, μιας προθετικότητας δίχως πρόθεση και μια πρακτική γνώση των κανονικοτήτων αυτού του κόσμου. Η έννοια της έξης μας επιτρέπει να εξηγήσουμε, πώς το υποκείμενο της πρακτικής καθορίζεται ενώ συγχρόνως ενεργεί. Καθώς η έξη δε διαθέτει απαραίτητα μια διανοητική φύση (υπάρχουν έξεις που δεν είναι παρά μόνο σωματικές), είναι ανεξάρτητη από κάθε διάκριση μεταξύ συνειδητού και ασυνειδητού ή ανάμεσα στο προϊόν ενός αιτιώδους καθορισμού και σε μια δράση

λογική συνέπεια και τη γεωμετρική αρμονία που οι στρουκτουραλιστικοί κώδικες υπονοούν. Θεωρεί πως ο δομισμός υπακούει σε μια θεωρητική λογική που υπάρχει πιο πολύ στη φαντασία του ερευνητή παρά στις καθημερινές πρακτικές της κοινωνικής ζωής. Έτσι η έννοια της έξης υποδηλώνει μια όχι θεωρητική αλλά πρακτική λογική, που βασίζεται στο ότι οι προδιαθέσεις μας είναι εξαιρετικά ευέλικτες, πολύσημες και πολυθετικές –με την έννοια πως μπορούν να πάρουν πολυάριθμες μορφές, στο επίπεδο δράσης, ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο λειτουργούν. Από αυτή τη σκοπιά, μπορεί κανείς να δει την έννοια της έξης σαν το βασικό συνδετικό κρίκο μεταξύ φαινομενολογίας, εθνομεθοδολογίας και στρουκτουραλισμού

Βλ. σχετικά Ν. Μουζέλης, *Habitus: Η συμβολή του Bourdieu στην Κοινωνιολογία της δράσης*, στο *Κοινωνιολογία της Παιδείας*, 1995, Αθήνα, Καρδαμίτσας και Δελφίνι, σ. 59.

που είναι ελεύθερη, υπό την έννοια ότι διαφεύγει από κάθε περιορισμό αυτής της φύσης»¹⁸

Ο Bourdieu έχει επίσης χρησιμοποιήσει τις διατυπώσεις : «πολιτισμικό ασυνείδητο», «διαμορφωτική δύναμη της συνήθειας», «σύνολο βαθιά εσωτερικευμένων και επιβεβλημένων μορφών», «διανοητική συνήθεια», «νοητικά και σωματικά σχήματα αντιλήψεων, εκτιμήσεων και δράσης», «γενεσιουργός αρχή ρυθμισμένων αυτοσχεδιασμών», για να καθορίσει, ακόμη περισσότερο, τη θεμελιώδη έννοια της έξης. Το περιεχόμενο της έννοιας έχει διευρυνθεί μέσα στο χρόνο για να υπογραμμίσει εξίσου τη σωματική και τη διανοητική βάση της δράσης, και να τονίσει τόσο τις επινοητικές όσο και τις τυποποιημένες μορφές της.

Όλοι αυτοί οι ορισμοί προσανατολίζονται σε μια θεωρία της δράσης που είναι πρακτική μάλλον παρά θεωρητική, προστοχαστική μάλλον παρά συνειδητή, σωματική όπως και νοητική, διαρκής όσο και προσαρμοστική, αναπαραγωγική μολονότι ταυτόχρονα δημιουργική και επινοητική. Ο Bourdieu διαμορφώνει τη σκέψη του βασισμένος στις αντιλήψεις του Panofsky, πως ο σχολαστικισμός εξέφραζε μια σειρά υπονοούμενων πολιτισμικών προϋποθέσεων όσο και σαφείς θεωρητικές θέσεις και πως αυτές οι σιωπηρές «διανοητικές συνήθειες», όχι μόνο μεταβιβάζονταν από τους θεσμούς, τις πρακτικές και τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά και λειτουργούσαν ως «μια δύναμη διαμορφωμένη από τη συνήθεια», η οποία παρήγαγε τα σχήματα της σκέψης και της δράσης.

Ο Bourdieu δανείζεται τις αντιλήψεις του Panofsky περί «διανοητικής συνήθειας» και «διαμορφωτικής δύναμης της συνήθειας», για να αναπτύξει την ιδέα πως η έξη είναι μια «δομούσα δομή», η οποία παράγει τη δράση. Αυτή η πρώιμη διατύπωση τονίζει το είδος ή τον τρόπο της σκέψης ή, ακόμη περισσότερο, μια γνωστική ιδιότητα της δράσης. Μέσα στο χρόνο, η έννοια της έξης μετατοπίστηκε από την έμφαση στον κανονιστικό και γνωστικό χαρακτήρα σε μια διαθεσιοκρατική και πρακτική κατανόηση της δράσης.

Ο πρώιμος όρος *ηθικός κώδικας* παραχωρεί τη θέση του στο *ήθος*, το οποίο τελικά αφομοιώνεται από την έξη. Η πιο πρόσφατη γλώσσα των «προδιαθέσεων» δείχνει τη μετατόπιση, από μια αναλογία προς τη γλώσσα σε μια προοπτική επικεντρωμένη στην κοινωνικοποίηση και τη γλώσσα του σώματος. Ο όρος

¹⁸ Βλ. σχετικά Jacques Bouveresse, *Rules, Dispositions and the Habitus* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σ. 54-56.

«προδιάθεση» είναι κομβικός για τον Bourdieu, από τη στιγμή που φανερώνει δύο θεμελιώδη συστατικά, τα οποία θέλει να μεταφέρει μέσω της ιδέας της έξης: τη *δομή* και την *τάση*.¹⁹

Η έξη διαμορφώνεται από τις εμπειρίες της πρώιμης κοινωνικοποίησης, κατά τις οποίες πραγματοποιείται η εσωτερίκευση των εξωτερικών δομών. Ό,τι χαρακτηρίζει την κοινωνικοποίηση σε μια καθορισμένη έξη, είναι αυτό που ο Bourdieu αποκαλεί «επιβολή της φόρμας», η οποία αποτελεί, πρωτίστως, την επιβολή των κυρίαρχων τρόπων έκφρασης και θεώρησης του κοινωνικού κόσμου. Ως αποτέλεσμα, οι εσωτερικευμένες προδιαθέσεις –που προσδιορίζονται από σαφείς παραμέτρους, όπως και από τα όρια του δυνατού ή του αδύνατου για κάθε συγκεκριμένη ομάδα μέσα σε έναν διαστρωματωμένο κοινωνικό κόσμο– αναπτύσσονται μέσα από την κοινωνικοποίηση.

Από τη μια μεριά, λουπόν, η έξη θέτει δομικά όρια στη δράση, ενώ, από την άλλη, γεννά αντλήψεις, φιλοδοξίες και πρακτικές που είναι ανάλογες των δομικών ιδιοτήτων της πρώιμης κοινωνικοποίησης. Η γλώσσα των «δομημένων δομών» και των «δομικών δομών», συλλαμβάνει αυτά τα δύο κεντρικά χαρακτηριστικά της έξης.

Η έξη έχει την τάση να διαμορφώνει την ατομική δράση κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι υφιστάμενες δομές των ευκαιριών να διαιώνίζονται. Οι πιθανότητες επιτυχίας ή αποτυχίας εσωτερικεύονται και στη συνέχεια μετατρέπονται σε προσωπικές φιλοδοξίες ή προσδοκίες. Αυτές, με τη σειρά τους, εξωτερικεύονται μέσω της δράσης η οποία τείνει να αναπαράγει την αντικειμενική δομή των ευκαιριών της ζωής. Ο Bourdieu αντλαμβάνεται αυτή τη διαδικασία από την άποψη ενός «συστήματος κυκλικών σχέσεων που ενοποιούν τις δομές και τις πρακτικές. Οι αντικειμενικές δομές τείνουν να παράγουν δομημένες υποκειμενικές προδιαθέσεις, οι οποίες γεννούν δομημένες δράσεις που, με τη σειρά τους, αναπαράγουν την αντικειμενική δομή».

Έτσι, ο Bourdieu παρατηρεί πως οι φιλοδοξίες και οι πρακτικές των υποκειμένων και των ομάδων τείνουν να είναι ανάλογες προς τους κανονιστικούς όρους της αντίστοιχης σε κάθε υποκείμενο ή ομάδα έξης. Η έξη μας παρακινεί να σκεφτούμε τη

¹⁹ Ο Bourdieu σημειώνει, πως ο όρος *προδιάθεση* είναι ο πλέον κατάλληλος για να εκφράσει το αποτέλεσμα μιας οργανωτικής δράσης της οποίας η σημασία βρίσκεται πολύ κοντά στο νόημα της δομής. Καθορίζει επίσης έναν τρόπο ύπαρξης, μια κατάσταση οικείωσης (κυρίως μέσω του σώματος) και, ιδιαίτερα μια *κλίση*, μια *τάση*, μια *κατεύθυνση* (Bourdieu, 1977).

δράση σαν κάτι που προκαλείται και ρυθμίζεται από βασικές προδιαθέσεις, οι οποίες εσωτερικεύονται μέσω της πρώιμης κοινωνικοποίησης.

Ο Bourdieu μιλά για την εσωτερίκευση ή την «ενσωμάτωση» των θεμελιωδών κοινωνικών όρων της ύπαρξης στις προδιαθέσεις. Επισημαίνει πως οι θεμελιώδεις όροι της ύπαρξης, που παρουσιάζουν μια ομοιότητα με τις «ευκαιρίες ζωής» του Max Weber, είναι αυτοί που προσδιορίζουν –υλικά, κοινωνικά και πολιτισμικά- αυτό που είναι δυνατό, πιθανό ή αδύνατο για μια ορισμένη κοινωνική ομάδα. Μια διάσταση της έξης που ο Bourdieu υπογραμμίζει είναι η προσαρμογή των φιλοδοξιών και των προσδοκιών σε αυτό που αποκαλεί (υιοθετώντας την έκφραση του Bachelard) «ιδιαίτερη περίπτωση του δυνατού», σύμφωνα με τις αντικειμενικές πιθανότητες επιτυχίας ή αποτυχίας που είναι κοινές στα μέλη της ίδιας τάξης και προκύπτουν από την ιδιαίτερη συμπεριφορά τους. Πρόκειται για μια πρακτική μάλλον παρά συνειδητή προσαρμογή.

Οι προδιαθέσεις των έξεων ωθούν τους δράντες να επιλέγουν τρόπους συμπεριφοράς που είναι πιθανό να επιτύχουν υπό το φως των παρελθουσών εμπειριών τους. Η έξη οριοθετεί τη δράση σύμφωνα με τις προβλεπόμενες κάθε φορά συνέπειες. Ωστόσο, ο Bourdieu δε δίνει μια πλήρη εικόνα του πώς η διαδικασία της εσωτερίκευσης ενεργοποιείται έτσι ώστε να μετατρέπεται σε μια διαδικασία εξωτερίκευσης. Δε μαθαίνουμε αρκετά γύρω από το μηχανισμό που είναι υπεύθυνος για αυτή τη λειτουργία ή αν υπάρχουν εσωτερικευμένες μορφές που εξωτερικεύονται ευκολότερα από άλλες. Υπογραμμίζει πάντως, πως «τα αντικειμενικά όρια μετατρέπονται σε μια αίσθηση αυτών των ορίων, σε μια πρακτική πρόβλεψή τους αποκτημένη από την εμπειρία».

Οι προδιαθέσεις λειτουργούν ως σημεία διάκρισης μεταξύ κοινωνικών θέσεων μέσα σε ένα σύστημα διαφορών και, επομένως, αποτελούν ενδείξεις της κοινωνικής απόστασης ανάμεσα στις αντικειμενικές θέσεις. Η έξη περιέχει έναν ασυνείδητο υπολογισμό του τι είναι εφικτό, αδύνατο ή πιθανό για τα άτομα μέσα στα όρια μιας δράσης που προσδιορίζεται από μια διαστρωματωμένη κοινωνική τάξη. «Η σχέση με αυτό που είναι δυνατό, αποτελεί μια σχέση προς την κατοχή της δύναμης ή της εξουσίας», γράφει ο Bourdieu²⁰

²⁰ Βλ. σχετικά David Swartz, *Culture and Power: The sociology of Pierre Bourdieu*, 1997, University of Chicago Press, Chicago, Chicago, σσ. 100-106.

«Η αντίληψη του χώρου των θέσεων», όπως επισημαίνει, «που είναι γνώση και αναγνώριση του συμβολικού κεφαλαίου αλλά συγχρόνως και συμβολή στη συγκρότηση αυτού του κεφαλαίου, επιτρέπει σε κάποιον να προσανατολιστεί στο πεδίο. Οι πραγματωμένες θέσεις προσλαμβάνονται από μια επαρκώς συγκροτημένη έξη ως αντίστοιχες εκφάνσεις του δυνατού, δυνατότητες που περικλείονται στο εκάστοτε πεδίο και οι οποίες αποτελούν αντίστοιχους τρόπους δράσης για όλους όσους τις αντιλαμβάνονται. Γνωρίζοντας τη δομή μας δίνεται η δυνατότητα να κατανοήσουμε την πιθανή εξέλιξη των θέσεων και των τοποθετήσεων, ένα πιθανό μέλλον (που μια προσαρμοσμένη στο πεδίο έξη μπορεί να επισπεύσει)».²¹

5.2. Η έννοια του πεδίου

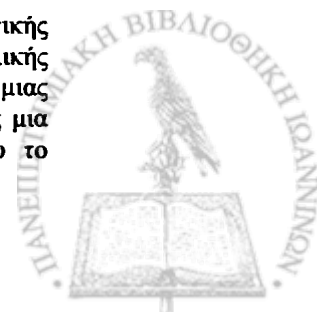
Το πεδίο, αρχικά, ορίζεται ως δίκτυο ή μορφές αντικειμενικών σχέσεων ανάμεσα σε κοινωνικές θέσεις, οι οποίες νοούνται σε σχέση με την κατοχή ορισμένων μορφών εξουσίας ή κεφαλαίου που υπάρχουν και αυτά αντικειμενικά. Η διάταξή τους, ωστόσο, δεν είναι ούτε τυχαία ούτε αυθαίρετη, αλλά προσδιορίζεται από την ίδια τη δομή της κατανομής τους. Οι θέσεις αυτές επιβάλλουν περιορισμούς σε αυτούς που τις κατέχουν (φορείς ή θεσμούς) ενώ, ταυτοχρόνως, η κατοχή της αντίστοιχης εξουσίας ή κεφαλαίου προσανατολίζει την πρόσβαση των φορέων τους σε συγκεκριμένα οφέλη και φυσικά στην κατάκτηση άλλων θέσεων που διακυβεύονται σε ένα ή περισσότερα δίκτυα σχέσεων.

Αυτό σημαίνει πως η εσωτερική λογική ή αναγκαιότητα ενός πεδίου δεν επενεργεί μόνον εξωτερικά στους φορείς αλλά εγγράφεται συγχρόνως και σωματικά παράγοντας τα σχήματα της σκέψης και της δράσης τους. Το πεδίο δομεί την έξη των φορέων του και αυτό, με τη σειρά του, συμβάλλει στο να συγκροτηθεί το πεδίο ως κόσμος με νόημα και αξία, στον οποίο «αξίζει να επενδύσει κανείς την ενεργητικότητά του».

Ο Bourdieu αντιλαμβάνεται τη δομή του πεδίου ως τη δομή της κατανομής των διαφόρων ειδών εξουσίας ή κεφαλαίου που προκύπτει κάθε φορά από την κατάσταση του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στους αντίστοιχους δρώντες, δηλαδή από τη μεταβολή του μεγέθους και της μορφής του κεφαλαίου ή της εξουσίας τους. Με άλλα λόγια, η έννοια του πεδίου²² στο έργο του Bourdieu, περιλαμβάνει

²¹ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Επιστήμη της επιστήμης και αναστοχασμός*, 2005, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, σσ. 140.

²² Η έννοια του πεδίου που κατασκεύασε ο Pierre Bourdieu υποθέτει την υπέρβαση της συμβατικής αντίθεσης μεταξύ δομής και ιστορίας, αναπαραγωγής και μετασχηματισμού, στατικής και δυναμικής ανάλυσης. Όπως έδειξε, δε μπορούμε να συλλάβουμε τη δυναμική ενός πεδίου παρά μέσω μιας ανάλυσης της δομής του και, ταυτόχρονα, δε μπορούμε να κατανοήσουμε αυτή τη δομή χωρίς μια γενετική ανάλυση της συγκρότησής του και των συγκρούσεων ανάμεσα στις θέσεις που το

συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις (που είτε υπάρχουν είτε μπορούν να προκύψουν), όπως και αγώνες για τη διατήρηση ή το μετασχηματισμό του είδους και της μορφής αυτών των δυνάμεων²³

Η έννοια του πεδίου σηματοδοτεί μια πρώτη ρήξη με τη θεώρηση που θεμελιώνεται πάνω στην έννοια της *διάδρασης*, λαμβάνοντας υπόψη την ύπαρξη της δομής των αντικειμενικών σχέσεων. Επιφέρει δε και μια δεύτερη ρήξη, καθώς η συσχετική ή δομική θεώρηση που εισάγει συνδέεται με μια διαθεσιοκρατική φιλοσοφία της δράσης, η οποία απομακρύνεται από την αφελή τελεολογία μιας βουλευσιοκρατίας, σύμφωνα με την οποία τα υποκείμενα αποτελούν ορθολογικούς δρώντες που δεν αναζητούν τόσο την αλήθεια όσο το κοινωνικό όφελος.

Όλα τα πεδία συνιστούν περιοχές δομημένων δυνάμεων και είναι, ταυτοχρόνως, πεδία διαπάλης για τη διατήρηση ή το μετασχηματισμό της σχέσης μεταξύ αυτών των δυνάμεων. Σύμφωνα με το πρώτο σκέλος του ορισμού (πεδίο δυνάμεων) που αντιστοιχεί στη φυσιοκρατική φάση της κοινωνιολογίας νοούμενης ως *κοινωνική φυσική*, τα δρώντα υποκείμενα δημιουργούν μέσα από τις σχέσεις τους τον ίδιο το χώρο μέσα στον οποίο τοποθετούνται και ο οποίος τα καθορίζει αποδίδοντάς του μια δομή. Αυτή ακριβώς η σχέση μεταξύ των διαφορετικών δρώντων υποκειμένων που αποτελούν «πηγές του πεδίου» συγκροτεί το πεδίο και τους συσχετισμούς δυνάμεων που το χαρακτηρίζουν.

Πιο συγκεκριμένα οι δρώντες, οριζόμενοι από το μέγεθος και τη δομή του ειδικού κεφαλαίου που κατέχουν, καθορίζουν τη δομή του πεδίου που τους καθορίζει ή, με άλλα λόγια, την κατάσταση των δυνάμεων που ασκούνται πάνω στις πρακτικές τους.

Το βάρος το οποίο φέρει κάθε δρων υποκείμενο που υφίσταται το πεδίο, την ίδια στιγμή που συμβάλλει στη δόμησή του, εξαρτάται από όλα τα άλλα δρώντα υποκείμενα, από όλα δηλαδή τα σημεία του πεδίου. Η δομή του πεδίου, καθοριζόμενη από την άνιση κατανομή του κεφαλαίου, δηλαδή των ειδικών μέσων ή πλεονεκτημάτων, βαραίνει στο σύνολο των παραγόντων –ανεξάρτητα από κάθε διάδραση, παρέμβαση ή χειραγώγηση– περιορίζοντας λίγο πολύ το χώρο του εφικτού που τους προσφέρεται ανάλογα με τη θέση που κατέχουν στο πεδίο.

συγκροτούν ή μεταξύ αυτού του πεδίου στο σύνολό του και άλλων πεδίων, κυρίως του πεδίου της εξουσίας. Βλ. σχετικά Ν. Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή» στο *Pierre Bourdieu, Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, (4η έκδ.), 2003, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, σ. 21.

²³ Βλ. σχετικά Χαρ. Νούτσος, *Η έννοια του πεδίου στο έργο του Pierre Bourdieu στο Κοινωνιολογία της παιδείας. Δέκα ανακοινώσεις*, 1995, Αθήνα, Καρδαμίτσας και Δελφίνι, σ. 50.

Το πεδίο έχει μια αντικειμενική δομή που δεν είναι άλλη από τη δομή της κατανομής των διακριτικών ιδιοτήτων, των πλεονεκτημάτων που δρουν στο πεδίο και του συσχετισμού δυνάμεων που αποτελούν συστατικό στοιχείο αυτής της δομής. Αυτό σημαίνει πως οι ιδιότητες οι οποίες μπορούν να αντιμετωπιστούν ως διακριτικά γνωρίσματα που επιτρέπουν τη διαίρεση και την κατάταξη, αποτελούν συγχρόνως διακυβεύματα (αντικείμενα πιθανής ιδιοποίησης) και πιθανά μέσα προς χρήση (κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων για αυτή την ιδιοποίηση).

Περνάμε έτσι στο δεύτερο σκέλος του ορισμού, δηλαδή στο πεδίο ως πεδίο διαπάλης, ως κοινωνικά συγκροτημένο πεδίο όπου οι δρώντες αντιπαρατίθενται για να διατηρήσουν ή να μετασχηματίσουν τον υφιστάμενο συσχετισμό δυνάμεων. Τα δρώντα υποκείμενα επιδίδονται σε ενέργειες που εξαρτώνται –σε ό,τι αφορά τα μέσα, τους στόχους και τη δραστηκότητά τους- από τη θέση τους στο πεδίο δυνάμεων, δηλαδή από τη θέση τους στη δομή της κατανομής του κεφαλαίου.

Κάθε ενέργεια ή πρακτική αποτελεί το παράγωγο της σύγκλισης δύο ιστοριών: μιας ιστορίας ενσωματωμένης υπό τη μορφή προδιαθέσεων και μιας ιστορίας αντικειμενοποιημένης στην ίδια τη δομή του πεδίου.

Αυτές οι γενικές αρχές μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε τα φαινόμενα της κυκλοφορίας και της επικοινωνίας, τα οποία η σημειολογική ερμηνεία δεν είναι σε θέση να εξηγήσει επαρκώς. Μια από τις συνεισφορές της έννοιας του πεδίου είναι ότι δεν παρέχει μόνο γενικές αρχές για την κατανόηση των κοινωνικών κόσμων που λαμβάνουν τη μορφή ενός πεδίου, αλλά μας υποχρεώνει επίσης να θέσουμε ερωτήματα γύρω από τις ιδιάζουσες ιδιότητες που αποκτούν οι γενικές αυτές αρχές σε κάθε ιδιαίτερη περίπτωση²⁴

Η ανεπάρκεια της μαρξιστικής θεωρίας των τάξεων και κυρίως η αδυναμία της να εξηγήσει το σύνολο των αντικειμενικά πιστοποιημένων διαφορών, απορρέουν από το γεγονός πως επειδή ανάγει περιοριστικά τον κοινωνικό κόσμο στο οικονομικό πεδίο και μόνο, ορίζει μονοδιάστατα την κοινωνική θέση σε αποκλειστική αναφορά με τη θέση στις σχέσεις οικονομικής παραγωγής, αγνοώντας έτσι τόσο τις κατεχόμενες σε άλλα πεδία θέσεις (όπως σε αυτό της πολιτιστικής παραγωγής) όσο και όλες τις αντιθέσεις που δομούν το κοινωνικό πεδίο.

²⁴ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Επιστήμη της επιστήμης και αναστοχασμός*, 2005, Αθήνα, Πατάκη, σσ. 82-85.

Όπως επισημαίνει ο Bourdieu, «η έννοια του πεδίου είναι ένας από τους όρους της κατασκευασμένης σχέσης των δύο τρόπων ύπαρξης του κοινωνικού, δηλαδή της έξεως και του πεδίου, ή, αλλιώς, της «ιστορίας που έγινε σώμα» και της «ιστορίας που έγινε πράγμα». Η χρήση της έννοιας αυτής απαιτεί μια μετατροπή ολόκληρης της συνηθισμένης θεώρησης του κοινωνικού κόσμου, η οποία αναφέρεται μόνο στα ορατά πράγματα, δηλαδή στον άνθρωπο και στην ομάδα. Και, κυρίως, η έννοια του πεδίου προϋποθέτει μια ρήξη με τη ρεαλιστική παράσταση που τείνει να περιορίσει την επίδραση του περιβάλλοντος στο επίπεδο της άμεσης δράσης.

Η δομή των σχέσεων που συγκροτούν το χώρο του πεδίου προσδιορίζει τη μορφή που μπορούν να λάβουν οι ορατές σχέσεις αλληλόδρασης και το ίδιο το περιεχόμενο της εμπειρίας που μπορούν να έχουν οι δράντες.. Μπορούμε λοιπόν να πραγματευθούμε την κοινωνική πραγματικότητα ως σύστημα και να αναγνωρίσουμε στον κοινωνικό κόσμο μια αναγκαιότητα που είναι ανεξάρτητη από τη συνείδηση και τη βούληση των ατόμων»²⁵

Η σχεσιακή ανάλυση προϋποθέτει ένα τέλος στον ουσιοκρατικό τρόπο σκέψης που αντιλαμβάνεται τις αντικειμενικές σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές θέσεις των υποκειμένων ως διυποκειμενικές σχέσεις στις οποίες όντως εμπλέκονται τα υποκείμενα που κατέχουν τις θέσεις αυτές. Μια τέτοια μεθόδευση όμως αγνοεί το γεγονός ότι ίδιον των κοινωνικών σχέσεων είναι ακριβώς το ότι υπάρχουν έστω και αν τα υποκείμενα που εμπλέκονται σε αυτές δεν έχουν καμιά άμεση σχέση, έστω και αν ποτέ δε συναντήθηκαν και ποτέ δε συναντηθούν στο ίδιο εδώ και τώρα. Αγνοεί επίσης το γεγονός ότι οι σχέσεις που όντως υπάρχουν μεταξύ υποκειμένων καθώς και τα είδη συμπεριφοράς ή οι πολιτιστικές πρακτικές, πάντοτε συνεπάγονται μια αντικειμενική αναφορά στις αντικειμενικές σχέσεις μεταξύ κοινωνικών θέσεων που ορίζουν τη μορφή και το περιεχόμενό τους.

Όπως αναφέρει ο Bourdieu στην *Τέχνη του κοινωνιολόγου*, «Οι αντικειμενικές σχέσεις, εφόσον εδραιώνονται μεταξύ κοινωνικών συνθηκών και θέσεων, είναι περισσότερο πραγματικές απ' ό,τι τα εμπλεκόμενα υποκείμενα, απ' ό,τι οι άμεσες σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους, απ' ό,τι οι αναπαραστάσεις αυτών των σχέσεων που σχηματίζουν οι δράντες. Οι συγγενείς δομημένες προδιαθέσεις που αναπτύσσονται με βάση τις θέσεις των ατόμων στο πεδίο εξασφαλίζουν την ομοιότητα και ομοιογένεια των μελών μιας ομάδας ή μιας τάξης».

²⁵ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Κείμενα κοινωνιολογίας*, 1994, Αθήνα, Δελφίνι, σ. 63.

Αλλά, συγχρόνως, τα άτομα ή οι ομάδες επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση των διαφόρων μορφών κεφαλαίου που κατέχουν ή την υποκατάστασή τους από άλλες και αυτός είναι ο βασικός τρόπος δράσης που επικαλείται ο Bourdieu όταν επιχειρεί τη δυναμική ανάλυση ενός πεδίου. Για την ανάλυση της κοινωνίας επομένως, χρησιμοποιεί αλληλοσυμπληρούμενες τις έννοιες του πεδίου και της έξης. Έχουμε από τη μια ένα σύνολο πεδίων, το καθένα με τη δική του κατανομή των διαφόρων τύπων κεφαλαίου και από την άλλη τις έξεις, ιδιαίτερες για κάθε πεδίο, που εξασφαλίζουν την λειτουργία και αναπαραγωγή των πεδίων αυτών μέσω της κοινωνικής πρακτικής.

Οι πρακτικές δεν προσδιορίζονται μονομερώς από την έξη αλλά εμφανίζονται στο χώρο της ιδιαίτερης περίπτωσης που την συνδέει με τα συγκεκριμένα κοινωνικά πεδία, τα οποία, με τη σειρά τους, ενημερώνουν όσο και περιορίζουν τις πρακτικές προς αντικειμενικές κατευθύνσεις. Η έξη δεν αναπαράγει απλώς την πίστη στην πραγματικότητα ενός δοσμένου κοινωνικού πεδίου –μια πίστη μέσω της οποίας αυτό το πεδίο συντηρείται– αλλά επίσης γεννά προδιαθέσεις στο κοινωνικό υποκείμενο, που έχει την τάση να ενεργεί σε σχετική συμμόρφωση με τις αντικειμενικές απαιτήσεις αυτού του πεδίου.

Τι ακριβώς είναι όμως αυτή η διαμορφωτική ικανότητα της έξης και πώς λειτουργεί έτσι ώστε να προδιαθέτει τη δράση μιας ορισμένης μορφής χωρίς να την καθορίζει ολοκληρωτικά. Πρώτα απ' όλα, η έξη δεν δρα από μόνη της στην παραγωγή των προδιαθέσεων, εφόσον υπάρχει και το πεδίο το οποίο επίσης ασκεί τις αξιώσεις του. Ο Bourdieu θα επικαλεστεί τη μεταφορά της «επιστημολογικής συνάντησης» για να καταστήσει δυναμική τη γόνιμη σύγκλιση της υποκειμενικής περιοχής της έξης και της αντικειμενικής περιοχής του πεδίου.

Όπως υπογραμμίζει, «Η αρχή του ανταγωνισμού στο κοινωνικό πεδίο αποτελεί την «πραγματική αρχή της κοινωνικής ενέργειας» και παράγεται από υποκείμενα που δρουν». Ή, ακριβέστερα, «Η κινητήρια δύναμη –αυτό που κάποιες φορές αποκαλούμε κίνητρο- δε βρίσκεται στον υλικό ή συμβολικό σκοπό της δράσης (όπως φαντάζονται οι αφελείς φιναλιστές), αλλά ούτε και στους περιορισμούς του πεδίου (όπως υποθέτουν οι στοχαστές της μηχανοκρατικής αντίληψης). Εμπεριέχεται στη σχέση ανάμεσα στην έξη και το πεδίο, που σημαίνει πως η έξη συμβάλλει στον καθορισμό αυτού που την καθορίζει». Ο Bourdieu προσφέρει μια σαφή έκθεση της λειτουργίας του κοινωνικού πεδίου. Είναι ένας ανταγωνισμός όχι μόνο για τη ζωή και

την ασφάλεια –όπως στον Hobbes- αλλά και για υπεροχή –όχι απλά για ένα υλικό όφελος, όπως στον Marx- αλλά για μια γενικότερη συμβολική υπεροχή.²⁶

Οι όροι που χρησιμοποιεί ο Bourdieu για να περιγράψει τα πεδία και τις ιδιότητές τους –συμφέρον, κεφάλαιο, κέρδος– προέρχονται μεν από τη γλώσσα των οικονομικών, αλλά προσαρμόζονται εξίσου και στην ανάλυση πεδίων που δεν είναι οικονομικά, με τη στενή έννοια.

Αυτό είναι ένα σημείο που μπορεί εύκολα να παρανοηθεί. Ίσως κάποιος σχηματίσει την εντύπωση πως ο Bourdieu μεταχειρίζεται τις μορφές αλληλόδρασης σαν να ήταν οικονομικές συναλλαγές και πως η προσέγγισή του εμπεριέχει ένα είδος οικονομικού αναγωγισμού. Η άποψή του όμως είναι περισσότερο σύνθετη. Θεωρεί πως οι πρακτικές που περιγράφουμε ως οικονομικές αποτελούν μια υποκατηγορία των πρακτικών και αφορούν το πεδίο της αγοράς, που επιδεικνύει ορισμένες χαρακτηριστικές ιδιότητες. Υπάρχουν όμως και άλλες υποκατηγορίες πρακτικών που αφορούν άλλα πεδία, όπως τα πεδία της τέχνης ή της πολιτικής που χαρακτηρίζονται από τις δικές τους ιδιότητες.

Σε αυτά τα πεδία, ίσως οι πρακτικές να μη διέπονται από μια αυστηρά οικονομική λογική (να μην προσανατολίζονται, δηλαδή, προς το οικονομικό όφελος) αλλά συμφωνούν, παρ' όλα αυτά με μια λογική που είναι οικονομική, με την ευρύτερη έννοια, δηλαδή αποσκοπούν στην αύξηση κάποιου είδους κεφαλαίου (πολιτισμικού ή συμβολικού) ή στη μεγιστοποίηση κάποιου κέρδους (απόκτηση υπόληψης ή κύρους). Ο Bourdieu επομένως επιχειρεί μια θεμελιώδη σύνδεση μεταξύ δράσεων και συμφερόντων, μεταξύ των πρακτικών των φορέων και των συμφερόντων που πρακτικά επιδιώκουν. Κεντρική υπόθεση της θεωρίας της οικονομίας των πρακτικών είναι ότι οι πρακτικές ποτέ δεν παύουν να υπακούουν σε μια οικονομική λογική. Είναι μια ουσιαστική υπόθεση, με την έννοια ότι επιτελεί μια σημαντική προσπάθεια σύλληψης του βασικού χαρακτήρα της ανθρώπινης δράσης.

Αλλά η υπόθεση αυτή είναι επίσης και μια ευρετική αρχή, με την έννοια ότι καλεί τον ερευνητή να διασαφηνίσει τα ειδικά διακυβευόμενα συμφέροντα στις πρακτικές και τις συγκρούσεις που εμφανίζονται σε ιδιαίτερα πεδία. Διότι το περιεχόμενο των συμφερόντων δε μπορεί να καθοριστεί αφηρημένα. Το τι είναι τα συμφέροντα, δηλαδή με τι ισοδυναμούν σε οποιαδήποτε περίπτωση δράσης ή αγώνα, μπορεί να

²⁶ Βλ. σχετικά Judith Butler, *Performativity's Social Magic* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σ. 116-117.

προσδιορίζεται μόνο μέσα από μια προσεκτική εμπειρική ή ιστορική έρευνα των χαρακτηριστικών ιδιοτήτων στα πεδία που μας απασχολούν²⁷

Για τον Bourdieu, ο κοινωνικός κόσμος συγκροτείται από το σύνολο αυτών των πεδίων ή, αλλιώς, των «κοινωνικών μικρόκοσμων», που είναι σχετικά αυτόνομοι μεταξύ τους. Καθένας από αυτούς έχει τη δική του λογική και διέπεται από μια αναγκαιότητα, που δε μπορεί να αναχθεί σε αυτές που διέπουν τα άλλα πεδία. Πρέπει, ωστόσο, όπως τονίζει, να υποθέσουμε πως υπάρχουν δομικές και λειτουργικές αντιστοιχίες ανάμεσα σε όλα τα πεδία του κοινωνικού κόσμου.

Μέσα στον κοινωνικό χώρο των θέσεων που κατασκευάζει ο Bourdieu, η κοινωνική κρίση των δρώντων υποκειμένων ορίζεται ως σχεσιακό σύστημα αντιθέσεων και συμπληρωματικότητας. Κάθε πρακτική αποκτά το κοινωνικό της νόημα και την ικανότητά της να σηματοδοτεί διαφορές και αποστάσεις, όχι λόγω μιας εγγενούς ιδιότητάς της αλλά από την ένταξή της σε ένα σύστημα ομοίων αντικειμένων και πρακτικών. Αυτή η ιδέα της διαφοράς βρίσκεται στον πυρήνα της ίδιας της έννοιας του χώρου που προτείνει ο Bourdieu, ως του συνόλου των υφιστάμενων και διακριτών θέσεων, οι οποίες είναι εξωτερικές οι μεν προς τις δε και ορίζονται με σχέσεις γειννίας ή απομάκρυνσης καθώς και με σχέσεις τάξης.

Πρόκειται για έναν χώρο όπου υπάρχουν δυνάμεις έλξης και απώθησης, διαφορές (οικονομικές, πολιτισμικές κτλ.) στη βάση των οποίων δημιουργούνται, λιγότερο ή περισσότερο, μόνιμες συνενώσεις και μετατοπίσεις.

Η γνώση αυτού του χώρου επιτρέπει να διαβλέψουμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι κοινωνικές συνάφειες μεταξύ των υποκειμένων. Μέσα στον κοινωνικό χώρο –του οποίου η κατασκευή θεμελιώνεται στην υπόθεση μιας ορισμένης κατάστασης σχέσεων των διαφόρων ειδών κεφαλαίου και των ποσοστών μετατροπής τους από το ένα είδος στο άλλο– τα κοινωνικά υποκείμενα αγωνίζονται συνεχώς για να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους, μέσω ποικίλων στρατηγικών αναπαραγωγής και, κυρίως, μέσω των στρατηγικών μετατροπής των κεφαλαίων τους.

Η αξία της μετατροπής των διαφόρων ειδών κεφαλαίου αποτελεί ένα από τα βασικά διακυβεύματα των κοινωνικών αγώνων, αφού κάθε κοινωνική ομάδα επιδιώκει να επιβάλλει ως ανώτερο στην ιεραρχία των κεφαλαίων το ισχυρότερο είδος κεφαλαίου

²⁷ Βλ. σχετικά Ν. Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή» στο Pierre Bourdieu, *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, 1994, Αθήνα, Δελφίνι, σσ. 46-48.

που η ίδια διαθέτει²⁸ Εγκαθίσταται εδώ μια «αίσθηση του παιχνιδιού», μια αντίληψη για το πώς πρέπει κανείς να οργανώσει τις μορφές δράσης και τις πρακτικές του μέσα στα καθιερωμένα μέτρα του κοινωνικού πεδίου που διαμορφώνει την έξη επιβάλλοντάς της τους περιορισμούς του. .

Η έξη αποτελεί πράγματι την ενσωματωμένη σημασία, που προκύπτει ως το συσσωρευμένο αποτέλεσμα της συμμετοχής σε αυτό το παιχνίδι και της λειτουργίας μέσα στα όρια των συμβάσεών του.

Τα περιθώρια ελιγμών που παρέχονται στις στρατηγικές εξαρτώνται σαφώς από τη δομή του πεδίου όπως και από το βαθμό συγκέντρωσης κάθε ειδικού κεφαλαίου, αλλά πάντα καθορίζονται από τη δεσπόζουσα αντίθεση ανάμεσα σε κυρίαρχους (που διακρίνονται για τα περιθώρια πρωτοβουλιών που απολαμβάνουν) και κυριαρχούμενους. Ως κυρίαρχοι μπορούν να θεωρηθούν αυτοί που κατέχουν τέτοιες θέσεις ώστε η δομή να λειτουργεί προς όφελός τους και οι οποίοι είναι σε θέση να επιβάλλουν, συχνά χωρίς καμία προσπάθεια, έναν θεμιτό για αυτούς τρόπο διεξαγωγής του παιχνιδιού ή, με άλλα λόγια, να ορίσουν τους κανόνες αυτού του παιχνιδιού.

5.3. Η αίσθηση του παιχνιδιού και η έννοια της στρατηγικής

Ένα πεδίο είναι πάντοτε χώρος αγώνων, στον οποίο τα άτομα που συμμετέχουν επιδιώκουν να διατηρήσουν ή να αλλάξουν την κατανομή των μορφών κεφαλαίου που προσιδιάζουν στο πεδίο, έχοντας διάφορες ευκαιρίες να κερδίσουν ή να χάσουν, ανάλογα με το πού είναι τοποθετημένοι στο συγκροτημένο χώρο των θέσεων. Όλα όμως τα άτομα, όποιοι και αν είναι οι στόχοι ή οι πιθανότητες επιτυχίας τους, μοιράζονται από κοινού ορισμένες θεμελιώδεις προϋποθέσεις.

Όλοι οι συμμετέχοντες πρέπει να πιστεύουν στο παιχνίδι που παίζουν και στην αξία του διακυβεύματος μέσα στους αγώνες που διεξάγουν. Η ίδια η ύπαρξη και η συνέχεια του παιχνιδιού ή του πεδίου προϋποθέτει μια συνολική και άνευ όρων επένδυση στο παιχνίδι, μια πρακτική και ανενδοίαστη πίστη στο παιχνίδι και τα διακυβεύματά του.

Μπορούμε να ορίσουμε τα κοινωνικά παιχνίδια ως το σύνολο των σχέσεων μεταξύ φορέων που συμμετέχουν σε μια κανονικοποιημένη δραστηριότητα, η οποία,

²⁸ Βλ. σχετικά, Ν. Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή» στο Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης* (4η εκδ.), 2003, Αθήνα, Πατάκη, σσ. 24-26.

χωρίς να είναι απαραίτητα προϊόν υποταγής σε κανόνες, υπακούει σε κανονικότητες που προσφέρονται από τα διάφορα κοινωνικά πεδία. Αυτοί οι δομημένοι χώροι των θέσεων ορίζουν ειδικά διακυβεύματα και συμφέροντα των οποίων η δομή είναι μια κατάσταση της κατανομής του ειδικού κεφαλαίου (όπως το πανεπιστημιακό κύρος στο πανεπιστημιακό πεδίο ή η πολιτική εξουσία στο πολιτικό πεδίο) ή, αν προτιμούμε, της σχέσης δυνάμεων μεταξύ των φορέων ή των θεσμών που μάχονται για την οικειοποίηση αυτού του κεφαλαίου.

Με αυτή την έννοια, τα κοινωνικά παιχνίδια δε μπορούν να αποκτήσουν ένα υποκειμενικό νόημα –δηλαδή μια σημασία, ένα λόγο ύπαρξης, μια κατεύθυνση και έναν προσανατολισμό)– παρά μόνο αν βρουν ανθρώπους κοινωνικά προδιατεθειμένους να παίξουν το παιχνίδι, να αναγνωρίσουν τους συμφυείς νόμους του παιχνιδιού και τα διακυβεύματα, να αποδεχτούν τα προαπαιτούμενα του παιχνιδιού. Με άλλα λόγια, η αντικειμενοποιημένη ιστορία δεν μπορεί να γίνει ιστορική δράση, παρά μόνο αν αναληφθεί από φορείς που η προσωπική τους ιστορία τους προδιαθέτει να την αναλάβουν, να ενδιαφερθούν για τη λειτουργία της και να τους εφοδιάζει με ικανότητες απαραίτητες για να την κάνουν να λειτουργήσει.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν πως η υποταγή ενός συνόλου πρακτικών ορισμένων φορέων στην ίδια αντικειμενική πρόθεση, πραγματοποιείται μέσω της συμφωνίας που υπάρχει μεταξύ της «κλίσης» και της «αποστολής», μεταξύ αυτού που η ιστορία έκανε γι' αυτούς και αυτού που η ιστορία τους ζητάει να κάνουν.

Έτσι μέσω της αίσθησης του πιθανού μέλλοντος (που εξασφαλίζει ο πρακτικός έλεγχος των ειδικών κανονικότητων οι οποίες συγκροτούν την οικονομία ενός πεδίου), η αίσθηση του παιχνιδιού, αυτό το προϊόν των αντικειμενικών δομών του χώρου του παιχνιδιού, της εμπειρίας του παιχνιδιού, αποκτά ένα αντικειμενικό νόημα. Με άλλα λόγια, γεννιόμαστε μέσα στο παιχνίδι, δε μπαίνουμε στο παιχνίδι μέσω μιας συνειδητής κρίσης. Η είσοδος στο φιλοσοφικό πεδίο, λόγου χάρη, δεν περιορίζεται στην υιοθέτηση μιας γλώσσας αλλά προϋποθέτει επίσης την υιοθέτηση μιας νοητικής στάσης χωρίς την οποία δε θα υπήρχε ούτε παιχνίδι ούτε διακύβευμα²⁹

Όπως σημειώνει ο Bourdieu, «Η πρακτική σχέση που διατηρούν οι φορείς με το παιχνίδι είναι μέρος του παιχνιδιού και μπορεί να αποτελέσει την αρχή του μετασχηματισμού του. Η αίσθηση του παιχνιδιού είναι αυτή που επιτρέπει έναν

²⁹ Βλ. σχετικά, Ν. Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή» στο Pierre Bourdieu, *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, 1994, Αθήνα, Δελφίνι, σσ. 45-46, 50-51.

απεριόριστο αριθμό κινήσεων που πρέπει να γίνουν, προσαρμοζόμενες σε έναν άπειρο αριθμό δυνατών καταστάσεων τις οποίες κανένας κανόνας, όσο σύνθετος και αν είναι, δε μπορεί να προβλέψει

Η αίσθηση αυτή, γεννημένη μέσα από την εμπειρία του παιχνιδιού –από τις αντικειμενικές επομένως δομές μέσα στις οποίες διεξάγεται- προσδίδει στο παιχνίδι ένα υποκειμενικό νόημα, δηλαδή μια κατεύθυνση, έναν προσανατολισμό, ένα επικείμενο αποτέλεσμα για όσους συμμετέχουν και, επομένως γνωρίζουν τι διακυβεύεται (είναι η ψευδαίσθηση με την έννοια μιας προσδοκίας από την επένδυση στο παιχνίδι και την έκβασή του, του ενδιαφέροντος για το παιχνίδι, της αποδοχής των προϋποθέσεων του παιχνιδιού). Αλλά προσδίδει, συγχρόνως, στο παιχνίδι και ένα αντικειμενικό νόημα, καθώς το νόημα της πιθανής έκβασης που παρέχει η πρακτική γνώση των ειδικών κανονικοτήτων του πεδίου, παράγει έλλογες πρακτικές, δηλαδή πρακτικές που συνδέονται τόσο με τις συνθήκες πραγμάτωσής τους όσο και μεταξύ τους και, επομένως, αποκτούν άμεσα νόημα και λόγο ύπαρξης για κάθε άτομο που έχει την αίσθηση του παιχνιδιού.

Ο Bourdieu χαρακτηρίζει την έξη ως το προϊόν της «ενσωματωμένης κοινωνικής αναγκαιότητας». Αναφέρει χαρακτηριστικά : «Η έξη, η αρετή που φτιάχτηκε από την αναγκαιότητα, παράγει στρατηγικές οι οποίες –μολονότι δε στοχεύουν συνειδητά σε ρητά διατυπωμένους σκοπούς βάσει μιας επαρκούς γνώσης των αντικειμενικών συνθηκών αλλά και ούτε αποτελούν παράγωγα του μηχανικού καθορισμού των αιτιών- καταλήγουν να προσαρμόζονται αντικειμενικά στις καταστάσεις».

Η δράση που καθοδηγείται από την αίσθηση του παιχνιδιού, αν και έχει για έναν αμερόληπτο παρατηρητή όλα τα χαρακτηριστικά της ορθολογικής δράσης, εντούτοις δε βασίζεται σε συνειδητούς υπολογισμούς –προοπτική που συναντάται σε μερικές μορφές της *θεωρίας των παιγνίων* ή της *θεωρίας της ορθολογικής δράσης*.

Όπως υπογραμμίζει ο Max Weber, «ορθολογική δράση, «συνετά προσανατολισμένη προς ό,τι ισχύει αντικειμενικά», είναι αυτή που θα συντελούνταν αν τα δρώντα υποκείμενα γνώριζαν όλες τις περιστάσεις και όλες τις προθέσεις των συμμετεχόντων», ό,τι δηλαδή ισχύει «για τα μάτια του επιστήμονα» που είναι άλλωστε ο μόνος ικανός να υπολογίσει τις αντικειμενικές πιθανότητες προς τις οποίες οφείλει να εναρμονιστεί η δράση που διαθέτει μια επαρκή πληροφόρηση.

Δείχνει λοιπόν με σαφήνεια ότι το καθαρό μοντέλο της ορθολογικής δράσης δε μπορεί να αποτελέσει ανθρωπολογική περιγραφή της πρακτικής, διότι οι πραγματικοί δρώντες δεν έχουν στη διάθεσή τους –παρά σε εξαιρετικές περιπτώσεις- όλες τις

πληροφορίες και την ικανότητα αξιολόγησής τους που προϋποθέτει μια ορθολογική δράση³⁰

Η αναφορά σε προδιαθέσεις θα μπορούσε να θεωρηθεί πως παραπέμπει σε ένα μηχανιστικό μοντέλο κοινωνικής κατασκευής του υποκειμένου στο οποίο οι δράσεις είναι κατά κάποιο τρόπο προκαθορισμένες και δεδομένες από την «κατασκευή» του ατόμου. Δεν είναι όμως αυτός ο στόχος του Bourdieu. Η έξη θέτει όρια στο πεδίο των δυνατών δράσεων αλλά δεν καθορίζει ποτέ απόλυτα το δρώντα.

Ο Bourdieu αναγνωρίζει ότι είναι δύσκολο να γίνει κατανοητός ο ταυτόχρονος καθορισμός και η δυνατότητα ελεύθερης παραγωγής, αλλά τονίζει πως στόχος της έννοιας της έξης είναι να ακριβώς να υπερβεί παραδοσιακούς δυϊσμούς όπως αυτούς του ντετερμινισμού και της ελευθερίας ή του καθορισμού και της δημιουργικότητας κ.λ.π.

Παρουσιάζοντας εμπειρικά παραδείγματα που αναδεικνύουν ακριβώς την ενεργητική και μη καθορισμένη διάσταση της κοινωνικής δράσης, χρησιμοποιεί την έννοια της στρατηγικής για να δηλώσει αυτή τη διάσταση. Δεν πρόκειται απλώς για μια μη απόλυτα καθορισμένη δράση μέσα στα όρια της έξης. Πρόκειται για ένα συγκεκριμένο τύπο δράσης, αυτόν της μεγιστοποίησης της ωφέλειας (στην περίπτωση του Bourdieu, των διαφόρων μορφών κεφαλαίου) –τύπο που δανείζεται από ωφελιμιστικές προσεγγίσεις, όπως τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής απ' όπου προέρχεται και ο όρος «στρατηγική». Θεωρείται πως οι δρώντες όχι μόνο δεν δρουν μηχανικά αλλά ότι, επιπλέον, προωθούν στρατηγικές μεγιστοποίησης κάποιας μορφής κεφαλαίου (σε κάποιες εμπειρικές έρευνες του Bourdieu αυτός είναι και ο μόνος τύπος δράσης που αναγνωρίζεται)

Αν και δεν αποκλείεται οι αποκρίσεις των έξεων να συνοδεύονται από έναν στρατηγικό υπολογισμό που τείνει να επιτελεί σε συνειδητό επίπεδο αυτό που η έξη επιτελεί με άλλο τρόπο –με μια εκτίμηση, δηλαδή, των πιθανοτήτων που προϋποθέτει η μετατροπή ενός προγενέστερου αποτελέσματος σε προεξοφλούμενο στόχο- αυτές δεν παύουν να ορίζονται καταρχήν έξω από κάθε υπολογισμό, σε σχέση με αντικειμενικές δυνατότητες άμεσα εγγεγραμμένες στο παρόν –πράγματα που πρέπει να γίνουν ή να μη γίνουν, να ειπωθούν ή να μην ειπωθούν σε σχέση με ένα πιθανό «επερχόμενο μέλλον», το οποίο, σε αντίθεση προς το μέλλον ως «απόλυτη

³⁰ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ 105, 108.

δυνατότητα» (με την έννοια του Hegel ή του Sartre), αξιώνει μια ύπαρξη που αποκλείει κάθε εκ των προτέρων υπολογισμό.

Αν συχνά επισημαίνουμε ένα στενό συσχετισμό ανάμεσα στις αντικειμενικές πιθανότητες, επιστημονικά συγκροτημένες (όπως λ.χ. τις πιθανότητες πρόσβασης σε κάποιο αγαθό) και τις υποκειμενικές προσδοκίες (τα κίνητρα και τις ανάγκες), δεν είναι γιατί τα δρώντα υποκείμενα προσαρμόζουν συνειδητά τις επιδιώξεις τους σε μια ακριβή εκτίμηση των πιθανοτήτων επιτυχίας, με τον τρόπο που ένας παίκτης θα οργάνωνε το παιχνίδι του σε συνάρτηση με μια ακριβή πληροφόρηση πάνω στις πιθανότητές του να κερδίσει.

Οι προσδοκίες της έξης –πρακτικές υποθέσεις θεμελιωμένες σε παρελθούσες εμπειρίες– που παράγονται από τις χαρακτηριστικές δομές μιας τάξης συγκεκριμένων όρων ύπαρξης βρίσκονται στη βάση της αντίληψης και εκτίμησης κάθε μεταγενέστερης εμπειρίας³¹

Η έξη, επομένως, αναφέρεται σε ένα βαθύ επίπεδο κοινωνικού καθορισμού του υποκειμένου, αλλά, ταυτοχρόνως, και στη δυνατότητα μιας σχετικής αυτονομίας στην ανάπτυξη στρατηγικών. Αυτή η θεώρηση έχει άμεσες συνέπειες για την ανάλυση του κοινωνικού όσον αφορά τόσο τη «λογική της πρακτικής» όσο και τη λειτουργία και αναπαραγωγή των κοινωνικών δομών.

Δεν πρέπει να αγνοούμε το γεγονός ότι, δυνάμει της έξεως, τα άτομα είναι ήδη προδιατεθειμένα να ενεργούν κατά ορισμένους τρόπους και να επιδιώκουν συγκεκριμένους στόχους. Επειδή είναι φορείς των ιδιαίτερων ιστοριών που ενυπάρχουν στις έξεις οι δράσεις τους δεν μπορούν ποτέ να αναλυθούν επαρκώς ως αποτέλεσμα ενός συνειδητού υπολογισμού. Οι πρακτικές πρέπει να θεωρηθούν ως το προϊόν της συνάντησης μεταξύ μιας έξης και ενός πεδίου που είναι, σε κυμαινόμενους βαθμούς, συμβιβάσιμα ή σύμφωνα το ένα προς το άλλο. Το παιχνίδι οριοθετεί το χώρο μιας έμφυτης αναγκαιότητας που, συγχρόνως, αποτελεί μια έμφυτη λογική και η αίσθηση του παιχνιδιού είναι ο τρόπος για να γνωρίσει κανείς αυτή την αναγκαιότητα που αποτελεί πάντοτε την έκφραση των πραγματικών περιορισμών της κοινωνικής φύσης³²

³¹ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 89-90.

³² Βλ. σχετικά Jacques Bouveresse, *Rules, Dispositions and the Habitus* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σ. 60.

5.4. Η σχέση μεταξύ δομών, έξεων και πρακτικών

Η κατασκευή του συστήματος των αντικειμενικών σχέσεων που συνθέτουν την ιδιαίτερη λογική κάθε πεδίου οφείλει να λαμβάνει υπόψη τη σχέση που υφίσταται ανάμεσα στις δομές, τις έξεις και τις πρακτικές. Για τον Bourdieu, η ανάλυση του συστήματος των εσωτερικών σχέσεων θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε τον τρόπο της λειτουργίας ενός πεδίου. Μέσα από αυτή την προοπτική, οι στάσεις, οι κρίσεις, καθώς και τα κίνητρα των κοινωνικών υποκειμένων, καθορίζονται κατά μεγάλο μέρος από τη δομή και, ακριβέστερα, από τις θέσεις που τα ίδια κατέχουν στο σύστημα των θέσεων του πεδίου.

Η θέση του Bourdieu είναι πως οι αντικειμενικές σχέσεις δεν υφίστανται και δεν πραγματοποιούνται αληθινά, παρά μέσω της εσωτερίκευσης των αντικειμενικών συνθηκών η οποία διαμορφώνει το σύστημα των διαθέσεων. Με τον τρόπο αυτό αντικειμενοποιείται μια δομική ομολογία που συνδέει, μέσω του χώρου των διαθέσεων, το χώρο των θέσεων με το χώρο των τοποθετήσεων. Ο συγγραφέας της *Διάκρισης* προτίθεται να δείξει πως οι δομές βρίσκονται στην αρχή των αντιλήψεων, των κρίσεων και των συμπεριφορών ή, με άλλα λόγια, πως οι κοινωνικές σχέσεις «έχουν περισσότερη αλήθεια από τα υποκείμενα που συνδέουν» (Bourdieu, 2007)

Η υπαγωγή της υποκειμενικής δράσης στον αυτονόητο χαρακτήρα του κοινωνικού κόσμου βασίστηκε σε μια ρήξη με τη διανοιοκρατία της νεοκαντιανής παράδοσης, που επέτρεψε τη σύλληψη των γνωστικών και αξιολογικών δομών διαμέσου των οποίων τα υποκείμενα κατασκευάζουν τον κοινωνικό κόσμο όχι ως μορφών της συνείδησης αλλά ως διαθέσεων του σώματος.

Για τον Bourdieu, η υποταγή στην ισχύουσα τάξη είναι το προϊόν της συμφωνίας, μεταξύ των γνωσιακών δομών που η συλλογική και η ατομική ιστορία έχουν εγγράψει στα σώματα και των αντικειμενικών δομών του κόσμου στον οποίο εφαρμόζονται. Το *σύστημα των προδιαθέσεων* είναι το παρελθόν που επιβιώνει στο παρόν και διαιωνίζεται στο μέλλον (με την επανενεργοποίησή του στις δομημένες σύμφωνα με τις αρχές του πρακτικές), ο εσωτερικός νόμος μέσω του οποίου ασκείται συνεχώς ο νόμος των εξωτερικών αναγκαιοτήτων –μη αναγώγιμος στους άμεσους περιορισμούς της συγκυρίας.

Το σύστημα αυτό αποτελεί την αρχή της συνέχειας και της τακτικότητας των κοινωνικών πρακτικών αλλά και των ρυθμισμένων μετασχηματισμών που αυτές οι πρακτικές επιφέρουν και τους οποίους δεν μπορεί να εξηγήσει ούτε η εξωγενής και

στιγμιαία αιτιοκρατία ενός μηχανιστικού κοινωνιολογισμού, ούτε ο εσωτερικός αλλά εξίσου στιγμιαίος καθορισμός του αυθόρμητου υποκειμενισμού.

Αποφεύγοντας το δίλημμα μεταξύ των δυνάμεων που είναι εγγεγραμμένες έξω από το σώμα και των εσωτερικών δυνάμεων που προκύπτουν ως κίνητρα από την ελεύθερη βούληση, οι εσωτερικές προδιαθέσεις –εσωτερίκευση της εξωτερικότητας- επιτρέπουν στις εξωτερικές δυνάμεις να ασκηθούν, σύμφωνα όμως με την ιδιαίτερη λογική των οργανισμών στους οποίους βρίσκονται ενσωματωμένες, με τρόπο διαρκή, συστηματικό και μη μηχανικό.

Επίκτητο σύστημα γενεσιουργών σχημάτων, η έξη καθιστά δυνατή την ελεύθερη παραγωγή όλων των σκέψεων, αντιλήψεων και πράξεων που είναι εγγεγραμμένες στα εγγενή, ως προς τις συγκεκριμένες συνθήκες, όρια παραγωγής της και μόνο σε αυτά. Μέσα από την έξη, η δομή –της οποίας αποτελεί προϊόν- διέπει την πρακτική όχι βάσει μιας μηχανικής αιτιοκρατίας αλλά βάσει των περιορισμών και των ορίων που θέτει στις επινοήσεις της.

Σύμφωνα λοιπόν, με μια «δυνητική τάξη» που επιβάλλεται στα υποκείμενα μέσω της ύπαρξης των αντικειμενικών δομών, τα υποκείμενα διαμορφώνουν μια πρακτική γνώση με τη μορφή μνημονικών αποτυπωμάτων σχετικά με τις μορφές δράσης που πρέπει να ακολουθήσουν και οργανώνουν τις κοινωνικές πρακτικές τους μέσα από την επαναληπτική κινητοποίηση αυτής της γνώσης και την ενεργοποίηση των ικανοτήτων που προϋποθέτει η παραγωγή αυτών των πρακτικών.

Επειδή η έξη είναι τελικά μια ικανότητα ελεγχόμενα ελεύθερης παραγωγής προϊόντων (σκέψεων, αντιλήψεων, εκφράσεων, πράξεων) που έχουν πάντα ως όρια τις ιστορικά και κοινωνικά καθορισμένες συνθήκες παραγωγής της, η εξωτερικά καθορισμένη και δυνητική ελευθερία που εξασφαλίζει βρίσκεται μακριά τόσο από την πρωτότυπη δημιουργία όσο και από την απλή μηχανική αναπαραγωγή των αρχικών καθορισμών.

Επειδή οι πρακτικές τείνουν να αναπαράγουν τις κανονικότητες που εμπεριέχονται στις συνθήκες στις οποίες έχει παραχθεί η γενεσιουργός αρχή τους και, συγχρόνως, να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις που εγγράφονται ως αντικειμενική δυνατότητα στην κατάσταση –σύμφωνα με τις γνωστικές και κινητήριες δομές που συνιστούν την έξη- αυτές οι πρακτικές δε μπορούν να συναχθούν ούτε από τις παρούσες συνθήκες που φαίνονται ότι τις έχουν προκαλέσει, ούτε από τις παρελθούσες συνθήκες που έχουν δημιουργήσει την έξη, τη μόνιμη αρχή της παραγωγής τους.

Δε μπορούμε επομένως να τις εξηγήσουμε, παρά μόνο αν συνδέσουμε τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες συγκροτήθηκε η έξη που τις παρήγαγε με τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες εφαρμόζεται. Το «ασυνείδητο» –που μας απαλλάσσει από αυτή τη σύνδεση των δύο καταστάσεων του κοινωνικού κόσμου που πραγματοποιεί η έξη– δεν είναι παρά η λήθη της ιστορίας μέσα από την πραγμάτωση των αντικειμενικών δομών που η ίδια παράγει σε αυτές τις οιονεί φύσεις, τις έξεις³³. Ενσωματωμένη ιστορία, μεταλλαγμένη σε φύση και συνεπώς λησμονημένη ως ιστορία, η έξη –ως ενεργή παρουσία του παρελθόντος του οποίου αποτελεί προϊόν– αποδίδει στις πρακτικές τη σχετική τους ανεξαρτησία σε σχέση με τους εξωτερικούς καθορισμούς του άμεσου παρόντος.

Αυθορμησία δίχως συνείδηση ή βούληση, η έξη αντιτίθεται τόσο στη μηχανική αναγκαιότητα όσο και στην αναστοχαστική ελευθερία, τόσο «στα πράγματα δίχως ιστορία» των μηχανιστικών θεωριών, όσο και στα «υποκείμενα δίχως αδράνεια» των ορθολογιστικών θεωριών. Στη δυϊστική, επομένως, θεώρηση που δεν αναγνωρίζει παρά τη διαφανή προς τον εαυτό της πράξη της συνείδησης ή το εξωτερικά καθορισμένο πράγμα, ο Bourdieu μας καλεί να αντιπαραθέσουμε την πραγματική λογική της δράσης που φέρνει στην επιφάνεια δύο εξαντικειμενικεύσεις της ιστορίας: την εξαντικειμενίκευση στο σώμα και την εξαντικειμενίκευση στους θεσμούς.

Η έξη, διαρκής γενεσιουργός αρχή ρυθμισμένων αυτοσχεδιασμών, ως πρακτική αίσθηση, επανενεργοποιεί τη σημασία που έχει εξαντικειμενικευθεί στους θεσμούς. Προϊόν της ενστάλαξης και της ιδιοποίησης που απαιτείται ώστε οι αντικειμενικές δομές –προϊόντα της συλλογικής ιστορίας– να αναπαραχθούν υπό τη μορφή διαρκών και προσαρμοσμένων προδιαθέσεων, η έξη –που συγκροτείται κατά τη διάρκεια μιας ιδιαίτερης ιστορίας επιβάλλοντας την ιδιαίτερη λογική της στην ενσωμάτωση– επιτρέπει να ιδιοποιούμαστε πρακτικά τους θεσμούς και να αναβιώνουμε τη σημασία που βρίσκεται εναποτεθειμένη σε αυτούς, επιβάλλοντας όμως ταυτόχρονα τις αναθεωρήσεις και τους μετασχηματισμούς που συνεπάγεται η επανενεργοποίησή τους.

³³ «Σε καθέναν από μας, σε ποικίλες αναλογίες, υπάρχει ο άνθρωπος που ήμασταν χθες. Από την ίδια τη φύση των πραγμάτων, αυτός ο άνθρωπος του χθες κυριαρχεί μέσα μας, αφού το παρόν είναι ασημαντο συγκρινόμενο με το μακροσκελές αυτό παρελθόν στη διάρκεια του οποίου διαμορφωθήκαμε όπως είμαστε σήμερα. Αλλά δε νιώθουμε τον άνθρωπο αυτό του παρελθόντος γιατί είναι βαθιά ριζωμένος μέσα μας, συνιστά το ασυνείδητο κομμάτι του εαυτού μας. Συνεπώς, τείνουμε να μη τον λαμβάνουμε υπόψη και να αγνοούμε τις νόμιμες απαιτήσεις του. Αντίθετα, έχουμε ζωντανή την αίσθηση για τα πιο πρόσφατα αποκτήματα του πολιτισμού, γιατί όντας πρόσφατα δεν είχαν ακόμη το χρόνο να οργανωθούν στο ασυνείδητο» (Durkheim, 1938), πρβλ. P. Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 94.

Ένας θεσμός δεν είναι ολοκληρωμένος και εντελώς βιώσιμος παρά μόνο αν εξαντικειμενικεύεται διαρκώς όχι μόνο στα πράγματα, δηλαδή στη λογική ενός ιδιαίτερου πεδίου που υπερβαίνει τα μεμονωμένα δρώντα υποκείμενα, αλλά και στο σώμα, δηλαδή στις διαρκείς προδιαθέσεις που αναγνωρίζουν και εκπληρώνουν τις απαιτήσεις που απορρέουν από αυτό το πεδίο. Στο μέτρο που οι έξεις αποτελούν την ενσωμάτωση της ίδιας ιστορίας (όπως αυτή έχει εξαντικειμενικευθεί τόσο στις έξεις όσο και στις δομές) οι πρακτικές που παράγουν γίνονται αμοιβαία κατανοητές καθώς είναι άμεσα προσαρμοσμένες στις δομές και, συγχρόνως, εμφορούνται από μια αντικειμενική σημασία που είναι ενιαία και συστηματική υπερβαίνοντας τις υποκειμενικές προθέσεις και τα συνειδητά προτάγματα.

Μια από τις βασικότερες συνέπειες της συμφωνίας ανάμεσα στην πρακτική αίσθηση και την εξαντικειμενικευμένη σημασία είναι η παραγωγή μιας αντικειμενικότητας που εξασφαλίζει η συναίνεση σχετικά με τη σημασία των πρακτικών και του κόσμου, δηλαδή η εναρμόνιση παρόμοιων ή ταυτόσημων εμπειριών. Η ομοιογένεια των έξεων που παρατηρείται στο πλαίσιο ενός συνόλου όρων ύπαρξης και κοινωνικών εξαρτήσεων, είναι αυτή που καθιστά τις πρακτικές και τα έργα άμεσα κατανοητά και προβλέψιμα και, κατά συνέπεια, προφανή και αυτονόητα.

Η έξη επιτρέπει να παρακάμψουμε το ζήτημα της πρόθεσης όχι μόνο στην παραγωγή αλλά και στην αποκρυπτογράφηση των πρακτικών και των έργων. Αυτόματες και απρόσωπες, σημαίνουσες δίχως πρόθεση να σημαίνουν, οι συνήθειες πρακτικές προσφέρονται σε μια εξίσου αυτόματη και απρόσωπη κατανόηση, καθώς η αντικειμενική πρόθεση που εκφράζουν δεν απαιτεί την επανενεργοποίηση της «βιωμένης» πρόθεσης του ατόμου που τις εκτελεί.(ανάλυση που είναι προσφιλής στη φαινομενολογία και τη συμμετοχική αντίληψη της ιστορίας και της κοινωνιολογίας). Η ερμηνεία των αντικειμενικών προθέσεων των πρακτικών και των έργων δεν έχει τίποτα το κοινό με την «αναπαραγωγή» (όπως λέει ο Dilthey) των βιωμένων εμπειριών.

Η «επικοινωνία των συνειδήσεων» προϋποθέτει μια «κοινότητα των ασυνειδητων» (δηλαδή των γλωσσικών και πολιτισμικών ικανοτήτων). Η αντικειμενική διαμόρφωση των ομαδικών ή ταξικών έξεων που προκύπτει από την ομοιογένεια των όρων ύπαρξης επιτρέπει στις πρακτικές να εναρμονίζονται αντικειμενικά –πέρα από κάθε στρατηγικό υπολογισμό και κάθε συνειδητή αναφορά σε κανόνες- και να συναρμολογούνται αμοιβαία έξω από κάθε άμεση διάδραση και κάθε

ρητό συντονισμό. Η ίδια η διάδραση οφείλει τη μορφή της στις αντικειμενικές δομές που έχουν καθορίσει τις προδιαθέσεις των δρώντων υποκειμένων και τις θέσεις τους μέσα στα συστήματα των σχέσεων.

Η έξη περιέχει τη λύση του παράδοξου της «αντικειμενικής σημασίας δίχως υποκειμενική πρόθεση». Διέπει τις σειρές των κινήσεων που είναι αντικειμενικά οργανωμένες ως στρατηγικές δίχως να αποτελούν το προϊόν μιας πραγματικής στρατηγικής πρόθεσης. Οι πρακτικές που παράγει η έξη και επιτάσσουν οι παρελθούσες συνθήκες της παραγωγής της, είναι εκ των προτέρων προσαρμοσμένες στις αντικειμενικές συνθήκες κάθε φορά που οι συνθήκες στις οποίες λειτουργεί η έξη έχουν παραμείνει ταυτόσημες με τις συνθήκες στις οποίες συγκροτήθηκε. Η άμεση και επιτυχημένη προσαρμογή στις αντικειμενικές συνθήκες δημιουργεί την ψευδαίσθηση της σκοπιμότητας ή του αυτορρυθμιζόμενου μηχανισμού.³⁴

Όπως σημειώνει ο James Bohman, «Η έξη είναι, ταυτοχρόνως, μια «γνωστική όσο και βουλευτική δομή», ενώ, την ίδια στιγμή, συνιστά την «κοινωνικά δομημένη κατάσταση» που προσδιορίζει τις θέσεις, τα ενδιαφέροντα και τους στόχους των δρώντων.

Σύμφωνα με τον Bourdieu, η έξη προϋποθέτει μια ομολογία ανάμεσα στα «δομημένα συστήματα των κοινωνιολογικά σχετιζόμενων γλωσσικών διαφορών» και στα αντίστοιχα «δομημένα συστήματα που συνθέτουν οι κοινωνικές διαφορές». Ακόμα και όταν οι δρώντες προσπαθούν να επιτύχουν συγκεκριμένους στρατηγικούς στόχους, οι επιθυμίες που τους διακατέχουν και η γενικότερη κατάσταση που τους χαρακτηρίζει αποτελούν παραλλαγές μιας κοινής σε άτομα ή ομάδες διαμορφωμένης έξης.

Η έξη θα μπορούσε να θεωρηθεί ως «μια βάση που προηγείται της στρατηγικής», αλλά και που, συγχρόνως, την προσδιορίζει. Ως τέτοια λοιπόν, τείνει να αναπαράγει τους όρους που καθιστούν δυνατή την ανάπτυξη στρατηγικών κινήσεων. Βέβαια, το ότι οι προδιαθέσεις αφήνουν στους δρώντες περιθώρια επίτευξης των στρατηγικών τους στόχων, δεν αλλάζει το γεγονός πως αντιλαμβάνονται την ταυτότητά τους καθώς και τους όρους που προσδιορίζουν μια κατάσταση ως όρια που περιορίζουν τη δράση τους.

Όπως ένας παίκτης δε μπορεί να εγκαταλείψει ξαφνικά το παιχνίδι που παίζει για να εισέλθει σε κάποιο άλλο, έτσι και οι δρώντες ενδέχεται να εκτελέσουν επιτυχώς

³⁴ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ 91-100.

τον κοινωνικό τους ρόλο αλλά τους είναι αδύνατο να υιοθετήσουν ένα διαφορετικό ρόλο ή μια άλλη ταυτότητα, γεγονός που επιβεβαιώνει τη διακριτότητα των κοινωνικών φυσιογνωμιών. Υφίσταται άραγε ένα υποκείμενο που προϋπάρχει της συνάντησής του με το πεδίο ή συγκροτείται ως ενσωματωμένη στον κοινωνικό χώρο ύπαρξη μέσω της συμμετοχής του στο κοινωνικό παιχνίδι και εντός των ορίων του κοινωνικού πεδίου;

Το ερώτημα αυτό είναι σημαντικό διότι καταλήγει στο να διαπιστώνει δύο διαστάσεις που είναι εξίσου σημαντικές. Αφενός, πως η έξη δεν αντιμετωπίζει το πεδίο ως κάτι εξωτερικό εφόσον φέρει ενσωματωμένες τις επιδράσεις του και, αφετέρου, πως το πεδίο δε θα μπορούσε να ανασυγκροτηθεί δίχως τη συμμετοχική και γενεσιουργό δράση της έξης.

Η έξη προϋποθέτει το πεδίο από την αρχή και απαρτίζεται από σχήματα που έχουν διαμορφωθεί και παρακινούνται υπό την επίδραση των ενσωματωμένων δομών του. Το υποκείμενο λοιπόν, ως φορέας αυτής της ενσωμάτωσης, δεν ορίζεται έναντι μίας αντικειμενικής περιοχής αλλά έχει αυτή την αντικειμενικότητα ενσωματωμένη ως συστατική προϋπόθεση της ύπαρξής του.

Γίνεται λοιπόν σαφές πως τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της έξης που συνθέτουν κάθε ξεχωριστή φυσιογνωμία, μεταβιβάζονται δίχως να περνούν από το επίπεδο της γλώσσας ή της συνείδησης, μέσα από την εγγραφή τους στα σώματα, στις καταστάσεις και τις όψεις της καθημερινής ζωής³⁵

5.5 Το σώμα και η αίσθηση της πρακτικής

Όπως αναφέρει ο Μαρκουλάτος, «Στο έργο του Bourdieu όπως και σε αυτό του Merleau-Ponty (κύριου εκπροσώπου της φαινομενολογικής κοινωνιολογίας που επέδρασε σημαντικά στη σκέψη του Bourdieu) το σώμα εκλαμβάνεται και θεματοποιείται ως μορφή νοήματος. Όχι όμως απλά ως φορέας νοήματος, δηλαδή ως παθητικό πεδίο εγχάραξης κοινωνικών σημασιών ή ως το βιολογικό υπόβαθρο της παραγωγής τους, αλλά ως ενεργή μορφή νοήματος αυτό καθαυτό.

Το νόημα δεν περιέχεται απλώς στο σώμα ως διακριτό χαρακτηριστικό μιας οντότητας αλλά αναδύεται πρωτογενώς ως σωματικότητα της φυσιογνωμίας, ως

³⁵ Βλ. σχετικά James Bohman, *Practical Reason and Cultural Constraint: Agency in Bourdieu's Theory of Practice* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σσ. 133,141.

συγκεκριμένοι τρόποι σωματικής ύπαρξης. Το σώμα συνιστά μέσω της δυναμικής κοινωνικής του τελεστικότητας τον τόπο της πρωταρχικής συγκρότησης του νοήματος.

Η έξη δεν πρέπει να νοείται τόσο ως το άθροισμα συστηματικά συνδεδεμένων και, συγχρόνως, διακριτών ικανοτήτων, όσο ως ο συνεκτικός τρόπος με τον οποίο αυτές συνιστούν μια κοινωνικά καθορισμένη ζωντανή παρουσία.

Το σύστημα των προδιαθέσεων για το οποίο μιλά ο Bourdieu αναφέρεται σε έναν δυναμικά εξελισσόμενο τρόπο οργάνωσης της σκέψης και της δράσης, ο οποίος διατρέχεται εξ ολοκλήρου από συγκεκριμένες μορφές κοινωνικού λόγου ή, μάλλον, συνιστά το πρωτογενές και το πλέον καίριο επίπεδο πραγμάτωσής τους. Αυτός ο τρόπος κατανόησης του ζωντανού, κοινωνικά δόκιμου σώματος αναδεικνύεται εύστοχα όταν ο Bourdieu αναφέρεται στην έξη ως πρακτική αίσθηση ή πρακτική γνώση.

Στο έργο του Bourdieu, η έξη δεν αποτελεί απλώς το σωματικό μηχανισμό (που καθιστά δυνατή την ανάδυση αναπαραστατικών μορφών προθετικότητας και μια νοητικά καθοδηγούμενη εκτέλεση ή τη μηχανιστική αναπαραγωγή κοινωνικά δόκιμων συμπεριφορών) αλλά το πλέον θεμελιώδες πεδίο πραγμάτωσης μη αναπαραστατικών προθετικών σχημάτων ομολογών με τις μορφές παραστατικότητας τις οποίες πλαισιώνουν υπαρκτικά. Δε συνιστά απλώς το φυσιολογικό υπόβαθρο δόκιμων τρόπων συμπεριφοράς αλλά την οργανωτική τους αρχή, την ίδια τη λειτουργική τους πραγματικότητα.

Η έξη διαμορφώνεται ως υπαρκτική στάση, ως δυναμική μιας δόκιμης κοινωνικότητας που μπορεί να διαπερνά και να ωθεί συμπεριφορές, αλλά που, εντούτοις, δε μπορεί να εντοπιστεί ως το φυσικό τους αίτιο. Συνιστά έναν υπαρκτικό προσανατολισμό συγκροτημένο από δομές κοινωνικού λόγου, οι οποίες έχουν μετουσιωθεί σε πτυχές της ενεργής σωματικής πραγματικότητας ενός υποκειμένου ή μιας ομάδας και που μέσω της ενσωμάτωσής τους διαιωνίζονται και εδραιώνονται περαιτέρω.

Ο Bourdieu αποδίδει τη λειτουργική πραγματικότητα του σώματος ως αποκρυστάλλωμα γνώσης, ως διεργασία μάθησης και ως δυνατότητα ανάμνησης. Ο όρος σωματική γνώση αναφέρεται στη μαθημένη δυνατότητα για έναν τρόπο του σχετίζεσθαι και στις περιπτώσεις που ο συγκεκριμένος τρόπος βρίσκει ανταπόκριση η

αναφορική πράξη μετουσιώνεται σταδιακά σε δυναμική διεργασία ενσωμάτωσης σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο.³⁶

Η αίσθηση της πρακτικής είναι μια σωματική σχεδόν θεώρηση του κόσμου που δεν προϋποθέτει καμιά αναπαράσταση ούτε του σώματος ούτε του κόσμου. Είναι μια ενύπαρκτη στον κόσμο κατάσταση μέσω της οποίας ο κόσμος επιβάλλει το επικείμενο, πράγματα που πρέπει να ειπωθούν ή να πραγματοποιηθούν και τα οποία κατευθύνουν άμεσα το λόγο και την πράξη. Προσανατολίζει επιλογές που αν και δεν είναι προεσκεμμένες δεν παύουν να είναι συστηματικές και οι οποίες, αν και δεν είναι οργανωμένες σε σχέση με ένα σκοπό, εμπεριέχουν εντούτοις κάποιου είδους αναδρομική σκοπιμότητα. .

Η δια των πράξεων πίστη, εντυπωμένη μέσα από τις διαδικασίες της πρώιμης μάθησης που αντιμετωπίζει το σώμα ως ένα ζωντανό μνημονικό βοήθημα, ένα αυτόματο «που παρασύρει το πνεύμα δίχως να σκέπτεται», και, ταυτοχρόνως, ως μια αποθήκη όπου φυλάσσονται οι πολυτιμότερες αξίες, είναι η κατεξοχήν μορφή αυτού του είδους της «τυφλής ή συμβολικής σκέψης» για την οποία μιλούσε ο Leibnitz – αναλογιζόμενος καταρχάς την άλγεβρα- και αποτελεί προϊόν οιονεί σωματικών προδιαθέσεων και τελεστικών σχημάτων.

Τα σχήματα αυτά παράγουν (χάρη στη μεταβίβαση) αμέτρητες πρακτικές μεταφορές που είναι, κατά τον Leibnitz, εξίσου σχεδόν «κενές από αντίληψη και συναίσθημα», όπως οι «αμβλείες σκέψεις» των αλγεβριστών.

Η πρακτική πίστη, όπως αναφέρει ο Bourdieu, δεν είναι μια «κατάσταση ψυχής» ή, ακόμη λιγότερο, μια εξ αποφάσεως ένταξη σε ένα σύνολο καθιερωμένων δογμάτων και θεωριών («των πεποιθήσεων») αλλά μια «κατάσταση σώματος».

Η αίσθηση της πρακτικής, κοινωνική αναγκαιότητα που έχει καταστεί φύση, έχοντας μετατραπεί σε κινητικά σχήματα και σωματικούς αυτοματισμούς, είναι αυτό που καθιστά τις πρακτικές έλλογες, που τις κάνει δηλαδή να φαίνονται λογικές στα μάτια των παραγωγών τους και σύμφωνες με την αίσθηση μιας κοινής λογικής. Επειδή τα δρώντα υποκείμενα ποτέ δε γνωρίζουν εντελώς τι κάνουν, αυτό ακριβώς που κάνουν έχει περισσότερο νόημα απ' ότι τα ίδια γνωρίζουν.

Όλες οι μορφές τάξης στην κοινωνία επωφελούνται από την προδιάθεση του σώματος και της γλώσσας να λειτουργούν ως αποθήκες σκέψεων, έτοιμων να

³⁶ Βλ. σχετικά Ι. Μαρκουλάτος, *Σώμα και νόημα-Δοκίμιο πολιτικής οντολογίας*, 2007, Αθήνα, Παπαζήση, σσ. 93-96.

κινητοποιηθούν, με αποστάσεις στο χώρο και το χρόνο, υπό την επίδραση της επανατοποθέτησης του σώματος σε μια συνολική στάση, ικανή να ανακαλέσει τις συνδεδεμένες σκέψεις και τα αισθήματα μέσω μιας επαγωγικής κατάστασης του σώματος, η οποία, όπως γνωρίζουν οι ηθοποιοί, φέρνει στην επιφάνεια διάφορες ψυχικές καταστάσεις. Έτσι, η προσοχή που δίνεται στη σκηνοθεσία κατά τη διάρκεια των συλλογικών τελετών απορρέει από την πρόθεση να προκληθούν σκέψεις και να υποβληθούν συναισθήματα, μέσα από την αυστηρή ρύθμιση των πρακτικών, τη διατεταγμένη διάθεση του σώματος και ιδιαίτερα τη σωματική έκφραση του συναισθήματος.

Η δύναμη της συμβολικής δραστηριότητας θα μπορούσε να αναχθεί στη συλλογικά αναγνωρισμένη ικανότητά της να επιδρά με διάφορα μέσα πάνω στις βαθύτερες γλωσσοκινητικές συνάψεις –είτε για να τις εξουδετερώσει είτε για να τις ενεργοποιήσει εκ νέου- μέσω μιας διεργασίας πρακτικής μίμησης. Προσαρμόζοντας μία φράση του Proust θα μπορούσαμε να πούμε πως «το σώμα είναι γεμάτο από ναρκωμένες προσταγές». Η σωματική έξη είναι πολιτική μυθολογία πραγματωμένη, ενσωματωμένη, μετασχηματισμένη σε μόνιμη προδιάθεση στους διαρκείς σωματικούς και λεκτικούς τρόπους όπως και στους τρόπους έκφρασης των σκέψεων και των συναισθημάτων

Το σώμα, μέσα από τις ιδιότητες και τις κινήσεις του, λειτουργεί ως *αναλογικός τελεστής* που στηρίζει τα πρακτικά ισοδύναμα των διαφορετικών διαιρέσεων του κοινωνικού κόσμου –διαιρέσεις ανάμεσα στα φύλα, τις ηλικιακές ομάδες και τις κοινωνικές τάξεις- ή, ακριβέστερα, μεταξύ των σημασιών και των αξιών που συνδέονται με τα υποκείμενα, τα οποία καταλαμβάνουν πρακτικά ισοδύναμες θέσεις στους χώρους που καθορίζονται από αυτές τις διαιρέσεις.³⁷

Σύμφωνα με τον Μαρκουλάτο, «η έξη δεν οριοθετείται ως διανοητική μορφή, αλλά, αντιθέτως, πραγματώνεται ως η κοινωνικά εναρμονισμένη σωματική παρουσία ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων. Ως ενσωματωμένη κοινωνική τοποθέτηση στα πλαίσια ενός πεδίου απαρτιζόμενου από θέσεις που αντιστοιχούν σε σημεία δύναμης ή αδυναμίας, πραγματώνεται μέσω μιας συνεχούς διαπραγμάτευσης της αξίας ή απαξίας κάθε συγκεκριμένης θέσης με τον ανθρώπινο και τον αντικειμενικό της περίγυρο. Είναι, εντέλει, οντότητα με κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα και ως

³⁷ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 108, 112-114.

ενσωμάτωση των αντικειμενικών στοιχείων ενός κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος, εκμαιεύει ανακλαστικές αξιολογήσεις που συνθέτουν την πολιτική ταυτότητα αυτού του περιβάλλοντος.

Εκλαμβάνοντας την έξη ως υπαρκτική στάση, μπορούμε λοιπόν να αναφερθούμε σε συνθήκες αμοιβαιότητας ή δομικής ομολογίας του με υποκειμενικά και αντικειμενικά στοιχεία ενός κοινωνικού περιβάλλοντος. Η έξη δεν αποτελεί αναπαράσταση των δομικοτήτων μιας συστοιχίας αντικειμενικών συνθηκών, αλλά μάλλον τις προβάλλει τελεστικά, ως πλέγμα αιτημάτων, μέσω του τρόπου ύπαρξής του. Οι τρόποι απόδοσης της σωματικής παρουσίας του προσώπου είναι συνυφασμένοι με την πολιτική τους διάσταση, εφόσον οι δεξιότητες ζωής στις οποίες αναφέρονται επιτελούν (άμεσα ή έμμεσα) πολιτικές λειτουργίες.

Η πραγματικότητα του σώματος θεματοποιείται από τον Bourdieu ως *δέσμευση, συμφέρον (ενδιαφέρον), επένδυση και αποδοχή* –όροι που, πρωτίστως, αποδίδουν διεργασίες κοινωνικής προσαρμογής (προσανατολισμού) άμεσα συνδεδεμένες με τις πολιτικές τους συνέπειες, που, ωστόσο, δεν εμφανίζουν απαραίτητα έναν επαναληπτικό και συντηρητικό χαρακτήρα, Πράγματι, παρόλο που στο επίπεδο της σωματικής πρακτικής η ανακλαστική γνώση ή μνήμη λειτουργούν, σε σημαντικό βαθμό, ως τελεστική αποδοχή μιας συστηματικής σειράς κοινωνικών προοπτικών, εντούτοις εμπεριέχουν και δημιουργικές, δυνητικά χειραφετητικές παραμέτρους»³⁸

Η σχέση προς το σώμα αποτελεί μια θεμελιώδη διάσταση της έξης αναπόσπαστη από μια σχέση με τη γλώσσα και το χρόνο. Όλα τα αντιληπτικά και αξιολογικά σχήματα στα οποία μια ομάδα εναποθέτει τις δομές και τους τρόπους έκφρασής της παρεμβάλλονται εξ αρχής ανάμεσα στο άτομο και το σώμα του. Η εφαρμογή των θεμελιωδών σχημάτων στο ίδιο το σώμα είναι, αναμφισβήτητα, μια από τις προνομιούχες στιγμές της ενσωμάτωσης των σχημάτων, εξαιτίας του γεγονότος ότι το σώμα αποτελεί ακριβώς αντικείμενο «επενδύσεων».

Η γνώση που έχει μεταβιβαστεί στο σώμα εκφράζεται στην ευχέρεια και στην αυθόρμητη ανταπόκρισή του. Η ευχέρεια ανήκει στο άτομο που δρα ή στο σώμα του αλλά η γνωστική της ικανότητα είναι μια λειτουργία του τρόπου μέσω του οποίου το άτομο αυτό μοιράζεται τις πρακτικές της περιβάλλουσας κοινωνίας. Δεν υπάρχουν κατηγορηματικοί κανόνες ή στρατηγικές, που οι δρώντες θα πρέπει να εσωτερικεύσουν και που, ούτως ή άλλως, θα αποτελούσαν μια παρασιτική παρουσία

³⁸ Βλ. σχετικά Ι. Μαρκουλάτος, *Σώμα και νόημα*, 2007, Αθήνα, Παπαζήση, σσ. 102-103.

δίπλα στις βαθύτερα εγκατεστημένες δυνάμεις. Η λειτουργία που τίθεται υπό συζήτηση είναι αδιαχώριστη από μια διαιωνιζόμενη, μέσω της συναίνεσης, συνοχή στη συνολική συμπεριφορά των μελών μιας βιώσιμης κοινωνίας.

Το σώμα πιστεύει σε αυτό στο οποίο εκφραστικά εμπλέκεται. Αλλά δεν είναι απλά ο εκτελεστής των σχεδίων που οργανώνουμε και των σκοπών που θέτουμε ή το πεδίο δράσης των αιτιακών παραγόντων που διαμορφώνουν τις αναπαραστάσεις μας. Η ίδια η κατανόησή μας είναι ενσωματωμένη. Αυτό σημαίνει πως η σωματική μας πείρα καθώς και ο τρόπος με τον οποίο κινούμαστε και δρούμε μπορούν να κωδικοποιήσουν τα συστατικά μέρη που συνθέτουν την κατανόηση του εαυτού μας και του κόσμου³⁹

Ακολουθώντας τον Merleau-Ponty, ο Bourdieu αντιλαμβάνεται το σώμα σαν μια «μορφή ενασχόλησης με τον κόσμο», ως ένα είδος συστηματοποιημένης δραστηριότητας που προσαρμόζεται στις αντικειμενικές απαιτήσεις του εκάστοτε πεδίου.

Το σώμα δεν ενεργεί απλά σε συμφωνία με κάποιες συστηματοποιημένες ή τυποποιημένες πρακτικές αλλά γίνεται το ίδιο ο φορέας αυτής της δράσης, η οποία αποτελεί, υπό αυτή την έννοια, ένα είδος ενσωματωμένης μνήμης. Εδώ, η φαινομενική υλικότητα του σώματος διατυπώνεται εκ νέου ως μορφή πρακτικής δραστηριότητας απρομελέτητης και, ως ένα βαθμό, αυτοσχεδιαζόμενης. Υπό αυτούς τους όρους, το σώμα οικειοποιείται τον κανονιστικό χαρακτήρα της έξης μέσα από το παιχνίδι με τους κανόνες ενός δοσμένου κοινωνικού πεδίου.

Η συμμετοχή του στο παιχνίδι είναι η αναγκαία προϋπόθεση για μια μίμηση ή, ακριβέστερα, μια μιμητική αναγνώριση που αποκτά η έξη ακριβώς μέσα από μια πρακτική προσαρμογή στις συμβάσεις αυτού του παιχνιδιού. Αυτή η απόκτηση είναι ιστορική, στο βαθμό που οι κανόνες του παιχνιδιού είναι κυριολεκτικά ενσωματωμένοι, έχουν γίνει δεύτερη φύση και συνιστούν τους όρους που συνθέτουν την κατάσταση της ύπαρξής του.

Το σώμα λοιπόν δεν είναι ένα καθαρά υποκειμενικό φαινόμενο που αποθηκεύει τις μνήμες από τη συμμετοχή του στα συμβατικά παιχνίδια του κοινωνικού πεδίου, αλλά εξαρτάται από την ενσωμάτωση αυτής της μνήμης και τη σημασία της. Στο βαθμό που ο Bourdieu αναγνωρίζει πως η έξη διαπλάθεται μέσα στο χρόνο και πως ο σχηματισμός του δημιουργεί την ενδυναμωμένη πίστη στην πραγματικότητα του

³⁹ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 119.

κοινωνικού πεδίου μέσα στο οποίο λειτουργεί, θεωρεί ότι οι κοινωνικές συμβάσεις ζωογονούν τα σώματα, τα οποία με τη σειρά τους, αναπαράγουν και τυποποιούν αυτές τις συμβάσεις ως πρακτικές. Υπό αυτή την έννοια, η έξη είναι διαμορφωμένη αλλά είναι επίσης και διαμορφωτική⁴⁰.

«Η πρακτική μίμηση», όπως σημειώνει ο Bourdieu, «επιβάλλει μια ολική σχέση αναγνώρισης, μια καθολική σχέση ταύτισης και δεν έχει τίποτε το κοινό με την απομίμηση που προϋποθέτει τη συνειδητή προσπάθεια για την αναπαραγωγή μιας έκφρασης, μιας χειρονομίας, μιας πράξης ή ενός αντικειμένου ρητά συγκροτημένου ως προτύπου.

Η διαδικασία αναπαραγωγής –η οποία, ως πρακτική επανενεργοποίησης αντιτίθεται τόσο στην ενθύμηση όσο και στη γνώση- τείνει να συντελείται πέρα από το επίπεδο της συνείδησης και της έκφρασης και, κατά συνέπεια, πέρα από την αναστοχαστική απόσταση που προϋποθέτει. Το σώμα δεν αναπαριστά αυτό που εκφράζει αλλά γίνεται το ίδιο η ενσάρκωμένη έκφραση».

Όπως υπογραμμίζει ο Bourdieu, «αυτό που μαθαίνουμε με το σώμα δεν είναι κάτι που κατέχουμε και που μπορούμε να προβάλλουμε, όπως η γνώση, αλλά κάτι που είμαστε». Υπάρχει πάντοτε μια κληροδοτούμενη γνώση που επιβιώνει σε ενσώματα κατάσταση. Δεν είναι ποτέ αποσπασμένη από το σώμα που τη φέρει και η ανασύστασή της γίνεται μόνο μέσα από ένα είδος εκγύμνασης που στοχεύει στην ανάκλησή της, μια μίμηση η οποία –όπως ήδη παρατηρούσε ο Πλάτων- συνεπάγεται μια καθολική επένδυση και μια βαθιά συναισθηματική ταύτιση.

Όπως αναφέρει ο Eric. A. Havelock, «το σώμα εμπλέκεται συνεχώς σε όλες τις γνώσεις που αναπαράγει, οι οποίες, ωστόσο, δεν έχουν ποτέ την αντικειμενικότητα που παρέχει η εξαντικειμενίκευση στο γραπτό λόγο, ούτε την ελευθερία από το σώμα που τις φέρει».⁴¹

Τίποτα, επομένως, δεν απέχει περισσότερο από ένα γνωσιακό ενέργημα –όπως το αντιλαμβάνεται η νοησιοκρατική παράδοση- όσο η αίσθηση του κοινωνικού παιχνιδιού, κοινωνική ανάγκη που έχει γίνει φύση, καθώς έχει μετατραπεί σε κινητικά σχήματα και σωματικούς αυτοματισμούς. Όλα συμβαίνουν λες και οι όροι που προσαρτώνται σε μια κοινωνική συνθήκη να εγγράφουν τη σχέση του δρώντα με τον

⁴⁰ Βλ. σχετικά Judith Butler, *Performativity's Social Magic* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σσ. 114-119.

⁴¹ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 120.

κοινωνικό κόσμο σε μια μόνιμη και γενικευμένη σχέση με το σώμα του –έναν τρόπο να το διευθύνει, να το παρουσιάζει, να το κινεί ώστε να του προσδίδει την κοινωνική του φυσιογνωμία.

Θεμελιώδης διάσταση της αίσθησης του κοινωνικού προσανατολισμού, η σωματική έξη είναι ένας πρακτικός τρόπος να νιώσει κανείς και να εκφράσει την αίσθηση που έχει για την προσωπική κοινωνική του αξία. Η σχέση που διατηρεί με τον κοινωνικό κόσμο όσο και η θέση που θεωρεί πως του αναλογεί μέσα σε αυτόν δηλώνονται ξεκάθαρα διαμέσου του χώρου και του χρόνου που αισθάνεται πως δικαιούται. Ακριβέστερα, με τη θέση την οποία καταλαμβάνει τόσο με το σώμα του στο φυσικό χώρο (με τη στάση του και τις σίγουρες ή επιφυλακτικές κινήσεις του), όσο και με τα λόγια του στο χρόνο, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο οργανώνει την παρουσία του στα πλαίσια της διάδρασης.

Τίποτε δεν απεικονίζει καλύτερα τη λογική της κοινωνικοποίησης που αντιμετωπίζει το σώμα ως βοήθημα της μνήμης, όσο αυτά τα συμπλέγματα κινήσεων, σωματικών στάσεων και λέξεων στα οποία αρκεί να εισαχθεί κανείς –όπως ο ηθοποιός «μπαίνει στο πετσί» ενός θεατρικού ήρωα- για να δει να προβάλλει ξανά, μέσω της ανακλητικής δύναμης της σωματικής μίμησης, ένας κόσμος εντελώς έτοιμων αισθημάτων και εμπειριών.

Ο λογοκεντρισμός και η νοησιοκρατία των διανοουμένων, ενωμένα με την εγγενή προκατάληψη μιας επιστήμης που θέτει ως αντικείμενό της τον ψυχισμό, τη συνείδηση και τις παραστάσεις, μας έχουν εμποδίσει να αντιληφθούμε πως «είμαστε αυτόματα στα τρία τέταρτα των πράξεών μας» (σύμφωνα με τα λόγια του Leibnitz) και ότι οι έσχατες αξίες, όπως λένε, δεν είναι τίποτε άλλο από τις πρώτες και αρχέγονες διαθέσεις του σώματος⁴²

Όπως επισημαίνει ο Μαρκουλάτος, «Στο έργο του Bourdieu, το σωματικό κατανοείται ως γνωσιακό (ως δυναμικό πεδίο εγγραφής και επεξεργασίας ευέλικτων και δημιουργικών πρακτικών) και το γνωσιακό ως πολιτικά ενεργό και αποτελεσματικό. Οι εγγραφές στο σώμα ή, με άλλα λόγια, οι κεκτημένες πρακτικές, πραγματώνουν κοινωνικές παραδόσεις (δηλαδή κοινωνικοπολιτικές λογικές) εκμηδενίζοντας την απόσταση μεταξύ του υποκειμένου και της περιβάλλουσας αντικειμενικής πραγματικότητας. Συνιστούν τελεστικές εμπεδώσεις συγκεκριμένων

⁴² Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης* (4η έκδ.), 2003, Αθήνα, Πατάκη, σσ. 502-503.

κοινωνικών τρόπων και ισορροπιών, παρέχοντας συγχρόνως τη μόνη αξιόπιστη βάση για την πρακτική τους αναθεώρηση»⁴³

⁴³ Βλ. σχετικά Ι. Μαρκουλάτος, *Σώμα και νόημα*, 2007, Αθήνα, Παπαζήση, σ. 104.

Κεφάλαιο 6. Η λογική της πρακτικής

Ο Μαρκουλάτος θεωρεί πως «η έξη είναι ένα κέντρο διανοητικής δραστηριότητας που δεν εποπτεύει απλώς τον κόσμο αλλά και τον μορφοποιεί εκ των έσω συνιστώντας απτή παράμετρο ενός κοινωνικού σύμπαντος. Όπως το θέτει και ο ίδιος ο Bourdieu, η έξη είναι αυτή που δίνει νόημα στον κόσμο –ένα διαρκώς αναδομούμενο (πρακτικά αναθεωρούμενο) νόημα- που ο ίδιος ο κόσμος έχει ενσταλάξει σε αυτό.

Υπό αυτή την οπτική, η μορφοποίηση ενός κοινωνικού περιβάλλοντος (η αναδιανομή σημασιών σε στοιχεία αυτού του περιβάλλοντος) δεν αποτελεί, κατά πρώτο λόγο, μια νοητικά σχεδιασμένη και ελεγχόμενη αλλά μάλλον μια πρακτική διεργασία, η οποία πραγματώνεται μέσω της πλήρους συνύφανσης νοητικού και πρακτικού και μιας συνεχούς αναθεώρησης του ενός μέσω του άλλου»

Η πρακτική έχει μια λογική που δεν είναι αυτή της σκέψης και του λόγου και που, για αυτόν ακριβώς τον λόγο, δεν ακολουθεί την αρχή μιας σταθερής και αμετάβλητης συνοχής. Η *πρακτική λογική* δε μπορεί να οργανώσει όλες τις σκέψεις, τις αισθητηριακές αντιλήψεις και τις δράσεις με βάση κάποιες γενεσιουργές αρχές που συνδέονται στενά και συγκροτούν ένα πρακτικά απαρτιωμένο όλον, διότι(όπως έλεγε ο Husserl) «βρίσκει στην πολυθεσία τους καλούς όρους της πολυσημίας».

Οι πρακτικές μπορούν να προσλάβουν ποικίλες μορφές στο επίπεδο της δράσης ανάλογα με το είδος τους και τα πεδία μέσα στα οποία ενεργοποιούνται. Παρά το γεγονός ότι δεν υπακούουν σε μια γενική και καθολική αρχή, οι ιδιότητες καθώς και οι τρόποι οργάνωσής τους χαρακτηρίζονται από «εκλεκτικές συγγένειες», δηλαδή από μια ενότητα ύφους. Ο συνεκτικός τους χαρακτήρας οφείλεται στο γεγονός ότι εμπλέκουν στην πρακτική κατάσταση αρχές που δεν είναι απλώς συνεκτικές –ικανές δηλαδή να παράγουν πρακτικές εγγενώς συνεκτικές και, συγχρόνως, συμβατές με τις αντικειμενικές συνθήκες- αλλά και «πρακτικές», με την έννοια ότι είναι πρόσφορες μέσα στα δεδομένα πλαίσια της εφαρμογής τους.

Η ιδιαίτερη λογική του κάθε πεδίου διαμορφώνει το ανάλογο προς το πεδίο *σύμπαν της πρακτικής*. Το ίδιο πράγμα μπορεί σε διαφορετικά σύμπαντα πρακτικής να έχει διαφορετικούς συμπληρωματικούς όρους και να εμφανίζει διαφορετικές ιδιότητες. Τα σύμπαντα των σημασιών που αντιστοιχούν στα διάφορα σύμπαντα της πρακτικής είναι κλειστά στον εαυτό τους και, συγχρόνως, αντικειμενικά προσαρμοσμένα μεταξύ τους, στο μέτρο που αποτελούν συστηματικά προϊόντα ενός

συστήματος πρακτικά ενσωματωμένων γενεσιουργών αρχών που λειτουργούν στα πλέον διαφορετικά πεδία της πρακτικής.

Σε αντίθεση προς τη λογική –μία λειτουργία της σκέψης που διακρίνεται για τον αναστοχασμό πάνω στη λειτουργία της- η πρακτική αποκλείει κάθε τυπική θεώρηση. Η αναστοχαστική επιστροφή στην ίδια την πράξη, όταν συμβαίνει (σχεδόν πάντα, σε περίπτωση αποτυχίας των αυτοματισμών), παραμένει υποταγμένη στην επιδίωξη του αποτελέσματος και στην αναζήτηση της μεγιστοποίησης της απόδοσης σε σχέση με την προσπάθεια που καταβλήθηκε. Έτσι, δεν έχει τίποτε κοινό με την πρόθεση να εξηγήσει πώς επιτεύχθηκε ο στόχος και, πολύ λιγότερο, με το να προσπαθήσει να κατανοήσει τη λογική της πρακτικής που αποτελεί πρόκληση για την παραδοσιακή λογική.

Η ιδέα της πρακτικής λογικής, μιας παράδοξης λογικής δίχως συνειδητό αναστοχασμό ούτε λογικό έλεγχο, είναι αυτή κάθε πρακτικής ή, καλύτερα, κάθε πρακτικής αίσθησης. Προσκολλημένη σε αυτό περί του οποίου πρόκειται, εντελώς παρούσα στο παρόν και στις πρακτικές λειτουργίες που ανακαλύπτει εκεί με τη μορφή αντικειμενικών δυνατοτήτων, η πρακτική αποκλείει την επιστροφή στον εαυτό της (δηλαδή στο παρελθόν της) –αγνοώντας τις αρχές που την υπαγορεύουν και τις δυνατότητες που περικλείει- και τις οποίες δε μπορεί να ανακαλύψει παρά πραγματώνοντάς τες, ξεδιπλώνοντάς τες στο χρόνο.⁴⁴

Αναμφίβολα, δε μπορούμε να εξηγήσουμε την πρακτική συνοχή των πρακτικών και των έργων παρά μόνο αν κατασκευάσουμε γενετικά μοντέλα που αναπαράγουν (με τους δικούς τους όρους) τη λογική σύμφωνα με την οποία παράγεται η συνοχή καθώς και η συστηματικότητα των πρακτικών και η οποία έχει το πλεονέκτημα να μιλά άμεσα στο σωματικό σχήμα. Πρέπει, επομένως, να περάσουμε –ακολουθώντας την αντίθεση του Wilhem von Humboldt-, από το *έργον* στην *ενέργεια*, από τα αντικείμενα ή τις συμπεριφορές στην αρχή που διέπει την παραγωγή τους ή, ακριβέστερα, από την ήδη συντελεσμένη αναλογία ή μεταφορά στην αναλογική

⁴⁴ «Υπάρχουν πράξεις που μια δεδομένη έξη δε θα παράγει ποτέ αν δε συναντήσει την κατάσταση μέσα στην οποία θα μπορέσει να πραγματώσει τις δυνατότητές της. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, πως οι οριακές καταστάσεις σε περιόδους κρίσης δίνουν σε ορισμένους την ευκαιρία να αποκαλύψουν δυνατότητες άγνωστες στον εαυτό τους και τους άλλους. Σε αυτήν ακριβώς την αλληλεξάρτηση έξης και συγκεκριμένης κατάστασης στηρίζονται οι σκηνοθέτες του κινηματογράφου, όταν συσχετίζουν μίαν έξη (επιλεγμένη, διαισθητικά, ως γενεσιουργό αρχή ενός ιδιαίτερου ύφους λόγων, χειρονομιών κ.λ.π.) με μια κατάσταση τεχνητά διευθετημένη ώστε να την κινητοποιήσει, δημιουργώντας έτσι συνθήκες παραγωγής πρακτικών που να ανταποκρίνονται στις προσδοκίες τους»

Βλ. σχετικά Piete Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 149.

πρακτική, θεωρημένη ως μεταβίβαση σχημάτων που πραγματοποιεί η έξη με βάση τις κεκτημένες ισοδυναμίες.

Επιτρέπεται έτσι στο δρων υποκείμενο να ελέγξει με ένα είδος πρακτικής γενίκευσης όλα τα προβλήματα της ίδιας μορφής που μπορούν να προκύψουν σε νέες καταστάσεις. Η λειτουργία αυτή προϋποθέτει μια συνεχή ανάπλαση του κοινωνικά συγκροτημένου συστήματος των γνωστικών και αξιολογικών δομών (που οργανώνουν την αντίληψη του κόσμου και της δράσης) σύμφωνα με τις αντικειμενικές δομές μιας καθορισμένης κατάστασης του κοινωνικού κόσμου.

Αν οι πρακτικές και οι παραστάσεις τους είναι πρακτικά συνεκτικές, αυτό οφείλεται στο ότι αποτελούν προϊόν της συνδυαστικής λειτουργίας ενός αριθμού γενεσιουργών σχημάτων με σχέσεις *πρακτικής υποκαταστασιμότητας*, ικανές δηλαδή να παράγουν αποτελέσματα ισοδύναμα σε ό,τι αφορά τις «λογικές» απαιτήσεις της πρακτικής. Αν η συστηματικότητα αυτή παραμένει ασαφής και κατά προσέγγιση, οφείλεται στο ότι τα σχήματα αυτά μπορούν να έχουν τη διαρκή και καθολική μορφή που τους δίνεται μόνο στο βαθμό που λειτουργούν σε *πρακτική κατάσταση*, πέρα δηλαδή από το επίπεδο της ρητής διατύπωσης, επομένως έξω από κάθε λογικό έλεγχο και σε σχέση με *πρακτικούς σκοπούς* που τους επιβάλλει μια αναγκαιότητα η οποία δεν είναι αυτή της κλασικής λογικής.

Οι συζητήσεις που αναπτύχθηκαν (τόσο μεταξύ των ανθρωπολόγων όσο και μεταξύ των κοινωνιολόγων) γύρω από τα συστήματα ταξινόμησης ξεχνούν πως αυτά τα εργαλεία γνώσης εκπληρώνουν λειτουργίες που δεν αφορούν καθαρά μόνο τη γνώση. Όντας προϊόντα πρακτικής διαδοχικών γενεών σε καθορισμένους όρους ύπαρξης, τα αντιληπτικά αυτά σχήματα εκτίμησης και δράσης –που αποκτώνται μέσα από την πρακτική και εφαρμόζονται σε πρακτική κατάσταση δίχως να φθάνουν στο επίπεδο της ρητής αναπαράστασης- λειτουργούν ως *πρακτικοί τελεστές* μέσα από τους οποίους οι αντικειμενικές δομές –των οποίων αποτελούν παράγωγα- τείνουν να αναπαράγονται μέσα στις πρακτικές.

Οι πρακτικές ταξινομήσεις –εργαλεία γνώσης και επικοινωνίας αλλά και προϋπόθεση για τη συγκρότηση της σημασίας και της συναίνεσης σχετικά με τη σημασία- δεν ασκούν τη *δομούσα* δραστηρότητά τους παρά στο βαθμό που και οι ίδιες είναι *δομημένες*. Πράγμα που σημαίνει πως μια *εσωτερική* καθαρά ανάλυση («δομιστική», «συστατική» ή άλλη) θα τις αποσπούσε τεχνητά από τους όρους παραγωγής και χρήσης τους αδυνατώντας να κατανοήσει τις κοινωνικές τους λειτουργίες. Η συνοχή που παρατηρείται σε όλα τα προϊόντα εφαρμογής της ίδιας

έξης, δεν έχει άλλη βάση από τη συνοχή που οι συστατικές και γενεσιουργές αρχές αυτής της έξης αντλούν από τις κοινωνικές δομές (δομές των σχέσεων ανάμεσα στις ομάδες ή τις κοινωνικές τάξεις) από τις οποίες προκύπτουν και τις οποίες τείνουν να αναπαράγουν υπό μια μετασχηματισμένη μορφή εντάσσοντάς τις στη δομή ενός συστήματος συμβολικών σχέσεων.⁴⁵

Η πρακτική λογική, που έχει ως αρχή ένα σύστημα γενεσιουργών και οργανωτικών σχημάτων αντικειμενικά συνεκτικών –που λειτουργούν σε πρακτική κατάσταση ως αρχή επιλογής συχνά αόριστη αλλά συστηματική- δεν έχει ούτε την αυστηρότητα ούτε τη σταθερότητα που χαρακτηρίζει την κλασική λογική, ικανή να συνάγει την ορθολογική δράση των ρητά ελεγχμένων και συστηματοποιημένων αρχών μίας αξιωματικής λογικής. Γι' αυτό, η πρακτική λογική εκφράζεται με ένα είδος υφολογικής ενότητας που, αν και άμεσα αντιληπτή, δεν έχει τίποτα από την αυστηρή και δίχως εκπλήξεις συνοχή των συντονισμένων προϊόντων ενός σχεδίου.

Παράγοντας εξωτερικά, στο χώρο της αντικειμενικότητας, με τη μορφή ρητών και ελεγχόμενων αρχών αυτό που καθοδηγεί τις πρακτικές από τα μέσα, η επιστημονική ανάλυση καθιστά δυνατή μια πραγματική *συνειδητοποίηση*, μια μετατροπή του σχήματος σε *αναπαράσταση*, η οποία επιτρέπει το συμβολικό έλεγχο των πρακτικών αρχών που η πρακτική αίσθηση πραγματώνει χωρίς να αναπαριστά ή αναπαριστώντας τις μερικώς και ανεπαρκώς. Η πιο λεπτή παγίδα έγκειται, αναμφισβήτητα, στο γεγονός ότι τα δρώντα υποκείμενα προσφεύγουν πρόθυμα στην αμφίσημη γλώσσα του *κανόνα*, τη γλώσσα της γραμματικής, της ηθικής και του δικαίου για να εξηγήσουν μια κοινωνική πρακτική που υπακούει σε εντελώς διαφορετικές αρχές, αποκρύπτοντας έτσι από τα ίδια τους τα μάτια, την αλήθεια της πρακτικής τους γνώσης, μιας πρακτικής γνώσης που δεν απαιτεί τη συστηματική ανάκληση αυτών των αρχών⁴⁶

Οι περισσότερες εξηγήσεις της ορθολογικής δράσης στις κοινωνικές επιστήμες θεωρούν την πρακτική λογική τόσο ατομιστική όσο και οργανική. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι κοινωνικές δράσεις πρέπει, κατά πρώτο λόγο, να εξηγούνται σύμφωνα

⁴⁵ «Η ιστορία της προοπτικής που προτείνει ο Panofsky συνιστά υποδειγματική συμβολή σε μια κοινωνική ιστορία των συμβατικών τρόπων γνώσης και έκφρασης. Αρκεί κανείς να απομακρυνθεί ριζικά από την ιδεαλιστική παράδοση των «συμβολικών μορφών» για τις οποίες μιλούσε ο Cassirer και να προσπαθήσει να συνδέσει τις ιστορικές μορφές αντίληψης και αναπαράστασης με τους κοινωνικούς όρους παραγωγής και αναπαραγωγής τους, δηλαδή με τη δομή των ομάδων που τις παράγουν και τις αναπαράγουν και τη θέση που οι ομάδες αυτές κατέχουν στην κοινωνική δομή». Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ.154.

⁴⁶ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 140-141, 248-149, 154, 166-167.

με μια σκοπιμότητα. Σε τέτοιες εξηγήσεις αυτό που νοηματοδοτεί τη δράση είναι οι πεποιθήσεις και οι επιθυμίες του ιδιαίτερου κάθε φορά υποκειμένου. Αυτές οι εξηγήσεις είναι επίσης, σε γενικές γραμμές οργανικές, εφόσον αυτό που κάνει τις δράσεις λογικές είναι η σχέση της συνέπειας ανάμεσα στα μέσα και τους σκοπούς.

Αυτή η εξιδανικευμένη εικόνα του ορθολογικού δρώντα ίσως έχει συλληφθεί με τον καλύτερο τρόπο στην περιγραφή από τον Carl Hempel του καλά πληροφορημένου μηχανικού, ο οποίος επιλέγει επιτακτικά και εντελώς συνειδητά ανάμεσα σε όλες τις εναλλακτικές επιλογές.

Σε αντίθεση με αυτές τις εξιδανικευμένες περιγραφές, τόσο οι φιλόσοφοι όσο και οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν αναπτύξει άλλες περισσότερο συγκείμενες αποτιμήσεις της πρακτικής ορθολογικότητας, στηριγμένες στην αριστοτελική φρόνηση ή την πρακτική κρίση και στην «ακολουθία του κανόνα» του Wittgenstein.

Στη *Λογική της Πρακτικής* όπως και σε άλλα του γραπτά, ο Bourdieu αναπτύσσει μια νέα και διορατική διατύπωση για την εξηγητική περιγραφή της πρακτικής λογικής στις κοινωνικές επιστήμες. Υποστηρίζει πως όποια και αν είναι τα αληθινά της χαρακτηριστικά θα πρέπει να αποφύγει τα περασμένα λάθη και τις αντινομίες της κοινωνικής θεωρίας: τον «υποκειμενισμό» των εξηγήσεων στη βάση της σκοπιμότητας, τον διανοητικό νομικισμό των σύμφωνων προς τους κανόνες αποτιμήσεων και τον «αντικειμενισμό» του δομισμού όπως και της ντυρκεμιανής κοινωνικής δομής.

Είναι άραγε οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί περιορισμοί ανάλογοι με τους φυσικούς όπως ο Durkheim κάποιες φορές θεώρησε για τα κοινωνικά γεγονότα; Ο Durkheim ποτέ δε διευκρίνισε πλήρως πώς τέτοια γεγονότα περιορίζουν τη δράση, προσφεύγοντας σε πολλούς διαφορετικούς μηχανισμούς όπως αυτούς των καθιερώσεων ή των δομικών ορίων. Αλλά ίσως η καθαρότερη και η σημαντικότερη περιγραφή αυτών των περιορισμών είναι πως αποτελούν νόρμες που «ρυθμίζουν» την κοινωνική δράση.

Σε αντιδιαστολή, ο Wittgenstein παρέχει μια εναλλακτική έκθεση αυτών των περιορισμών στην ιδέα της «υπακοής στον κανόνα», η οποία είχε μια εξίσου σημαντική επίδραση στην κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία. Για την κοινωνική επιστήμη που ακολουθεί τη σκέψη του Wittgenstein οι κανόνες συνίστανται σε πρακτικές και δεν αποτελούν απλώς κανονιστικούς περιορισμούς.

Η πολιτισμικά ενσωματωμένη αντίληψη της πρακτικής λογικής του Bourdieu και η γενική ιδέα της έξης έχουν την πρόθεση να εξασφαλίσουν τον συστατικό

απολογισμό ενός πολιτισμικού περιορισμού απαλλαγμένου από την παραδοσιακή αντίληψη των «ρυθμιστικών κανόνων» ή των «εσωτερικευμένων προτύπων». Από αυτή την άποψη, η έννοια της πρακτικής λογικής του Bourdieu εμφανίζει μια έντονη ομοιότητα με την εθνομεθοδολογία. Αλλά ο Bourdieu δε συμμερίζεται την έμφαση της εθνομεθοδολογίας στην κοινωνική τάξη που αναπαρίσταται στις τακτικές και αποσπασματικές καταστάσεις της κοινωνικής δράσης.

Μάλλον οι δρώντες κοινωνικοποιούνται σε ένα σύνολο προδιαθέσεων και προσανατολισμών που δεν «κανονίζουν» απλά τις δράσεις τους αλλά καθορίζουν και αυτό που ακριβώς είναι.. Αξίζει εδώ να επισημάνουμε την επάρκεια της προσπάθειας του Bourdieu να αντικαταστήσει τα κανονιστικά πρότυπα και τους κανόνες με αυτούς τους συστατικούς όρους της δράσης

Για τον Bourdieu, η πρακτική λογική δεν παύει να διαθέτει το χαρακτήρα μιας στρατηγικής που επιδιώκει συγκεκριμένους στόχους, υπό την έννοια πως προτίθεται να περιγράψει τους τρόπους με τους οποίους οι δρώντες επιτυγχάνουν τους προδιαγεγραμμένους στόχους τους υπό το φως της δράσης των άλλων και των περιορισμών κάτω από τους οποίους ενεργούν. Οι δρώντες, όντας εφοδιασμένοι με μια σειρά δεξιοτήτων και ευρύτερων αναστοχαστικών πρακτικών, θα μπορούσαν να αντιλαμβάνονται όλους τους πρακτικούς περιορισμούς –στο βαθμό που επηρεάζονται γνωστικά από αυτούς- με μια επάρκεια που να τους επιτρέπει να μεταβάλλουν τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οι περιορισμοί λειτουργούν.

Ο Bourdieu προτείνει το μοντέλο του «ετερόδοξου» ή «αιρετικού» λόγου με σκοπό να αμφισβητήσει την «ορθοδοξία», η οποία έχει εδραιωθεί στον πολιτισμικά αυθαίρετο χαρακτήρα που αποτυπώνεται στη φύση της έξης. Μέσα σε μια σειρά «αιρετικών» λόγων ο Bourdieu προβλέπει και προαναγγέλλει έναν καινούργιο κοινωνικό κόσμο και ένα νέο τύπο κοινής λογικής. Έχει σημασία το γεγονός πως ο Bourdieu μιλά για «αιρετικό» και όχι για «κριτικό» λόγο, από τη στιγμή που προβάλλει την αξίωση πως ο λόγος πρέπει να παράγει μια ριζικά νέα αίσθηση της κοινωνικής πραγματικότητας ή, με άλλα λόγια, μια νέα μορφή πρακτικής λογικής

Δεδομένου όμως ότι η έξη θέτει περιορισμούς στη δράση, κάθε στρατηγική κίνηση που στοχεύει σε μια καινοτομία παραμένει μέσα στα όρια μιας σειράς εναλλακτικών περιοριστικών εκδοχών. Μια πρακτική και μετασχηματιστική λογική μοιάζει σχεδόν ουτοπική υπό το καθεστώς αυτών των περιορισμών. Το βέβαιο είναι πάντως, πως αυτό που θα απαιτούσε μια τέτοια λογική ώστε να ενθαρρύνει την καινοτομία ή την αλλαγή είναι η αναστοχαστική δράση, η ικανότητα των κοινωνικά

και πολιτισμικά καθορισμένων δρώντων να στοχαστούν πάνω στις κοινωνικές συνθήκες της ύπαρξής τους, να ασκήσουν κριτική και να ανανεώσουν τις ερμηνείες τους. Αυτές ακριβώς οι συνθήκες περιλαμβάνουν τους πολιτισμικούς περιορισμούς που επιβάλλει η εξουσία όσο και τους περιορισμούς της έξης, τους οποίους τα υποκείμενα του στοχασμού θα πρέπει να υπερβούν ώστε να ερμηνεύσουν εκ νέου τον κόσμο και να οδηγήσουν στην αλλαγή του.

Όσο περισσότερο πλουραλιστική είναι μια κοινωνία τόσο λιγότερο πιθανό είναι η ολοκλήρωσή της να πραγματοποιηθεί σε ένα προαναστοχαστικό επίπεδο πάνω στη βάση κοινών πεποιθήσεων. Ο πολιτισμικός πλουραλισμός αφήνει αρκετά περιθώρια για ένα ευρύτερο φάσμα εναλλακτικών επιλογών και βαθύτερων αντιπαραθέσεων. Δια τούτο, θα πρέπει να αναπτυχθούν νέοι μηχανισμοί ενοποίησης, ικανοί να δώσουν μια λύση στα προβλήματα της αντίθεσης και του συντονισμού που αναμφίβολα προκύπτουν.

Στις πλουραλιστικές κοινωνίες, οι ανισότητες που συνδέονται με το βαθμό συμμετοχής στη δημόσια διαβούλευση πρόκειται να διαδραματίσουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή των σχέσεων δύναμης και κυριαρχίας.

Το ζήτημα που τίθεται για την πρακτική λογική σε μια τέτοια κατάσταση είναι μια σαφής αναθεώρηση των πεποιθήσεων και των επιδιώξεων ώστε να συμφωνούν με περισσότερο δημόσιες και γενναίες αντιλήψεις για τη νομιμότητα και την εξουσία.

Η αναστοχαστική δράση σε αυτό το είδος των κοινωνιών απαιτεί όχι μόνο μια μεταβολή των πόθων και των πεποιθήσεων αλλά και την αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών υπό το φως των οποίων τα κοινωνικά υποκείμενα στοχάζονται, διαβουλεύονται και συνεργάζονται, έτσι ώστε να διευρύνουν τα σύμπαντα του λόγου και των σημασιών του. Πετυχαίνοντάς το μπορούν, ταυτοχρόνως, να μεταβάλλουν τις υφιστάμενες σχέσεις δύναμης.

Με δεδομένο το ότι οι δρώντες είναι εφοδιασμένοι με στοχαστικές ικανότητες απαραίτητες σε μια πρακτική λογική, θα ήταν χρήσιμο να εξετάσουμε πώς μπορούν να βαθύνουν το στοχασμό τους πάνω στους πολιτισμικούς περιορισμούς και πώς, συγχρόνως, οι θεσμοί της κοινωνικοποίησης μπορούν να καθιστούν δυνατή την άσκηση αυτών των πρακτικών ικανοτήτων χωρίς να την περιορίζουν.

Το ζήτημα που προκύπτει σχετικά με τις εξηγήσεις του Bourdieu είναι πως δεν αποδεικνύονται πλουσιότερες ή πληρέστερες από αυτές που επιχειρούν να αντικαταστήσουν. Θεωρώ πως ο εξηγητικός ρόλος της πρακτικής λογικής στις κοινωνικές επιστήμες είναι δυνατόν να περικλείει εξίσου προθεσιακά, κανονιστικά,

όσο και συγκροτητικά φαινόμενα. Έχω υποστηρίξει πως οι σωστές εξηγήσεις της πρακτικής λογικής στις πλουραλιστικές κοινωνίες χρειάζονται την εξέταση και των τριών αυτών διαστάσεων. Για να γίνει η πρακτική λογική νεωτεριστική και κριτική έναντι των δημοσίων θεσμών απαιτούνται νέες μορφές κοινωνικοποίησης.

Όπως οι κοινωνικοί δρώντες μπορούν να κοινωνικοποιούνται στην υπαγωγή και την υποταγή σε μια μορφή εξουσίας, θα μπορούσαν εξίσου να αποκτούν τις ικανότητες και τις χρήσεις της πρακτικής λογικής που θα επέτρεπαν τη δημιουργία απελευθερωτικών και ανοιχτών σχέσεων τόσο προς τον εαυτό όσο και προς τους άλλους.

Τότε όμως θα ήταν αναγκαίο να κοινωνικοποιηθούν σε μια μορφή πολιτικής κουλτούρας διαφορετική από όλες όσες ο Bourdieu έχει αναλύσει έως τώρα. Αυτή η νέα δημόσια κουλτούρα θα ήταν ικανή να ενθαρρύνει και να καταστήσει δυνατές τις αυτόνομες σχέσεις με τον εαυτό μας και τους άλλους. Αν η θεωρία του Bourdieu συνιστά μια γνήσια κριτική θεωρία όπως ο ίδιος επισημαίνει, τότε θα πρέπει να αρχίσει να δίνει κάποια διέξοδο στην ουτοπία μιας ανοιχτής, δημοκρατικής και απελευθερωτικής κουλτούρας για να αντικαταστήσει τις ιεραρχίες της συμβολικής κυριαρχίας και της κοινωνικής διάκρισης. Η πραγμάτωση μιας τέτοιας ουτοπίας ωστόσο, θα πρέπει να είναι σύμφωνη με μια πιο ολοκληρωμένη αναστοχαστικά και ερμηνευτικά πρακτική λογική.⁴⁷

⁴⁷ Βλ. σχετικά James Bohman, Practical Reason and Cultural Constraint: Agency in Bourdieu's Theory of Practice στο Richard Shusterman, Bourdieu: A critical reader, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σσ. 129-130, 142-143, 148-149.

Κεφάλαιο 7. Κανόνες και πρακτική

Κάθε κοινωνική επιστήμη έχει ανάγκη από την έννοια κάποιου κανόνα. Μεγάλο μέρος της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς εμφανίζει μια κανονικότητα, με την έννοια ότι, όχι μόνον περιγράφει επαναλαμβανόμενους τρόπους αλλά και ανταποκρίνεται σε απαιτήσεις ή κανόνες που έχουν μια γενικευμένη φόρμα.

Τότε όμως, μια νοησιοκρατία εισάγεται στην εικόνα και μπορεί να μας παρασύρει εύκολα στο να αντιλαμβανόμαστε τον αναπαριστώμενο κανόνα ως κάτι που λειτουργεί αιτιωδώς. Είναι πιθανό να αποδίδουμε διατυπώσεις κάποιου κανόνα στις σκέψεις των δρώντων. Αλλά, από τη στιγμή που κάτι τέτοιο μοιάζει μη αληθοφανές σε κάποιες περιπτώσεις βλέπουμε τον κανόνα ως αναπαράσταση σαν να καθορίζει μια υποκείμενη «δομή».

Ο Bourdieu υποστηρίζει πως «η νοησιοκρατία εγγράφεται στο γεγονός ότι εισάγει στο αντικείμενο τη διανοητική σχέση προς αυτό, με τη σχέση του παρατηρητή προς την πρακτική να υποκαθιστά την πρακτική σχέση προς την πρακτική. Η μετάβαση από την κανονικότητα αυτού που επανεμφανίζεται με μια ακριβή, στατιστικά μετρήσιμη συχνότητα και από τον τύπο που την αποδίδει, στη συνειδητά διατυπωμένη και συνειδητά τηρούμενη ρύθμιση (διαδικασία του κανονίζειν) ή στην ασυνείδητη ρύθμιση μιας μυστηριώδους εγκεφαλικής ή κοινωνικής μηχανικής, συνιστούν, σύμφωνα με τη ρήση του Marx, τους δύο πιο κοινούς τρόπους ολίσθησης «από το μοντέλο της πραγματικότητας στην πραγματικότητα του μοντέλου».

Στην πρώτη περίπτωση, περνάμε από έναν κανόνα που συναρμόζεται με εντελώς περιγραφικό τρόπο στην παρατηρούμενη κανονικότητα, σαν ένας κανόνας που διέπει, καθοδηγεί ή προσανατολίζει τη συμπεριφορά –πράγμα που προϋποθέτει ότι είναι γνωστός, αναγνωρίζεται, μπορεί επομένως να διατυπωθεί-υποκύπτοντας στην πιο στοιχειώδη μορφή νομικισμού, σε αυτό το είδος της τελοκρατίας που, αναμφισβήτητα είναι η πλέον διαδεδομένη μορφή αυθόρμητης θεωρίας της πρακτικής και λειτουργεί σαν οι πρακτικές να είχαν ως αρχή τους τη συνειδητή υπακοή σε κανόνες συνειδητά επεξεργασμένους και καθιερωμένους.

Στη δεύτερη περίπτωση, παρέχουμε στον εαυτό μας τον τρόπο να λειτουργήσει σαν η δράση να είχε ως αρχή (αν όχι ως σκοπό) το θεωρητικό μοντέλο που πρέπει να κατασκευάσουμε προκειμένου να την εξηγήσουμε. Τοποθετούμε ως αρχή των πρακτικών και των θεσμών που διέπονται αντικειμενικά από κανόνες άγνωστους στα δρώντα υποκείμενα σημασίες δίχως σημαίνουσες προθέσεις, σκοπιμότητες δίχως συνειδητά τιθέμενους σκοπούς. Όλες τους αποτελούν προκλήσεις στο παλιό δίλημμα

μεταξύ μηχανοκρατίας και τελοκρατίας, ένα *ασυνείδητο* που ορίζεται ως *μηχανικός τελεστής της σκοπιμότητας*.

Αξίζει εδώ να αναφερθεί η πάλη του Durkheim με αυτό που θεωρούσε ανυπέρβλητη αντινομία, δηλαδή τον τυφλό χαρακτήρα της ιστορίας και την τελοκρατία της συνείδησης. Ανάμεσα στα δύο βρίσκεται βέβαια η *ασυνείδητη σκοπιμότητα του νου*.

Κατανοεί κανείς τον έπαινο που εκ των προτέρων δίδεται στην προσπάθεια του Claude Levi-Strauss να υπερβεί την αντινομία ανάμεσα στη δράση που συνειδητά προσανατολίζεται προς ορθολογικούς σκοπούς και τη μηχανική αντίδραση στους καθορισμούς, εγγράφοντας τη σκοπιμότητα στον ίδιο το μηχανισμό μέσω της ιδέας του «ασυνείδητου». Όπως υποστηρίζει ο Levi-Strauss, «καθώς ο νους είναι και αυτός ένα πράγμα, η λειτουργία του μας πληροφορεί για τη φύση των άλλων πραγμάτων. Ακόμη και ο καθαρός στοχασμός συνοψίζεται σε μια εσωτερίκευση του κόσμου».

Η ιδεαλιστική φιλοσοφία του νου, επιβεβαιώνοντας την οικουμενικότητα και αιωνιότητα των λογικών κατηγοριών που διέπουν την «ασυνείδητη δραστηριότητα του νου», αγνοεί τη διαλεκτική των κοινωνικών δομών και των δομημένων και δομουσών προδιαθέσεων μέσα από την οποία διαμορφώνονται και μετασχηματίζονται τα νοητικά σχήματα.

Είτε πρόκειται για λογικές κατηγορίες, *διαιρετικές αρχές* που μέσω των *αρχών κατανομής* των έργων αντιστοιχούν στη δομή του κοινωνικού κόσμου, είτε για χρονικές δομές εγχαραγμένες με τρόπο ανεπαίσθητο, αυτά τα σχήματα αποτελούν μια από τις διαμεσολαβήσεις μέσω των οποίων οι αντικειμενικές δομές δομούν τελικά κάθε εμπειρία, δίχως να ακολουθούν ούτε το δρόμο του μηχανικού καθορισμού ούτε αυτόν της πλήρους συνειδητοποίησης.

Αρκεί να αγνοήσουμε τη διαλεκτική των αντικειμενικών και ενσωματωμένων δομών που διέπει κάθε πρακτική δράση για να βρεθούμε παγιδευμένοι στην κανονιστική εναλλακτική εκδοχή που, αναπαραγόμενη συνεχώς υπό νέα μορφή στην ιστορία της κοινωνικής σκέψης, ωθεί όσους επιζητούν να απορρίψουν τον υποκειμενισμό (όπως σήμερα οι δομιστές αναγνώστες του Marx) στο φετιχισμό των κοινωνικών νόμων.

Το να μετατρέπει κανείς σε υπερβατικές οντότητες –που είναι σε σχέση με τις πρακτικές ό,τι η ουσία σε σχέση με την ύπαρξη– τις κατασκευές στις οποίες προσφεύγει η επιστήμη προκειμένου να εξηγήσει τα δομημένα και ενσωματωμένα σύνολα που παράγει η συσσώρευση αναρίθμητων ιστορικών πράξεων, ισοδυναμεί με

αναγωγή της ιστορίας σε μια «διαδικασία δίχως υποκείμενο» και την απλή υποκατάσταση του «δημιουργικού υποκειμένου» του υποκειμενισμού από ένα αυτόματο, υποταγμένο στους νεκρούς νόμους μιας ιστορίας της φύσης.

Αυτή η εκδοχή της θεωρίας της εκπόρευσης που καθιστά τη δομή Κεφάλαιο ή Τρόπο παραγωγής, υποβιβάζει τα δρώντα υποκείμενα σε «υποστηρίγματα της δομής» και τις πράξεις τους σε απλές επιφαινομενικές εκφάνσεις της δύναμης της ίδιας της δομής να αναπτύσσεται σύμφωνα με τους δικούς της νόμους και να καθορίζει ή να επικαθορίζει άλλες δομές.⁴⁸

Οι κανόνες αναφέρονται σε κοινωνικές δομές που βρίσκονται ενσωματωμένες σε συστήματα κοινωνικής διαντίδρασης και μπορούν να σχετίζονται είτε με τη σύσταση νοημάτων είτε με την αξιολόγηση συμπεριφορών, ανάλογα με την ερμηνεία που τους δίνουν τα υποκείμενα και η οποία είναι σύμφωνη με τις συνθήκες μέσα στις οποίες βρίσκονται. Συχνά δεν είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε τους κανόνες που ακολουθούμε δίχως αυτό να σημαίνει πως δεν τους γνωρίζουμε. Οι κανόνες λοιπόν δεν αποτελούν απλές περιγραφές πρακτικών, αλλά μάλλον συνθέτουν έναν πρακτικό τρόπο αντίληψης των πραγμάτων που μας υποδεικνύει αυτό ακριβώς που πρέπει να κάνουμε σε κάθε ιδιαίτερη περίπτωση.

Οι κοινωνικοί κανόνες συνιστούν άρρητες διαδικασίες τις οποίες θεωρούμε δεδομένες και συνθέτουν μια πρακτική γνώση των καθιερωμένων συμπεριφορών που μπορούν να εφαρμοστούν σε ένα φάσμα από διαφορετικές καταστάσεις.

Η πρακτική ικανότητα υπάρχει μόνο μέσα από την ενάσκησή της που αναπτύσσεται στο χρόνο και το χώρο. Ό,τι αποτελεί, στα χαρτιά, ένα σύνολο υπαγορευμένων συναλλαγών υπό το καθεστώς μιας βεβαιότητας βιώνεται στην πραγματικότητα μέσα στην αγωνία και την αβεβαιότητα. Αυτό συμβαίνει εν μέρει λόγω του ασύμμετρου χρόνου της δράσης αλλά και σε ό,τι συνεπάγεται η δράση πάνω σε έναν κανόνα. Ο κανόνας δεν ισχύει από μόνος του χωρίς να εφαρμοστεί και η εφαρμογή του μπορεί να περιλαμβάνει δύσκολες, σωστά ζυγισμένες κρίσεις.

Αυτή είναι μια άποψη που τέθηκε από τον Αριστοτέλη και αποτελεί τη βάση για την κατανόηση της έννοιας της *φρόνησης*. Οι ανθρώπινες καταστάσεις εμφανίζονται σε άπειρες παραλλαγές. Ο προσδιορισμός αυτού που αντιστοιχεί στον κανόνα σε κάθε δοσμένη κατάσταση μπορεί να οδηγήσει σε έναν υψηλό βαθμό οξυδερκούς κατανόησης. Το να είναι κανείς ικανός στη διατύπωση των κανόνων δε θα είναι ποτέ

⁴⁸ Βλ. σχετικά Pierre Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, 2006, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 67-70.

αρκετό. Ο άνθρωπος που διαθέτει μια αληθινή πρακτική σοφία ξεχωρίζει όχι τόσο για την ικανότητά του να διατυπώνει κανόνες αλλά κυρίως για τη γνώση του σχετικά με τον τρόπο της δράσης που πρέπει να ακολουθεί σε κάθε συγκεκριμένη κατάσταση.

Η πρακτική είναι, όπως και πάντοτε ήταν, μια συνεχής «ερμηνεία» και επανερμηνεία αυτού που ο κανόνας πραγματικά υπονοεί.

Εξάλλου, η σχέση ανάμεσα στον κανόνα και την πρακτική είναι ανάλογη, σύμφωνα με τον Saussure, με εκείνη που συνδέει τη γλώσσα και την ομιλία. Η δεύτερη είναι δυνατή μόνο χάρη στην ύπαρξη της πρώτης, ενώ, την ίδια στιγμή, οι δράσεις της ομιλίας είναι αυτές που κρατούν τη γλώσσα ζωντανή. Τη μεταβάλλουν αλλά συγχρόνως την ανανεώνουν καθορίζοντας έτσι μια αμοιβαία σχέση. Η ομιλία χρειάζεται τη γλώσσα και, μακροπρόθεσμα, αυτό που η γλώσσα είναι προσδιορίζεται από την πολλαπλότητα των δράσεων της ομιλίας.

Είναι ακριβώς αυτή η αμοιβαιότητα που η νοησιοκρατική θεωρία παραβλέπει και η οποία φανερώνει πως ο κανόνας ενυπάρχει ουσιαστικά μέσα στην ίδια την πρακτική.

Ο κανόνας είναι ακριβώς αυτό που κινητοποιεί την πρακτική και όχι κάποιο είδος διατύπωσης εγχαραγμένης στις σκέψεις, στους εγκεφάλους ή στα γονίδιά μας. Για το λόγο αυτό ο κανόνας είναι, σε κάθε δεδομένη στιγμή, αυτό που η πρακτική τον έχει κάνει. Η ύπαρξη ενός κανόνα, ο οποίος υφίσταται μόνο μέσω των πρακτικών που κινητοποιεί και που μπορεί να μην απαιτεί καμιά σαφή διατύπωση, γίνεται δυνατή μόνο μέσω μιας ενσωματωμένης κατανόησης.

Σε αυτή τη διαπίστωση προσπαθεί να φθάσει και ο Bourdieu με την έννοια της έξης. Η έξη συνιστά ένα σύστημα «διαρκών, μεταθέσιμων προδιαθέσεων», προδιαθέσεων ως προς τη σωματική μας συμπεριφορά, που σημαίνει, να ενεργούμε, να διατηρούμαστε σε μια ορισμένη θέση ή κατάσταση ή να χειρονομούμε με έναν συγκεκριμένο κάθε φορά τρόπο. Μια σωματική προδιάθεση μετατρέπεται σε έξη όταν εμπεριέχει κωδικοποιημένη μια ορισμένη πολιτισμική κατανόηση

Η έξη,, υπό αυτή την έννοια, έχει πάντοτε μια εκφραστική διάσταση. Δίνει έκφραση σε συγκεκριμένες σημασίες που τα πράγματα και οι άνθρωποι έχουν για μας και είναι ακριβώς αυτή η δοσμένη έκφραση που κάνει τις σημασίες να υπάρχουν για μας.

Φυσικά κάποιοι νόμοι υπάρχουν διατυπωμένοι, βρίσκονται όμως σε στενή και αμοιβαία σχέση με την έξη. Συνδέονται με κανονικό τρόπο και αλληλοσυμπληρώνονται.

Ο Bourdieu αναφέρει τις έξεις και τους θεσμούς ως «δύο τρόπους εξαντικειμενίκευσης της παρελθούσας ιστορίας». Οι δεύτεροι αποτελούν γενικά το πεδίο της έκφρασης συγκεκριμένων προτύπων και κανόνων. Οι κανόνες όμως δεν είναι δυνατό να αυτοερμηνεύονται. Χωρίς την αίσθηση αυτού στο οποίο αναφέρονται και τη στενή συγγένεια με το πνεύμα τους παραμένουν νεκρό γράμμα και καταλήγουν να γίνονται μια παρωδία μέσα στην πρακτική.

Τόσο η αίσθηση όσο και η συγγένεια μπορούν να υπάρξουν πραγματικά μόνο μέσα στα όρια της μη διατυπωμένης και ενσωματωμένης κατανόησής μας. Βρίσκονται μέσα στην επικράτεια της έξης, που αποτελεί την «πρακτική αίσθηση η οποία επανενεργοποιεί το νόημα που έχει αντικειμενοποιηθεί στους θεσμούς». Οι κανόνες λειτουργούν στη ζωή μας ως υποδείγματα λόγων για τις δράσεις μας χωρίς να συνιστούν απλά και μόνο αιτιώδεις κανονικότητες. Ωστόσο, οι σαφείς αιτιολογήσεις παραμένουν περιορισμένες και για το λόγο αυτό θα πρέπει να στηριχθούν σε μια διαφορετική μορφή κατανόησης⁴⁹

Ο Bourdieu εμφανίζεται ιδιαίτερα ευαίσθητος απέναντι στο θέμα της σύγχυσης που επικρατεί (ιδιαίτερα ανάμεσα στους κοινωνιολόγους) μεταξύ δύο διαφορετικών χρήσεων του όρου «κανόνας»..

Τον κανόνα ως εξηγητική υπόθεση που ο θεωρητικός διατυπώνει προκειμένου να εξηγήσει αυτό που βλέπει και τον κανόνα ως την αρχή που κατευθύνει πραγματικά την πρακτική των δρώντων με τους οποίους σχετίζεται. Αυτή ακριβώς η σύγχυση είναι που μας οδηγεί στο να θεωρούμε ως αρχή της πρακτικής των δρώντων τη θεωρία που πρέπει να κατασκευάσουμε για να την εξηγήσουμε. Είναι, κατά κύριο λόγο, εξαιτίας αυτής της σχεδόν αναπόφευκτης σύγχυσης που ο Bourdieu προτιμά να εκφράζει τις ιδέες του από τη σκοπιά των στρατηγικών, της έξης και των προδιαθέσεων παρά από την σκοπιά των κανόνων.

Ο Bourdieu εξηγεί πως δεν θα έπρεπε να εκλαμβάνει κανείς την ύπαρξη κάποιου είδους κανονικότητας ως την παρουσία ενός κανόνα. «Το κοινωνικό παιχνίδι υπακούει σε κανονισμούς ενώ συγχρόνως αποτελεί το πεδίο της εμφάνισης ορισμένων κανονικοτήτων. Μπορώ να πω πως η σκέψη μου ξεκινά από αυτό ακριβώς το ζήτημα. Πώς, δηλαδή, η συμπεριφορά μπορεί να ρυθμίζεται χωρίς να αποτελεί το προϊόν της υπακοής σε σταθερά καθορισμένους κανόνες. Για να κατασκευάσει κανείς

⁴⁹ Βλ. σχετικά Charles Taylor, *To follow a rule...*, στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σσ. 40-43.

ένα μοντέλο του παιχνιδιού –που δεν θα αποτελεί την απλή καταγραφή κάποιων ρητών κανόνων ή μια έκθεση κανονικότητων-ενώ, την ίδια στιγμή, θα συνδυάζει τόσο τους κανόνες όσο και τις κανονικότητες, θα πρέπει να στοχαστεί πάνω στους διαφορετικούς τρόπους ύπαρξης των αρχών της ρύθμισης και στην κανονικότητα των διαφόρων τύπων της πρακτικής.

Υπάρχει, φυσικά, η έξη, η προδιάθεση που είναι ρυθμισμένη να παράγει μια επίσης ρυθμισμένη και τακτική συμπεριφορά, πέρα από οποιαδήποτε αναφορά σε κανόνες. Στις κοινωνίες μάλιστα όπου ο μηχανισμός της κωδικοποίησης δεν είναι ιδιαίτερα προηγμένος η έξη αποτελεί την αρχή των περισσότερων τύπων της πρακτικής» (Bourdieu, 2006).

Ο Leibniz θεωρούσε πως κάποιος έχει την έξη που οδηγεί σε μια κατάσταση, όταν η κατάσταση αυτή διαμορφώνεται εξαιτίας μιας προδιάθεσης που ενυπάρχει στο δρώντα. Το γεγονός ότι η συμπεριφορά του αποτελεί παράγωγο της έξης δεν υπονομεύει τον αυθορμητισμό της δράσης του, καθώς αυτή δεν είναι το αποτέλεσμα κάποιου εξωτερικού περιορισμού αλλά μιας προδιάθεσης που βρίσκει τη θέση της στο ίδιο το υποκείμενο της δράσης.

Στα πλαίσια του κοινωνικού παιχνιδιού, ένας ορισμένος αριθμός τακτικών μορφών συμπεριφοράς αποτελεί το άμεσο αποτέλεσμα της βούλησης για συμμόρφωση με κωδικοποιημένους και αναγνωρισμένους κανόνες. Σε αυτή την περίπτωση η κανονικότητα είναι το παράγωγο του κανόνα και η υπακοή σε αυτόν είναι μια σκόπιμη δράση, η οποία υποδηλώνει τη γνώση και την κατανόηση του ζητήματος στο οποίο ο κανόνας αναφέρεται.

Από την άλλη μεριά, μπορεί κανείς να εντοπίζει κανονικότητες τις οποίες να εξηγεί με έναν απόλυτα αιτιώδη τρόπο και επικαλούμενος βασικούς μηχανισμούς, με έναν τρόπο που δε φαίνεται να απέχει πολύ από την εξήγηση που δίνεται στην ομαλή συμπεριφορά των φυσικών αντικειμένων.

Στις επιστήμες του ανθρώπου όπως και στις φυσικές επιστήμες, έχουμε την τάση να θεωρούμε πως όλες οι χαρακτηριστικές συμπεριφορές που υπάρχουν οφείλονται στη δράση μηχανισμών η κατανόηση των οποίων θα μας επέτρεπε να εξηγήσουμε και τα αποτελέσματά τους. Υπάρχει όμως εξίσου ένας μεγάλος αριθμός κοινωνικά τακτικών δράσεων –ίσως η πλειοψηφία των μορφών συμπεριφοράς-που δε φαίνεται να εξηγούνται ικανοποιητικά, ούτε μέσω της επίκλησης των κανόνων πάνω στους οποίους οι δρώντες σκόπιμα βασίζουν τη συμπεριφορά τους ούτε και από τη σκοπιά μιας απλής αιτιότητας.

Για τον Bourdieu, ένα από τα βασικά μειονεκτήματα της έννοιας του κανόνα είναι ότι επιτρέπει την απόκρυψη των ουσιαστικών διαφορών καθώς εφαρμόζεται με ίση ακρίβεια πάνω σε καταστάσεις εντελώς διαφορετικές μεταξύ τους. Το παράδειγμα που παραθέτει αναφέρεται στις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στη δική του θέση και σε αυτήν του Levi.Strauss :

«Θεωρώ πως η παραπάνω αντίφαση βρίσκεται συγκαλυμμένη στην ασάφεια της έννοιας του κανόνα που επιτρέπει σε κάποιον να παραβλέψει το πρόβλημα το οποίο προσπάθησα να αναδείξω. Είναι αδύνατο να πει κανείς με ακρίβεια, αν αυτό που γίνεται κατανοητό ως κανόνας, αποτελεί μια αρχή νομικής φύσης-λίγο ή πολύ συνειδητά δημιουργημένη και υιοθετημένη από τους δρώντες ή ένα σύνολο αντικειμενικών κανονικοτήτων που επιβάλλονται σε όσους συμμετέχουν σε ένα παιχνίδι. Όταν οι άνθρωποι μιλούν για τον κανόνα του παιχνιδιού είναι μια από τις δύο αυτές έννοιες που έχουν στο νου τους. Πρέπει όμως επίσης, να λαμβάνουν υπόψη τους και μια τρίτη έννοια, αυτή του μοντέλου ή της αρχής, που κατασκευάζει ο επιστήμονας για να εξηγήσει το παιχνίδι» (Bourdieu, 2006)

Ο Jacques Bouveresse θεωρεί πως αν συσκοτίσει κανείς αυτές τις διακρίσεις, κινδυνεύει να πραγματοποιήσει ένα από τα πιο καταστροφικά λάθη που μπορούν να γίνουν στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, αυτό που συνίσταται στο να περνά κανείς, σύμφωνα με τη γνωστή φράση του Marx, «από τα πράγματα της λογικής στη λογική των πραγμάτων».

Για να αποφευχθεί αυτό θα πρέπει να συμπεριλάβουμε στη θεωρία την αληθινή αρχή που βρίσκεται πίσω από τις στρατηγικές, δηλαδή την αίσθηση της πρακτικής ή, αν προτιμάτε, αυτό που οι παίκτες των αθλημάτων αποκαλούν αίσθηση του παιχνιδιού, ως την πρακτική γνώση της λογικής ή της αναγκαιότητας του παιχνιδιού- μια γνώση που αποκτάται μέσα από την εμπειρία του παιχνιδιού και η οποία λειτουργεί έξω από το συνειδητό έλεγχο και το λόγο.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτό που ο Bourdieu ορίζει ως «πρακτική αίσθηση», ως «αίσθηση του παιχνιδιού», είναι στην πραγματικότητα κάτι που προστίθεται αργότερα σε μια «θεωρητική» γνώση των κανόνων εάν πράγματι αυτοί υπάρχουν και μπορεί να αποκτηθεί μέσω της πρακτικής του παιχνιδιού. Η πρακτική γνώση μπορεί να εξασφαλιστεί και να εκφραστεί μόνον μέσω της πρακτικής.

Αλλά στην περίπτωση του κοινωνικού παιχνιδιού –όπου μια κανονικότητα πέρα από κανόνες είναι μάλλον ο κανόνας παρά η εξαίρεση- είναι ανώφελο να προσπαθεί κανείς να υπερβεί έννοιες όπως αυτές της πρακτικής αίσθησης ή της αίσθησης του παιχνιδιού αναζητώντας κάτι σαν σύστημα κανόνων του παιχνιδιού. (Bourdieu, 2006).

Η θεωρητική προσφορά που ο Bourdieu αξιώνει από την έννοια της έξης και τις συγγενείς προς αυτήν έννοιες είναι προφανώς ιδιαίτερα σημαντική. Η έξη είναι αυτό ακριβώς που εξηγεί πώς «ορισμένοι τύποι συμπεριφοράς μπορούν να κατευθύνονται σε συγκεκριμένους σκοπούς χωρίς να είναι συνειδητά στραμμένοι προς αυτούς ή καθορισμένοι από αυτούς».

Έννοιες τις οποίες ο Bourdieu επιχειρεί να επαναφέρει στη θέση που τους αρμόζει όπως αυτές της καινοτομίας, της επινόησης, του αυτοσχεδιασμού, ενεργούν με δυο διαφορετικούς τρόπους μέσα στην πρακτική της υπακοής στον κανόνα. Η επινόηση μπορεί να είναι αναγκαία αν ο σχετικός κανόνας έχει αφήσει ένα λογικά μεγάλο περιθώριο απροσδιοριστίας ή όταν η εφαρμογή του κανόνα σε μια συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να εγείρει ένα πρόβλημα ερμηνείας, που δε μπορεί να επιλυθεί με την επίκληση κάποιου συμπληρωματικού κανόνα ώστε να καλυφθεί ο σωστός τρόπος με τον οποίο πρέπει να ερμηνευτεί ο πρώτος. Οι περισσότεροι κανόνες που χρησιμοποιούμε είναι αυτού του τύπου και απαιτούν για την εφαρμογή τους ένα ορισμένο μέτρο κρίσης ή διάκρισης.

Σε πολλές περιπτώσεις, το να γνωρίζουμε πώς να εφαρμόσουμε έναν κανόνα σημαίνει, ανάμεσα σε άλλα, να έχουμε την ικανότητα να τον ερμηνεύουμε υπό το φως συγκεκριμένων περιστάσεων και, κατά συνέπεια, να τον αγνοούμε ή να τον παραβαίνουμε με έξυπνο τρόπο.

Αυτό που ορίζει κανείς με τις φράσεις «κάνοντας το ίδιο όπως και προηγούμενα» ή «εφαρμόζοντας σωστά τον κανόνα», δεν έχει στην πραγματικότητα κάποιον προγενέστερο προσδιορισμό ανεξάρτητο από μια τακτική πρακτική της εφαρμογής και δεν έχει νόημα έξω από αυτόν τον τύπο της πρακτικής. Όπως ο Wittgenstein δηλώνει, «είναι λάθος να θεωρούμε πως ο κανόνας από μόνος του οδηγεί κάπου αδιαφορώντας για το αν τα άτομα τον ακολουθούν ή όχι. Και είναι επίσης λάθος να υποθέτουμε πως ο ίδιος ο κανόνας μπορεί να επιλέγει μια και μόνο δυνατότητα σε έναν αφηρημένο χώρο, που να μη δομείται και να μην περιορίζεται εκ των προτέρων από τις τάσεις, τις αντιδράσεις και τις στάσεις, οι οποίες συγκροτούν τους δεσμούς

ανάμεσα στο υποκείμενο και τον ανθρώπινο κόσμο ή το σύμπαν των ανθρώπινων πρακτικών εν γένει».

Η γενική ιδέα της φράσης «κάνοντας το ίδιο πράγμα» δε βρίσκεται προσυγκροτημένη σε έναν πλατωνικό κόσμο σημασιών αλλά συγκροτείται μέσα στην πρακτική. Ο Wittgenstein επιχειρεί να αναιρέσει τη νοησιαρχική σύλληψη της δράσης του κανόνα λόγω του ότι η εφαρμογή προκύπτει κάθε φορά από τη δράση μιας ιδιαίτερης γνώσης. Η ιδέα της απόφασης μεσολαβεί για να μετατοπίσει το πρόβλημα από το χώρο της γνώσης στο χώρο της δράσης.

Το σημαντικό είναι πως αποτελεί φυσιολογική συνέπεια της διαδικασίας εκμάθησης του κανόνα, το γεγονός ότι σε ένα συγκεκριμένο στάδιο της εφαρμογής κάνουμε ανεπιφύλακτα κάτι για το οποίο δεν έχουμε κάποιον ιδιαίτερο λόγο εκτός από τον ίδιο τον κανόνα. Δεν είναι αλήθεια πως, «ενεργώντας σύμφωνα με τον κανόνα» σημαίνει πάντοτε μια ορισμένη ερμηνεία αυτού του κανόνα. Και μια συναίνεση ως προς την εφαρμογή του που μπορεί να διακρίνουμε ανάμεσα σε αυτούς που τον χρησιμοποιούν, δεν αποτελεί μια ομοφωνία των ερμηνειών ή των διαισθήσεων αλλά μια ομοφωνία των δράσεων.

Αν και ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη διάκριση που πρέπει να γίνει ανάμεσα στον κανόνα που πραγματικά εισχωρεί στη δράση του παιχνιδιού και στον κανόνα που απλά εξηγεί τη δράση σε έναν εξωτερικό παρατηρητή, οι κανόνες στους οποίους αναφέρεται ο Wittgenstein δεν είναι προφανώς πάντοτε ρητοί κανόνες αλλά ούτε και οι κανόνες με τους οποίους οι παίκτες ομολογούν πως θα παίξουν όταν έρχονται αντιμέτωποι με αυτούς. Ο Wittgenstein υποστηρίζει ξεκάθαρα πως οι προτάσεις που εκφράζουν αυτό που αποκαλεί «γραμματικούς κανόνες» είναι εν γένει μη διατυπωμένες και σπανίως συνιστούν μέρος μιας μαθησιακής διαδικασίας. Τους αφομοιώνουμε μαζί με ο,τιδήποτε άλλο δίχως να αντιλαμβανόμαστε ακριβώς αυτό που κάνουμε όταν μαθαίνουμε τη γλώσσα.

Είναι γεγονός πως η κατάλληλη εξάσκηση έχει την τάση να αναπτύσσει μια σειρά αυτοματικών μηχανισμών σε κάθε φυσιολογικό υποκείμενο, οι οποίοι εμφανίζουν την όψη μιας στοχαστικής, ευφυούς δράσης και υποδεικνύουν «αυτό που πρέπει να γίνει» σε περιπτώσεις όπου μια τέτοια μορφή δράσης είναι εντελώς αδύνατη. Ο Bourdieu επιμένει σε μια προλεκτική ικανότητα που η έξη διαθέτει. Μπορεί, όπως μας λέει, «να λειτουργήσει ως βάση μιας πρόβλεψης (το εξειδικευμένο ισοδύναμο των πρακτικών προβλέψεων της κοινής εμπειρίας), παρά το γεγονός ότι δε βασίζεται ούτε πάνω σε κανόνες αλλά ούτε και σε νόμους ρητά καθορισμένους» (Bourdieu, 2006).

Ένας από τους λόγους για τους οποίους ο Bourdieu δυσπιστεί απέναντι στην ιδέα του βαθύτερου μηχανισμού, είναι επειδή ακριβώς η συμπεριφορά που φαίνεται να εξηγεί δεν εμφανίζει το είδος μιας αυστηρής κανονικότητας που ένας μηχανισμός θα παρήγαγε. Όπως σημειώνει, «οι τρόποι συμπεριφοράς που καθοδηγούνται από την έξη δεν έχουν τη ραφιναρισμένη κανονικότητα των τρόπων συμπεριφοράς που συνάγονται από μια νομοθετική αρχή εφόσον η έξη σχετίζεται συχνά με την ασάφεια και την απροσδιοριστία. Ως γεννητικός αυθορμητισμός που επιβάλλεται μέσω μιας αυτοσχεδιάζουσας αναμέτρησης με συνεχώς ανανεούμενες καταστάσεις υπακούει σε ένα ανακριβές, πρακτικό είδος λογικής, η οποία καθορίζει τη φυσιολογική σχέση που έχει κανείς με τον κόσμο» (Bourdieu, 2006)

Η έννοια της έξης, όπως και κάθε συναφής έννοια, φαίνονται να είναι πραγματικά απαραίτητες για την ικανοποιητική περιγραφή των κανονικοτήτων ενός ορισμένου τύπου: κανονικότητες που η ουσία τους εμπεριέχει έναν ορισμένο βαθμό μεταβλητότητας, πλαστικότητας, απροσδιοριστίας και υποδηλώνουν όλα τα είδη προσαρμογών, καινοτομιών ή εξαιρέσεων, κοντολογίς, μια μορφή κανονικότητας που χαρακτηρίζει την περιοχή του πρακτικού, του πρακτικού λόγου και της λογικής της πρακτικής.

«Αλλά η δυσκολία», όπως επισημαίνει ο Wittgenstein, «βρίσκεται στο ότι έχουμε την τάση να αναζητούμε ένα μηχανισμό εκεί όπου δεν υπάρχει κανένας και να πιστεύουμε πως μια επαρκής εξήγηση μπορεί να βρεθεί σε αυτό το επίπεδο. Θα πρέπει να αντισταθούμε στον πειρασμό να συνεχίζουμε να ψάχνουμε για μια μηχανιστική εξήγηση σε κάτι του οποίου η φύση είναι καθαρά μη μηχανιστική»⁵⁰

⁵⁰ Βλ. σχετικά Jacques Bouveresse, *Rules, Dispositions and the Habitus* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σσ. 55-60.

Κεφάλαιο 8. Ενσωματωμένη κατανόηση και πρακτική

Από όλους τους μετασχηματισμούς της επιστημονικής πρακτικής που συνεπάγεται η εξαντικειμενίκευση της σχέσης προς το αντικείμενο, ο πιο σαφής είναι αυτός που οδηγεί στην απόρριψη του ρητού ή συγκαλυμμένου νομικισμού και της γλώσσας του κανόνα, που, τις περισσότερες φορές, συνδέονται με τα όρια των θέσεων του ξένου παρατηρητή. Οι συνήθειες πρακτικές είναι τόσο πιο επιτυχημένες κοινωνικά όσο οι όροι παραγωγής των προδιαθέσεων –των οποίων αποτελούν προϊόν- είναι πλησιέστεροι στους όρους λειτουργίας τους. Η αντικειμενική συναρμογή των προδιαθέσεων και των δομών εξασφαλίζει μια συμμόρφωση στις αντικειμενικές απαιτήσεις και επιτακτικές ανάγκες, που, εντούτοις, δεν είναι η συνειδητή συμμόρφωση σε κανόνες και παρέχει μια όψη σκοπιμότητας χωρίς να προϋποθέτει τη συνειδητή στόχευση σε αντικειμενικά επιτεύξιμους σκοπούς.

Παραδόξως, η κοινωνική επιστήμη κάνει τη μεγαλύτερη χρήση της γλώσσας του κανόνα στις περιπτώσεις ακριβώς που είναι εντελώς ανεπαρκής, στις αναλύσεις των κοινωνικών σχηματισμών όπου λόγω της σταθερότητας των αντικειμενικών όρων στο χρόνο, ο κανόνας έχει ιδιαίτερα μειωμένο ρόλο στον πραγματικό καθορισμό των πρακτικών που ουσιαστικά επαφίεται στους αυτοματισμούς της έξης.

Όπως σημειώνει ο Bourdieu, «η κίνηση που οδηγεί από τον κανόνα στη στρατηγική είναι η ίδια που οδηγεί από την προλογική σκέψη στο σώμα ως «γεωμέτρη», ένα «αγωγό σώμα», που το διαπερνά η αναγκαιότητα του κοινωνικού κόσμου. Είναι η κίνηση που μας οδηγεί να τοποθετηθούμε στην ίδια τη γενεσιουργό αρχή της πρακτικής, δηλαδή τις αντικειμενικές και ενσωματωμένες δομές, ώστε να μπορέσουμε να τη συλλάβουμε ως πραγματική ανθρώπινη δραστηριότητα».

Οι γνωστικές δομές τις οποίες ενεργοποιούν οι κοινωνικοί δρώντες προκειμένου να γνωρίσουν πρακτικά τον κοινωνικό κόσμο είναι ενσωματωμένες κοινωνικές δομές. Η *πρακτική γνώση* του κοινωνικού κόσμου την οποία προϋποθέτει η έλλογη συμπεριφορά μέσα στον κόσμο αυτό, ενεργοποιεί ταξινομικά σχήματα (ή, αλλιώς, «μορφές ταξινόμησης», «νοητικές δομές», «συμβολικές μορφές» –ένα πλήθος εκφράσεων που είναι σχεδόν εναλλάξιμες), ιστορικά σχήματα αντίληψης και αποτίμησης που αποτελούν το προϊόν της αντικειμενικής διαίρεσης σε τάξεις (ηλικιακές τάξεις, κοινωνικές τάξεις) και λειτουργούν πέρα από τη συνείδηση και το λόγο όντας εγγεγραμμένα στα σώματα.

Αυτές οι αρχές διαίρεσης, δεδομένου ότι παράγονται από την ενσωμάτωση των θεμελιωδών δομών μιας κοινωνίας, είναι κοινές στο σύνολο των δρώντων της

κοινωνίας αυτής και καθιστούν δυνατή την παραγωγή ενός κοινού κόσμου, ενός κόσμου του κοινού νου. Πέρα από τη σκέψη που θέτει στο επίκεντρό της το μοναχικό υποκείμενο μιας ενδοσκοπικής, αυτοκριτικής ανάλυσης ή ένα διαλογικό σώμα υποκειμένων που αλληλοθεωρούνται μέσα από το πλέγμα μιας διυποκειμενικότητας, η θεώρηση του Bourdieu αποκαλύπτει τις άρρητες, τις τυπικά ασυνείδητες κοινωνικές συνθήκες και σωματικές συνήθειες που δομούν τόσο την υποκειμενικότητα όσο και τις σχέσεις που συνεπάγεται η διυποκειμενική σκέψη.

Κριτικός απέναντι στο γνωσιολογικό *προνόμιο της αυτοσυνειδησίας*, ο Bourdieu συνειδητοποιεί πως οι παραδοσιακές υποκειμενοκεντρικές ή συνειδησιοκρατικές μορφές φιλοσοφικής αυτοεξέτασης (ενδοσκοπικοί στοχασμοί, εξομολογήσεις, φαινομενολογικές αφηγήσεις, απομνημονεύματα βιογραφιών) δεν είναι σε θέση να εισχωρήσουν στα βαθύτερα, ασυνείδητα, κοινωνικά δομημένα στρώματα του εαυτού που στην πραγματικότητα διαμορφώνουν την ατομική συνείδηση. Η απρόσωπη κοινωνιολογική ανάλυση μπορεί να βοηθήσει σε αυτό το σημείο, υπερβαίνοντας την επλεκτική μνήμη και τους αμυντικούς μηχανισμούς της προσωπικής ανάμνησης που στοχεύει στην αυτοεπιβεβαίωση μέσω των προστατευτικών φαντασιακών της αφηγήσεων.

Αυτή ακριβώς η λογική παρακινεί την κριτική ανάλυση των κοινωνικών κόσμων του Bourdieu. Οι φιλοσοφικοί στόχοι της αυτοεξέτασης και αυτοβελτίωσης, έχουν κάτι περισσότερο από απλά εγωιστικά κίνητρα. Ο Σωκράτης επέμενε στη θέση πως τα φιλοσοφικά οφέλη της επιμέλειας του εαυτού (γνωστικά και ηθικά) θα έπρεπε να επεκταθούν στην κοινωνία στην οποία ο εαυτός τοποθετείται και μέσω της οποίας διαμορφώνεται.

Αποκαλύπτοντας τις κρυμμένες κοινωνικές συνθήκες, τις προϋποθέσεις, τις στρατηγικές που καθορίζουν συγκεκριμένους κοινωνικούς χώρους, ο Bourdieu εξασφαλίζει ένα μέσο απελευθέρωσης των ατόμων που παλεύουν κάτω από την ισχυρή επίδραση της κοινωνικής κυριαρχίας και που αδυνατούν μέσω της προσωπικής τους εμπειρίας (και λόγω της ιδιαίτερης κοινωνικής τους θέσης) να αναγνωρίσουν τις εσώτερες, άρρητες λειτουργίες των κυρίαρχων κοινωνικών κόσμων⁵¹

⁵¹ Βλ. σχετικά Richard Shusterman, *Introduction: Bourdieu as philosopher* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σσ. 11-12.

Η θεώρηση του Bourdieu αποκαλύπτει τη στενή της σχέση με τις θέσεις των Austin και Wittgenstein –όχι τόσο ως παραδειγματικών περιπτώσεων του επιστημονικού εμπειρισμού στη φιλοσοφία, όσο ως κοινωνικών φιλοσόφων, θεωρητικών της *πρακτικής*. Οι Austin και Wittgenstein, που κατέχουν υποδειγματική θέση στην αναλυτική φιλοσοφία για την επιμονή τους στον ουσιώδη και συστατικό ρόλο των κοινωνικών περιστάσεων και της ιστορίας, υποστηρίζουν πως η *γλώσσα* (και, κατά συνέπεια, όλη η σκέψη που έχει ως φορέα αυτή τη γλώσσα) είναι ουσιαστικά κοινωνική.

Η σημασία και η σπουδαιότητά της προκύπτουν όχι από τις αυτόνομες αναφορές ή τα γεγονότα μέσα σε έναν υπερκείμενο κοινωνικό κόσμο, αλλά από τις σύνθετες και εξαρτώμενες από τις περιστάσεις κοινωνικές πρακτικές και συμβάσεις που διαφέρουν ανάλογα με τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες και οι οποίες, βοηθούν στη σύσταση του βιωμένου κόσμου ως ενσωματωμένου κοινωνικού νοήματος.

Υπάρχουν δύο γενικές σχολές που αντιστοιχούν σε δύο τρόπους, με τους οποίους θα μπορούσε να κατανοηθεί το φαινόμενο του *κοινωνικού υποβάθρου*.

Ο πρώτος θα αντιστοιχούσε στον ισχυρισμό πως δρούμε χωρίς συγκεκριμένες αιτίες και στη θέση πως δε θα μπορούσαν να δοθούν συγκεκριμένοι λόγοι για τη δράση μας εφόσον καμία τέτοια αξίωση δεν εμφανίζεται εδώ. Αυτό οφείλεται στο ότι οι σχέσεις που συγκροτούν το υπόβαθρο είναι *de facto* διασυνδέσεις που δεν επιδέχονται καμία δικαιολόγηση.

Παραδείγματος χάριν, απλά επιβάλλονται από την κοινωνία μας ενώ για μας είναι καθορισμένο να τις ακολουθούμε. Γίνονται «αυτόματες» και αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τον οποίο καμία αμφισβήτηση δε μπορεί να προκύψει. Ή, με άλλα λόγια, μπορεί να θεωρηθεί πως η κοινωνία επιβάλλει όρια που είναι γερά στερεωμένα μέσα μας και καθορίζουν τις αντιδράσεις μας, με τον ίδιο τρόπο όπως ανοιγοκλείνουμε τα βλέφαρά μας όταν κάτι μπει στο μάτι μας χωρίς να απαιτείται καμία απολύτως δικαιολόγηση.

Η δεύτερη ερμηνεία εκλαμβάνει το *κοινωνικό υπόβαθρο* ως ενσωματωμένη κατανόηση, ως μια γνώση των πραγμάτων που αν και δεν αρθρώνεται μας επιτρέπει να διατυπώνουμε λόγους και εξηγήσεις όταν προκαλείται η ανάγκη για μια τέτοια διατύπωση. Σε αυτή την περίπτωση, οι διασυνδέσεις δε θεωρούνται απλώς *de facto* αλλά προκαλούν ένα είδος αίσθησης που είναι ό,τι ακριβώς θα προσπαθούσε κανείς να εξηγήσει καθαρά μέσω της άρθρωσης.

Ό,τι και αν σκέφτηκε ο Wittgenstein αυτή η δεύτερη άποψη μοιάζει να είναι και η πιο σωστή. Αυτό που η πρώτη δεν εξηγεί, είναι το γεγονός πως συχνά δίνουμε εξηγήσεις και αρθρώνουμε λόγους όπου αυτό απαιτείται. Ανάμεσα στις πρακτικές που βοήθησαν στη δημιουργία της σύγχρονης αίσθησης του εαυτού είναι και αυτές που κατευθύνουν τη σκέψη μας σε μια αποδέσμευση από τους κοινωνικούς καθορισμούς. Καθένας από μας καλείται να γίνει ένα υπεύθυνο, σκεπτόμενο πνεύμα, βασιζόμενο για τις κρίσεις του στον ίδιο του τον εαυτό. Όμως, αυτό το ιδεώδες, όσο θαυμαστό και αν φαίνεται από κάποιες απόψεις, τείνει να μας αποκρύπτει σημαντικές όψεις της ανθρώπινης κατάστασης.

Η παρουσία ενός αποδεσμευμένου και μοναδικού *εαυτού* είναι ήδη ολοφάνερη στις θεμελιακές μορφές της νεότερης επιστημολογικής παράδοσης (όπως για παράδειγμα στους Descartes και Locke) που είχε την τάση να θεωρεί τον ανθρώπινο παράγοντα ως υποκείμενο αναπαραστάσεων γύρω από τον εξωτερικό κόσμο και απεικονίσεων των σκοπών του που διαμορφώνονται από την επιθυμία ή από το φόβο.

Πρόκειται για ένα μονολογικό υποκείμενο, που αν και έρχεται σε επαφή με τον εξωτερικό κόσμο ο οποίος περιλαμβάνει τους υπόλοιπους δρώντες, τα αντικείμενα με τα οποία το υποκείμενο σχετίζεται, το σώμα του όπως και τα σώματα των άλλων, πιστεύει πως αυτή η επαφή πραγματοποιείται μέσω των αναπαραστάσεων που έχει για τον κόσμο.

Θεωρείται πως το υποκείμενο είναι, πρώτα απ' όλα, ένας νοητικός χώρος, μια διάνοια ή ένας εσωτερικός μηχανισμός ικανός στην επεξεργασία αυτών των αναπαραστάσεων. Το σώμα, τα άλλα πρόσωπα ή τα αντικείμενα, μπορεί να συγκροτούν απλά το περιεχόμενό τους ή να αποτελούν την αιτία για κάποιες από αυτές. Ακολουθώντας μια νοησιοκρατική αντίληψη, θεωρεί πως ως ύπαρξη ικανή να φέρει τέτοιες αναπαραστάσεις μπορεί να προσδιοριστεί ανεξάρτητα από το σώμα ή τον άλλο.

Πρόκειται όμως για μια εκφυλισμένη θεώρηση του υποκειμένου που έχει ζημιώσει την κοινωνική επιστήμη, αναπαράγοντας τις διάφορες μορφές μεθοδολογικού ατομικισμού στις οποίες περιλαμβάνεται η πιο πρόσφατη και κακοήθης παραλλαγή, η τρέχουσα μόδα της θεωρίας της ορθολογικής δράσης.

Η άποψη αυτή στέκεται εμπόδιο σε μια πλουσιότερη και επαρκέστερη κατανόηση της ανθρώπινης αίσθησης του εαυτού όπως και στην ορθή αντίληψη της αληθινής ποικιλίας της ανθρώπινης κουλτούρας και της γνώσης των ανθρώπινων υπάρξεων.

Ό,τι το είδος αυτό της συνείδησης παραλείπει είναι το σώμα και ο άλλος. Πρέπει να τα επαναφέρουμε αν θέλουμε να συλλάβουμε την κατανόηση του βάθους, την οποία ο Wittgenstein διακηρύσσει.

Στους δύο προηγούμενους αιώνες, η φιλοσοφία προσπάθησε να ξεφύγει από το αδιέξοδο της μονολογικής συνείδησης. Σημαντικές για τον εικοστό αιώνα είναι οι εργασίες των Heidegger (1927), Merleau-Ponty (1945) και, φυσικά, του Wittgenstein (1953). Αυτό που όλες εμφανίζουν από κοινού, είναι η θέση σύμφωνα με την οποία πρέπει να αντιλαμβανόμαστε το υποκείμενο της δράσης όχι ως φορέα αναπαραστάσεων αλλά πρωταρχικά ως ασχολούμενο με πρακτικές, ως ύπαρξη που δρα μέσα και πάνω σε έναν κόσμο. Οι φιλόσοφοι αυτοί ορίζουν την *πρακτική* ως τη βασική περιοχή για την κατανόηση της ανθρώπινης δράσης.

Το να εναποθέτουμε την κατανόησή μας στις πρακτικές σημαίνει να τις βλέπουμε ως υπονοούμενες στη δραστηριότητά μας, ως κάτι που πηγαίνει πολύ πιο πέρα από αυτό του οποίου τις αναπαραστάσεις καταφέρνουμε να σχηματίσουμε. Σαφώς διατυπώνουμε σκέψεις για το πώς είναι ο κόσμος, για το που αποβλέπουμε, για το τι κάνουμε. Όμως ένα μεγάλο μέρος της έξυπνα σχεδιασμένης δράσης μας μέσα στον κόσμο εξακολουθεί να υπάρχει χωρίς να διατυπώνεται. Απορρέει από μια μορφή κατανόησης που σε μεγάλο βαθμό παραμένει άρρητη.

Σύμφωνα με τον Charles Taylor, η κατανόηση αυτή είναι θεμελιώδης κατά δύο τρόπους. Κατά πρώτον, είναι πάντοτε παρούσα είτε σχηματίζουμε αναπαραστάσεις είτε όχι και, κατά δεύτερον, οι αναπαραστάσεις που φτιάχνουμε γίνονται κατανοητές σε σχέση με το υπόβαθρο που μας παρέχει αυτό το είδος της κατανόησης. Μας εξασφαλίζει το συγκείμενο μέσα στο οποίο οι αναπαραστάσεις αποκτούν το νόημά τους. Ως μη πρωταρχικές στο πεδίο της κατανόησης δεν αποτελούν παρά «νησίδες στη θάλασσα της πρακτικής σύλληψης του κόσμου».

Η διαπίστωση πως η κατανόησή μας ανήκει στις πρακτικές περιλαμβάνει τον αναπόφευκτο ρόλο που παίζει το υπόβαθρο. Θέτει το ρόλο του σώματος κάτω από μια νέα σκοπιά. Το σώμα μας δεν είναι απλώς ο εκτελεστής των σχεδίων που οργανώνουμε και των σκοπών που θέτουμε ή το πεδίο δράσης των αιτιακών παραγόντων που διαμορφώνουν τις αναπαραστάσεις μας. Η ίδια η κατανόησή μας είναι ενσωματωμένη. Αυτό σημαίνει πως η σωματική μας πείρα καθώς και ο τρόπος με τον οποίο κινούμαστε και δρούμε μπορούν να κωδικοποιήσουν τα συστατικά μέρη που συνθέτουν την κατανόηση του εαυτού μας και του κόσμου.

Ο Bourdieu έχει πλάσει τον όρο της έξης επιδιώκοντας να συλλάβει το επίπεδο αυτό της κοινωνικής κατανόησης. Αποτελεί έναν όρο-κλειδί απαραίτητο στην ανάλυση της κατανόησης του υποβάθρου. Μεγάλο μέρος της κατανόησης του εαυτού, της κοινωνίας και του κόσμου μεταφέρεται μέσω των *πρακτικών* που συνίστανται στη διαλογική δράση. Ακόμη και η ίδια η γλώσσα βοηθά στο να οργανωθούν χώροι κοινής δράσης σε επίπεδα που είτε λειτουργούν ενδόμυχα είτε αποκαλύπτονται δημόσια.

Αυτό σημαίνει πως η ταυτότητά μας ποτέ δεν καθορίζεται απλά υπό τους όρους των *προσωπικών* μας ιδιοτήτων αλλά και ότι επίσης μας τοποθετεί σε έναν κοινωνικό χώρο. Προσδιορίζουμε τους εαυτούς μας εν μέρει σύμφωνα με τους όρους της κατάλληλης θέσης που καλούμαστε να αποδεχθούμε στα πλαίσια των διαλογικών δράσεων. Η *κατανόηση του βάθους* που τονίζει την ικανότητά μας να ακολουθούμε κατευθύνσεις και να ακολουθούμε κανόνες είναι σε μεγάλο βαθμό *σωματοποιημένη*.

Αυτό βοηθά στο να εξηγήσουμε το συνδυασμό των *χαρακτηριστικών* που επιδεικνύει. Ότι, δηλαδή, πρόκειται για έναν τύπο κατανόησης, μια αίσθηση των πραγμάτων και των δράσεων που ενώ είναι ολοκληρωτικά μη αρθρωμένος μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια καινούργια άρθρωση. Όσο θεωρούμε την κατανόηση με τον παλιό διανοητικό τρόπο σα να ανήκει στις σκέψεις και τις αναπαραστάσεις μας, είναι δύσκολο να εξηγήσουμε πώς γνωρίζουμε να ακολουθούμε έναν κανόνα ή να συμπεριφερόμαστε σωστά σε κάθε περίπτωση δίχως να κάνουμε τις σκέψεις που θα δικαιολογούσαν αυτή τη συμπεριφορά ως σωστή. Η ενσωματωμένη κατανόηση μας παρέχει την εναλλακτική επιλογή που χρειαζόμαστε για να αποκτήσουμε την αίσθηση του εαυτού μας.

Την ίδια στιγμή μας επιτρέπει να αποκαλύψουμε τις σχέσεις αυτής της κατανόησης με την κοινωνική πρακτική. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει μέσα μας μόνον ως ατομικός παράγοντας αλλά και ως προσδιοριστικός παράγοντας των κοινών μας δράσεων. Αυτό είναι και το νόημα που μπορούμε να αποδώσουμε στον ισχυρισμό του Wittgenstein πως η «*υιοθέτηση του κανόνα*» αποτελεί μια πρακτική, εννοώντας φυσικά, μια κοινωνική πρακτική. Αυτή η σταθερή κοινωνική χρήση δημιουργεί την απαραίτητη σύνδεση που δεν πρέπει να κατανοηθεί απλώς ως σχέση αιτιότητας εφόσον προσδίδει νόημα στην ανταπόκρισή μας. Το νόημα αυτό δεν είναι

αναπαριστώμενο αλλά ενσωματωμένο. Στην πραγματικότητα η κοινωνική πρακτική είναι αυτή που γεννά τη σημασία των πράξεών μας.⁵²

Ο Bourdieu εμμένει στη θέση πως η κοινωνική φύση του διανοητικού πεδίου (και, κατά συνέπεια, το πλήρες νόημα των διανοητικών του παραγωγών) θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή υπό τους όρους συγκεκριμένων κοινωνικών παραμέτρων (συμφέροντα, θέσεις, σχέσεις δυνάμεων) παρά μέσω της αόριστης προσφυγής σε γενικές αντιλήψεις του κοινωνικού.

Αντιτιθέμενοι στην αναλυτική προσέγγιση των Russel και Moore που συγκέντρωναν την προσοχή τους στην ατομική δήλωση, οι Austin και Wittgenstein ισχυρίζονται πως το νόημα μιας έκφρασης δεν εξαρτάται τόσο από τις ειπωμένες λέξεις αλλά από τα ειδικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία λέγονται, το ιδιαίτερο *συγκείμενο* που διαμορφώνεται και καθίσταται δυνατό από τις κοινωνικές συνθήκες και την κοινωνικά μαθημένη πρακτική της ομιλίας μιας γλώσσας.

Ο Bourdieu δεν ακολουθεί απλώς τους Austin και Wittgenstein αλλά προχωρεί και πέρα από αυτούς. Αν και το αναλυτικό τους σχέδιο είχε ως στόχο να αποσαφηνίσει τη σημασία της γλώσσας εξετάζοντάς την υπό τους όρους των κοινωνικών σχημάτων και των συμφραζομένων μέσα στα οποία χρησιμοποιείται, οι Austin και Wittgenstein δεν καταφέρνουν να εξασφαλίσουν μια συστηματική ανάλυση των πραγματικών κοινωνικών δυνάμεων, θέσεων, ρόλων, συμφερόντων και στρατηγικών που διαμορφώνουν το κοινωνικό πεδίο και οικοδομούν το *συγκείμενό* του.

Οι Wittgenstein και Austin είναι δύο έξυπνοι κάτοχοι της αντίληψης του κοινωνικού χώρου που κυβερνά τη γλώσσα. Ωστόσο, δεν προχώρησαν στη θεωρητικοποίηση αυτού του χώρου και στη διάρθρωση ενός δικτύου παραγόντων, ώστε να διαμορφώσουν ένα γενικό εννοιολογικό σχήμα, ένα λογικά ρυθμισμένο σύνολο κατηγοριών και αρχών για να διασαφηνίσουν τις κοινωνικές καταστάσεις που δίνουν στη γλώσσα το νόημά της.

Αν και οι πιο πρόσφατοι αναλυτικοί φιλόσοφοι (όπως ο Searle) εκδηλώνουν τη συνεχή αναγνώριση της συστατικής σπουδαιότητας του *κοινωνικού βάθους* —όχι μόνο για τη δράση της γλώσσας αλλά και για την ίδια τη συνείδηση— τείνουν να εγκαταλείπουν τη μελέτη τους σε αυτό το βάθος, ενώ, την ίδια στιγμή, ο Bourdieu

⁵² Βλ. σχετικά Charles Taylor, *To follow a rule...* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σσ. 31-37.

φέρνει στο προσκήνιο αυτό που βρίσκεται κρυμμένο στο βάθος μέσα από μια συστηματική ανάλυση η θεωρητική σπουδαιότητα της οποίας μπορεί να γίνει αντιληπτή και να αναπτυχθεί περισσότερο αποτελεσματικά.

Οι κοινωνικές δομές και τα πρακτικά ενδιαφέροντα της δράσης διαμορφώνουν ακόμη και τις φαινομενικά πιο αφηρημένες έννοιες της επιστημολογίας (σημασία, αλήθεια, εγκυρότητα). Το πιθανότερο είναι ωστόσο, πως η φιλοσοφία ποτέ δε διερεύνησε πραγματικά αυτή την κοινωνική και πρακτική διάσταση με έναν επαρκώς συστηματικό τρόπο (ούτε μέσω των Austin και Wittgenstein). Για το λόγο αυτό στράφηκα στον Bourdieu καθώς επίσης και στην πραγματιστική φιλοσοφία του Dewey. Ο Dewey υποστηρίζει πως τόσο η σημασία όσο και η σκέψη είναι κοινωνικές, ανάλογες με τα εκάστοτε συμφραζόμενα και, σε τελευταία ανάλυση, θεμελιωμένες στις πρακτικές που σωματοποιούμε και αναπτύσσουμε.

Αξιοποιούμε αυτές τις πρακτικές ώστε να αντιμετωπίσουμε το κοινωνικό όσο και φυσικό περιβάλλον μας (είτε μέσω της προσαρμογής σε αυτό, είτε μέσω της μεταβολής του) και για να προωθήσουμε τους σκοπούς μας που διαμορφώνονται από αυτό το περιβάλλον, ένα μεταβαλλόμενο και υποκείμενο στην αλλαγή προϊόν της ιστορίας. Ο Dewey εξηγεί πώς οι κοινωνικές πρακτικές που συγκροτούν την πρακτική αίσθηση ενσωματώνονται και διατηρούνται μέσω των συνηθειών, οι οποίες λειτουργούν σε ένα προστοχαστικό, μη λεκτικό επίπεδο. Εξηγεί ακόμη πώς αυτές οι πρακτικές μπορούν να είναι μη μηχανικές, ευφυείς, ακόμη και δημιουργικές χωρίς να είναι αναστοχαστικές και πώς μπορούν να αλλάζουν ανάλογα με τις μεταβολές των συνθηκών.

Την εντυπωσιακή ομοιότητα των θέσεων του Dewey με αυτές του Bourdieu την σημειώνει ο ίδιος ο Bourdieu. Η εργασία του θα μπορούσε πράγματι να ενοποιηθεί με τις τρέχουσες εξελίξεις του πραγματισμού. Όπως στην περίπτωση της αναλυτικής φιλοσοφίας, η σκέψη του Bourdieu μπορεί να χρησιμοποιηθεί όχι απλώς για να επιβεβαιώσει τις πραγματιστικές θέσεις, αλλά και για να τις βελτιώσει εξασφαλίζοντας ένα περισσότερο ακριβές, εκλεπτυσμένο και εμπειρικά τεκμηριωμένο σύστημα εννοιών για την ανάλυση της κοινωνικής δομής, όπως και για την ανάλυση των στρατηγικών και των μηχανισμών της αναπαραγωγής και της αλλαγής.

Ο Bourdieu δείχνει, ωστόσο, μια καθαρή προτίμηση στους Austin και Wittgenstein περισσότερο από τον Dewey, ενώ οι πλουσιότερες αναλύσεις τους για

τη συνήθεια, την ιστορία, την κοινωνία και την πολιτική φαίνονται να είναι περισσότερο ταιριαστές και χρήσιμες στα σχέδιά του.

Η επιλογή από τον Bourdieu των θέσεων του Austin και του Wittgenstein ανάμεσα σε άλλους αναλυτικούς φιλοσόφους οφείλεται όχι μόνο στην αναγνώριση που δείχνουν για το κοινωνικό, το πρακτικό, το συμφραζόμενο, το ιστορικό, αλλά και σε μια αποδοχή του κανονικού (όπως αυτή εκφράζεται στην προσεκτική και επισταμένη προσοχή τους πάνω στην κοινή γλώσσα). Αν και αναγνωρίζουν πως η κοινή γλώσσα μπορεί να αποπροσανατολίζει όταν κάποιοι φιλόσοφοι την εξωθούν πέρα από τα πρακτικά της συμφραζόμενα επιδιώκοντας τους θεωρητικούς τους σκοπούς, οι Wittgenstein και Austin δεν θεωρούν πως πρέπει να αντικατασταθεί από μια περισσότερο λογική, ορθολογικά αναδομημένη γλώσσα.

Δουλειά της φιλοσοφίας είναι να αναλύει και να δίνει μια σαφή περιγραφή των κοινών μας εννοιών, χωρίς να προσπαθεί να αλλάξει ή να αντικαταστήσει αυτές τις κοινές πρακτικές έννοιες με κάποιες άλλες τεχνητές και ορθολογικά αναδομημένες ώστε να ικανοποιούν τα μέτρα του επιστημονικού και θεωρητικού λόγου. Αν γινόταν αυτό θα χάναμε τις κοινές, δραστικές μορφές ομιλίας και δράσης πάνω στις οποίες στηρίζονται τόσο η πετυχημένη θεωρητική δραστηριότητα όσο και οι συνηθισμένες πρακτικές της ζωής.⁵³

Ο Bourdieu έχει αναπτύξει μια από τις πιο δυνατές αναλυτικά και υποσχόμενες προσεγγίσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Εν αντιθέσει προς τους δύο ανταγωνιστές του Jurgen Habermas και Jacques Derrida, ο Bourdieu συνεχίζει αλλά και εμπλουτίζει ταυτόχρονα τη γραμμή της μοντέρνας σκέψης, η οποία, ξεκινώντας από τους Durkheim και Weber, περνά μέσω του Heidegger στους Merleau-Ponty και Foucault.

Αντίθετα προς τον Habermas, ο οποίος αναζητά καθολικά, ορθολογικά, διαδικαστικά πρότυπα βασισμένα πάνω στις δράσεις της ομιλίας που θα μπορούσαν να θεμελιώσουν εκτιμήσεις της ανθρώπινης δράσης και προς τον Derrida, που, δίνοντας και αυτός προτεραιότητα στη γλώσσα, θεωρεί την ανθρώπινη πραγματικότητα αβάσιμη και μας ωθεί προς την αναγνώριση και την προαγωγή της πολλαπλότητας και της αστάθειας, ο Bourdieu, μέσα από μια ανάλυση των προ-γλωσσικών ενσωματωμένων δομών που εξασφαλίζουν τη σταθερότητα και την

⁵³ Βλ. σχετικά Richard Shusterman, *Bourdieu and Anglo-American Philosophy* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σσ. 15-22.

αντιληπτικότητα της ανθρώπινης δράσης, προσφέρει μια περιγραφή τόσο των καθολικών δομών της ανθρώπινης ύπαρξης όσο και των εξαρτημένων πρακτικών που στηρίζουν, διαιωνίζουν και τροποποιούν αυτές τις δομές.

Η έννοια της έξης που κατευθύνει τη μελέτη του Bourdieu πάνω στην κοινωνική ανθρώπινη ύπαρξη, αποδεικνύει τη σημασία τού να έχει κάποιος μια στέρεα οντολογική βάση για την έρευνά του. Τα ανθρώπινα όντα κοινωνικοποιούνται μέσα σε αυτό το σύστημα των προδιαθέσεων, που τους επιτρέπει να δημιουργούν την κατάλληλη για κάθε περίπτωση κοινωνική δραστηριότητα, η οποία ενσαρκώνει, στηρίζει και αναπαράγει το κοινωνικό πεδίο, που, με τη σειρά του, κατευθύνει αυτή τη δραστηριότητα. Το σώμα εγγράφει και ιδιοποιείται τα παράγωγα της συλλογικής ιστορίας κατά τρόπον ώστε οι αντικειμενικές δομές να αναπαράγονται, με μικρότερη ή μεγαλύτερη επάρκεια, σε διαρκείς προδιαθέσεις μέσα στους οργανισμούς που υποβάλλονται διαρκώς στις ίδιες συνθήκες.

Η θεωρία της πρακτικής αίσθησης επιτρέπει στον Bourdieu να χρησιμοποιήσει φαινομενολογικές έννοιες από τον πρώιμο Heidegger και τον Merleau-Ponty για να δώσει μια εξαιρετικά ικανοποιητική έκθεση του θεμελιακού κοινωνικού χαρακτήρα της ανθρώπινης πραγματικότητας. Ο Bourdieu υποστηρίζει πως «ο Merleau-Ponty όπως και ο Heidegger άνοιξαν το δρόμο σε μια μη νοησιαρχική όσο και μη μηχανιστική ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στο υποκείμενο και τον κόσμο»..

Ο Heidegger επικαλείται την ύπαρξη ενός κόσμου που έχει δοθεί πρωταρχικά ως κοινός κόσμος και η μοναδικότητα του οποίου εντοπίζεται στο γεγονός πως υπάρχει πέρα από τις ιδιαίτερες ζωές των υποκειμένων καθορίζοντας τα συστήματα των σχέσεων και των λειτουργικών συναρτήσεων που τα συνδέουν. Αυτό για το οποίο μιλάει ο Heidegger δεν είναι παρά κοινωνικές πρακτικές (Wittgenstein), ενσωματωμένες δεξιότητες που έχουν ένα κοινό ύφος και μεταφέρονται σε διάφορες περιοχές (Merleau-Ponty) πράγμα που σημαίνει ότι οι κοινωνικές ικανότητες διαθέτουν μια συνοχή και διαμορφώνουν ένα κοινωνικό πεδίο (Bourdieu).

Μας δίνεται έτσι μια περιγραφή του πώς οι διαρκείς και μεταθέσιμες σωματικές προδιαθέσεις συναρμολογούνται και μεταφέρονται στην αντίστοιχη κατάσταση χωρίς αναφορά σε συνειδητές ή ασυνειδητές αναπαραστάσεις. Μέσα από μια αναθεώρηση της φαινομενολογικής και υπαρξιακής οντολογίας, ο Bourdieu μας επιτρέπει να δούμε τον τρόπο με τον οποίο η σωματική έξη στερεώνει τις ομολογίες και τις αναλογίες του κοινωνικού πεδίου, το πώς η ικανότητα να ανταποκρινόμαστε κατάλληλα στα γεγονότα του κόσμου προκύπτει από δεξιότητες χωρίς προσφυγή σε

κανόνες ή αναπαραστάσεις και πως αυτό που πρόκειται να υπάρξει στον κοινωνικό κόσμο καθορίζεται από την πρακτική την οποία και εκφράζει αμοιβαία.⁵⁴

Ο Merleau Ponty ήταν ένας από τους στοχαστές που έφτασαν μακρύτερα στην προσπάθειά τους να αποδείξουν την ιδιαιτερότητα της πρακτικής εμπειρίας. Αγωνιζόμενος ταυτόχρονα σε δύο μέτωπα, ενάντια σε ένα υλιστικό είδος φυσιοκρατίας όσο και στο διανοητικό αποτύπωμα μιας πνευματοκρατίας, πρότεινε έναν τρόπο περιγραφής όπου τα θεμελιώδη στοιχεία δεν ήταν κρυμμένες ουσίες αλλά δυναμικά συστήματα. Επιχείρησε να δείξει πως οι περισσότερες αμφιβολίες και απορίες της παραδοσιακής φιλοσοφίας ήταν το αποτέλεσμα μιας άποψης της γνώσης, η οποία προσπαθούσε να ανατρέψει και να διασπάσει αυτό που στην πραγματικότητα εμφανιζόταν στην αυθόρμητη συνείδηση ως μια αδιαχώριστη ενότητα. Η αντίληψη – όπως η χειρονομία και η έκφραση- καθώς βρίσκεται εγκατεστημένη σε έναν χώρο που είναι προγενέστερος του αντικειμενικού και του υποκειμενικού, κάνει τον κόσμο να υπάρχει ως ορίζοντας όλων αυτών που έχουν δοθεί για να πραγματοποιηθούν.

Ο χώρος αυτός είναι το ίδιο το ανθρώπινο σώμα ως τελική κατάσταση της δυνατότητας των αυτοματισμών και της οργάνωσής τους. Το κοινωνικό υποκείμενο προσαρμόζεται στις καταστάσεις μέσα από τα αποτελέσματα μιας διεργασίας μάθησης που τον απαλλάσσει από τη διαδικασία του υπολογισμού και του στοχασμού. Νοούμενο μακριά από την υπερβατικότητα για την οποία ορισμένοι φιλόσοφοι μιλούν, το υποκείμενο συμμετέχει και περιβάλλεται από έναν κόσμο από τον οποίο δε μπορεί να κρατηθεί σε απόσταση και ο οποίος επιβάλλει έναν ορίζοντα ποικίλων δυνατοτήτων (ευθύνες που πρέπει να αναληφθούν, σκοποί που πρέπει να πραγματοποιηθούν)

Αυτή η «κοινωνική αρχή της πραγματικότητας», η οποία εγγυάται πως όλοι φτάνουμε μόνον έως τα όρια των δυνατοτήτων μας, δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ίδια η έξη ως η εσωτερική των εξωτερικών προσδιοριστικών παραγόντων. Χρησιμοποιώντας την έννοια της έξης ώστε να φέρει σε επαφή το πιθανό και το δυνατό, την υποκειμενική ελπίδα και την αντικειμενική δυνατότητα, ο επιστημονικός

⁵⁴ Βλ. σχετικά Hubert Dreyfus and Paul Rabinow, *Can there be a science of Existential Structure and Social meaning?* Στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σσ. 84-88.

δρόμος που πρότεινε ο Bourdieu επέφερε μια ανατροπή στη φαινομενολογία και τον υπαρξισμό⁵⁵

Ο Μαρκουλάτος υποστηρίζει πως «όπως και στην περίπτωση ανάλογων φαινομενολογικών αναζητήσεων στο έργο όχι μόνο του Merleau-Ponty αλλά και των Husserl και Wittgenstein, η έξη δεν παρουσιάζεται ως υπόσταση μιας λογικής δόμησης. Αντίθετα, ο λόγος που την συνέχει και την συνιστά υπάρχει ως τρόπος ζωής που φανερώνεται στις πρακτικές του πραγματώσεις. Το έργο του Bourdieu (σε άρρηκτη συνέχεια με αυτό του Merleau-Ponty) αποτελεί μια εκδοχή του φαινομενολογικού τρόπου κατανόησης της σχέσης κόσμου και υποκειμένου ως πρακτικά έλλογης και αρθρωμένης διεργασίας, ως σιωπηλού διαλόγου μεταξύ υπαρκτικών φυσιογνωμιών.

Ο κεντρικός στο έργο του ρόλος της βιωματικής μίμησης (σε αντιδιαστολή με την εμπρόθετη και σχεδιασμένη μίμηση) αποτελεί σαφή συμπύκνωση της συγκεκριμένης προσέγγισης. Αυτό το επίπεδο της μίμησης που δεν αποτελεί παράγωγο ενός συνειδητού υπολογισμού της σκέψης, συνιστά διεργασία πρακτικής απορρόφησης και ενσωμάτωσης καίριων δομικών χαρακτηριστικών ενός κοινωνικού περιβάλλοντος, η οποία διαμορφώνει, ταυτοχρόνως, το πλαίσιο μιας διαλεκτικής σχέσης μαζί του.

Ο Bourdieu συλλαμβάνει με εντυπωσιακή ευκρίνεια την αποφασιστική πολιτική λειτουργία αυτού του είδους μίμησης, ως διαμορφωμένη αποδοχή συγκεκριμένων κοινωνικών συνθηκών και αξιών, η οποία εκφράζεται μέσω των ανακλαστικών αξιολογήσεων που τις διέπουν. Σε αυτό το επίπεδο έλλογης συναλλαγής, οι διακινούμενες σημασίες συνιστούν εθιμικούς τρόπους κοινωνικής καταξίωσης ή απαξίωσης που δρουν (κατά κανόνα) ως αυτοεπαληθευόμενες προβλέψεις. Οι υπαρκτικές κοινωνικές ταυτότητες λειτουργούν ως πρακτικές αξιώσεις αξιολογικής επιβεβαίωσης.

Σε άμεση συνάρτηση με τα παραπάνω, οι κεντρικές στο έργο του Bourdieu έννοιες του *δυναμικού πεδίου*, της *συμβολικής βίας* και της *συμβολικής κυριαρχίας*, υπογραμμίζουν την πολιτική χροιά κάθε οξυδερκούς φαινομενολογικής απόδοσης του γεγονότος της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Όταν οι τρόποι κοινωνικής ύπαρξης εκλαμβάνονται ως μορφές νοήματος και το βιωμένο αυτό επίπεδο νοήματος δεν στοιχειοθετείται παρά ως υπαρκτική διαφοροποίηση, δηλαδή ως δυνατότητα

⁵⁵ Βλ. σχετικά Louis Pinto, *Theory in Practice* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σσ. 96-98.

διάκρισης από άλλους υπαρκτικούς τρόπους, τότε κάθε περίπτωση κοινωνικής αλληλεπίδρασης ενέχει μια διάσταση έμπρακτης συμβολικής αξιολόγησης.

Η διάκριση στην οποία αναφερόμαστε δε μπορεί παρά να είναι κοινωνική και, επομένως, δυνάμει των πρακτικών της συνεπειών, πολιτική διάκριση. Συνεπώς, ο Bourdieu υπερβαίνει οριστικά τα όρια μιας ουσιοκρατικής φαινομενολογίας, όχι απλά εστιάζοντας στην εκφραστική πραγματικότητα του βιωμένου σώματος αλλά ανιχνεύοντας και θεματοποιώντας τις κοινωνικοπολιτικές λειτουργίες αυτής της πραγματικότητας.

Ο Bourdieu οικειοποιείται την περιγραφική ευαισθησία και την ακρίβεια με τις οποίες η φαινομενολογική οπτική προσεγγίζει καίριες πτυχές και ποιότητες της βιωμένης υποκειμενικής εμπειρίας, επαναπροσδιορίζοντάς την παράλληλα μακριά από το νοησιαρχικό φορμαλισμό που τη χαρακτήριζε, προς την κοινωνικά συγκεκριμένη και πολιτικά λειτουργική πραγματικότητα του κοινωνικού υποκειμένου, τις απτά ανιχνεύσιμες ιστορικές της καταβολές και τις πρωτογενείς σωματικές της πραγματώσεις».⁵⁶

Θεμελιώνει μια εξηγητική δομή που η φιλοσοφία δε μπόρεσε να προσφέρει, μια θεωρία που θα μπορούσε να συνδέσει την κατανοητότητα της βιωμένης εμπειρίας με την αναζήτηση μιας γενικής ενότητας μέσα στο υποκείμενο. Ο τρόπος ύπαρξης που προσδιορίζει η έξη είναι ένα είδος κατοχής και χρήσης μέσω του σώματος, μια αποκτημένη κυριότητα που φέρει τα σημάδια του χρόνου είτε ως σημεία των παλαιών καιρών είτε ως διακριτικά του χρόνου της προσπάθειας και της μαθητείας, προμηνύοντας συγχρόνως και το μέλλον ως διαβεβαίωση, ως υποχρέωση ή οτιδήποτε άλλο.

Το μεγαλύτερο κέρδος από το ξεπέρασμα του νοησιαρχικού τρόπου σκέψης ήταν ότι υποχρέωσε όλους εκείνους που κατείχαν τις πηγές της θεωρίας να εγκαταλείψουν την αρχή της εξωτερικότητας που θεωρούσαν πως χαρακτηρίζει τον κοινωνικό κόσμο. Ο κοινωνιολόγος ανακαλύπτει ξανά την κριτική του Leibnitz στον καρτεσιανό μηχανισμό κυρίως μέσω της άρνησής του να παραδεχθεί την καθαρή εξωτερικότητα της κίνησης, διότι πίσω από τις εφήμερες θέσεις ή τις ακριβείς πραγματικότητες που είναι διαθέσιμες στην εμπειρική παρατήρηση προσπαθεί να διακρίνει την αφανή επίδραση προγενέστερων κινήσεων που έχουν ενσωματωθεί,

⁵⁶ Βλ. σχετικά Ι. Μαρκουλάτος, *Σώμα και νόημα*, 2007, Αθήνα, Παπαζήση, σσ. 107-109.

συγκροτώντας τη δυναμική ενότητα της ενέργειας και της δράσης που αυτή η ενέργεια κινητοποιεί (Pinto, 1999)

Η σκέψη του Bourdieu επέδρασε σημαντικά στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, ιδιαίτερα της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας, όπου οι θεωρίες του αποτέλεσαν το επίκεντρο μιας επισταμένης προσοχής. Εντούτοις, μεγάλο μέρος της εργασίας του στρέφεται σε καθαρά φιλοσοφικά ζητήματα προτείνοντας νεωτερικές απαντήσεις σε παραδοσιακά ερωτήματα της φιλοσοφίας (όπως αυτά που αφορούν τη γλώσσα, την ανθρώπινη δράση, τη γνώση και τη σκέψη) και επιχειρώντας συγχρόνως ένα γόνιμο διάλογο με τη σκέψη διακεκριμένων φιλοσόφων. Η φιλοσοφική εστίαση του Bourdieu ενδυναμώνεται και συστηματοποιείται μέσα από την ανάπτυξη της εκτεταμένης κριτικής του πάνω στη φιλοσοφική *νοοκρατία*, η οποία, όπως υποστηρίζει, απειλεί να διαβρώσει το πεδίο των κοινωνικών επιστημών.

Εκθέτοντας λεπτομερώς μια *κριτική του σχολαστικού λόγου* ή της *σχολαστικής άποψης για τον κόσμο* (όρο που δανείζεται από τον Austin), αναζητά την υποστήριξη των θέσεών του τόσο στις αναλυτικές όσο και στις πραγματιστικές φόρμες της αγγλο-αμερικανικής φιλοσοφικής παράδοσης. Το ζήτημα των φιλοσοφικών τοποθετήσεων του Bourdieu εγείρει χρήσιμα ερωτήματα γύρω από τα παραδεδομένα όρια της φιλοσοφίας καθώς και για το πώς μπορούμε να επανακαθορίσουμε αυτά τα όρια, ώστε να αναζωογονήσουμε αυτή την περιοχή της γνώσης και να επιτύχουμε μια γενναία σύνδεσή της με τις κοινωνικές επιστήμες και τον κοινωνικό κόσμο της πρακτικής.

Η κριτική των καθιερωμένων ορίων της φιλοσοφίας και των παραδοσιακών μεθόδων της δε θα πρέπει ωστόσο να εκλαμβάνεται ως περιφρόνηση απέναντι στα παραδοσιακά και καθιερωμένα φιλοσοφικά σχήματα. Η αποδοχή από τον Bourdieu των μεθόδων της εμπειρικής κοινωνικής επιστήμης δεν αποτελεί μια αποκήρυξη των παραδοσιακών μορφών της φιλοσοφικής ανάλυσης. Συνιστά όμως μια αναγνώριση των ορίων της και την συνακόλουθη ανάγκη διεύρυνσης αυτών των ορίων έτσι ώστε να συμπληρωθεί και με άλλες μεθόδους έρευνας. Τα έργα του Bourdieu καλύπτουν τα περισσότερα από τα σημαντικά πεδία της φιλοσοφίας: φιλοσοφία της γλώσσας, φιλοσοφία της δράσης, επιστημολογία, φιλοσοφία του νου και του σώματος, φιλοσοφία της επιστήμης, πολιτική θεωρία, φιλοσοφία της εκπαίδευσης, ηθική και αισθητική.

Ακόμη και αν αγνοήσει κανείς τον Bourdieu ως συστηματικό φιλόσοφο που προτείνει θεωρίες (για τη γλώσσα, τη δράση, τη γνώση, το άτομο και την κοινωνία,

την σκέψη και το σώμα), διατυπώνοντάς τες με τη βοήθεια μιας ομάδας αλληλοσυνδεόμενων εννοιών (όπως την έξη, το πεδίο, το συμβολικό κεφάλαιο κ.α.) δεν μπορεί εύκολα να απορρίψει το χαρακτηρισμό του ως μεταφιλοσόφου.

Επιβεβαιώνοντας τη θέση του Pascal πως η φιλοσοφία οφείλει να είναι αυτοκριτική, ο Bourdieu προσφέρει μια γερά θεμελιωμένη κριτική ανάλυση των ορίων του φιλοσοφικού λόγου, εξετάζοντας τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες, τα διακυβεύματα και τους περιορισμούς, που δομούν τους συλλογισμούς και τις θεωρίες της φιλοσοφίας. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα σαφές όταν προχωρά σε μια *κριτική του σχολαστικού λόγου* και στην ανάλυση της ιστορικής γένεσης και των κοινωνικών συνθηκών παραγωγής της αντικειμενικής θεωρητικής γνώσης.

Πάνω απ' όλα όμως, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως το μεταφιλοσοφικό εγχείρημα του Bourdieu για τον καθορισμό των ορίων της φιλοσοφίας προάγεται ακόμη περισσότερο από μια πρακτική που υπερβαίνει τα συμβατικά όρια της φιλοσοφίας (ώστε να μπορεί να τα εξετάζει από μια εξωτερική σκοπιά) και συμβάλλει στη θεωρητική του έρευνα μέσα από τις μεθόδους της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας.

Σε αντίθεση με άλλα μοντέλα φιλοσοφικής κριτικής –που περιορίζονται, είτε στο μοναχικό υποκείμενο μιας ενδοσκοπικής, αυτοκριτικής ανάλυσης, είτε σε ένα διαλογικό σώμα υποκειμένων που αλληλοθεωρούνται μέσα από το πλέγμα μιας διυποκειμενικότητας-, το μοντέλο φιλοσοφικής κριτικής ανάλυσης που προτείνει ο Bourdieu ερμηνεύει την *ανακλαστικότητά* του ως μια *συλλογική επιχείρηση* που προχωρά σε ακόμη μεγαλύτερο βάθος⁵⁷

Για τον Μαρκουλάτο, «Το έργο του Bourdieu συνιστά παραδειγματική προσέγγιση μεταξύ φιλοσοφίας και κοινωνικής θεωρίας. Στα πλαίσιά του, από τη μια η φιλοσοφία διατηρεί την επαφή της με τον κοινωνικό χαρακτήρα της ανθρώπινης εμπειρίας, ενώ από την άλλη η κοινωνική θεωρία αποκτά μια πληρέστερη αίσθηση της αναλυτικής πολυπλοκότητας των δομών αυτής της εμπειρίας μέσω της οποίας πραγματώνεται η κοινωνικότητα. Η ερευνητική οπτική του Bourdieu αναδεικνύει πτυχές και επίπεδα της βιωμένης κοινωνικής εμπειρίας που συνιστούν πρακτικές πραγματώσεις μορφών κοινωνικού λόγου, κατ' ουσίαν αθέατες στα πλαίσια της κυρίαρχης, έμμεσα ή άμεσα νοησιοκρατικής αντίληψης για τον άνθρωπο.

⁵⁷ Βλ. σχετικά Richard Shusterman, *Bourdieu as philosopher* στο Richard Shusterman, *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη, σσ. 1-3, 10-11.

Στο έργο του Bourdieu (που συνιστά καίρια συμβολή στο σύγχρονο ρεύμα πολιτικοποιημένης φιλοσοφικής ανθρωπολογίας που οριοθετείται σταδιακά ως σωματοθεωρία (body theory), η *προθετικότητα* υπερβαίνει τα όρια του νοητικού και του υποκειμενικού, είτε στα πλαίσια του υποκειμένου που είναι πάντοτε μερικώς αντικειμενοποιημένο εφόσον διατρέχεται λειτουργικά από δυναμικές κοινωνικές αντικειμενικότητες, είτε πέρα από αυτό ως έκφανση αντικειμενικών στοιχείων ενός πολιτισμικού περιβάλλοντος.

Τόσο η φιλοσοφική ανθρωπολογία όσο και η κοινωνική οντολογία του Bourdieu εξυφαίνονται γύρω από μια διευρυμένη κατανόηση της διεργασίας της προθετικότητας. Ο Bourdieu διευρύνει την έννοια της προθετικότητας μεταφέροντάς την, από το επίπεδο του νοητικού, όπου αφομοιώνεται πλήρως κατά την κλασική φαινομενολογική οπτική, στο έδαφος μιας ενσώματης ιστορικοκοινωνικής ύπαρξης. Η *αναφορικότητα* στο έργο του Bourdieu, η οποία συνίσταται σε συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές λειτουργίες, είναι δηλωτική μιας πρακτικά δεσμευτικής (αλλά, ωστόσο, δυναμικής και εύπλαστης) πολιτισμικής και κοινωνικής ταυτότητας.

Το επίπεδο αναφορικότητας στο οποίο εστιάζουμε την προσοχή μας δεν είναι απλώς χαρακτηριστικό διακριτών προθετικών πράξεων ή καταστάσεων (επιθυμίες, προθέσεις ή πεποιθήσεις), αλλά συνέχει έναν υπαρκτικό τρόπο στο σύνολό του. Συνιστά τη συνεκτική αύρα ενός τρόπου ζωής και πλαισιώνει την ανάδυση ρητά προθετικών στοιχείων της συμπεριφοράς. Υπό αυτή την έννοια, υπαρκτικές τονικότητες όπως λ.χ. αποφασιστικότητα ή υποτακτικότητα (ως αίσθηση υπεροχής ή μειονεξίας), δεν πραγματώνονται μόνον ως διακριτές πράξεις αλλά διαπερνούν και καθορίζουν το γενικό τρόπο με τον οποίο ένα άτομο ή μια ομάδα υπάρχουν σε σχέση με άλλες υπαρκτικές ταυτότητες.

Με την πολιτικοποίηση της *αναφορικότητας* ο Bourdieu εισηγείται έναν εναλλακτικό τρόπο μελέτης του φαινομένου. Η *αναφορικότητα* αποκτά απτή φυσιογνωμία εφόσον και οι πλευρές της πραγματικότητάς της λειτουργούν άρρηκτα συνδεδεμένες με τις κοινωνικοπολιτικές τους συνέπειες. Αντί να θεματοποιείται ως μεμονωμένο χαρακτηριστικό μιας αφηρημένης γεωγραφίας του νοητικού, τοποθετείται στα πλαίσια του πραγματικού κόσμου ως κοινωνικοπολιτική λειτουργία. Παύει να αποτελεί μια απλή ποιότητα των νοητικών περιεχομένων και μετουσιώνεται σε πτυχή μιας κοινωνικά και πολιτισμικά συγκεκριμένης σωματικής παρουσίας»⁵⁸

⁵⁸ Βλ. σχετικά Ι. Μαρκουλάτος, *Σώμα και νόημα*, 2007, Αθήνα, Παπαζήση, σσ. 97, 109.

9. Κριτική ανάλυση

Γίνεται εμφανές πως ο Bourdieu χρησιμοποιεί την έννοια της έξης με σκοπό να αποφύγει τόσο τον υποκειμενισμό όσο και τον αυστηρό αντικειμενισμό στα πλαίσια της κοινωνιολογικής ανάλυσης. Η πρωτοτυπία που χαρακτηρίζει την σκέψη του Bourdieu βασίζεται στο γεγονός, πως ενώ κρατά ως βασική αρχή της θεωρίας του την προσδιοριστική επίδραση των δομών πάνω στους δρώντες δε φαίνεται να ακολουθεί μια μηχανιστική αιτιοκρατία. .

Η θεωρία του υπερβαίνει τη λογική μιας *κοινωνικής φυσικής* αφού προσεγγίζει τα φαινόμενα και από τη μεριά του δρώντος, όχι μόνο ως παράγοντα κινουμένου, εξουσιοδοτημένου και εντεταλμένου από τους θεσμούς και τις αντικειμενικές κοινωνικές δυνάμεις, αλλά και ως ενός δρώντος υποκειμένου ικανού να επιδιώξει, να επιλέξει, να διαπραγματευτεί με τρόπους που θα κρίνει πρόσφορους, με κατάλληλα δηλαδή σχεδιασμένες στρατηγικές στα πλαίσια μιας σχετικής πάντοτε αυτονομίας.

Αυτή η διπλή ερμηνευτική προσέγγιση, των δομών που προσδιορίζουν τις πρακτικές και των πρακτικών που αναπαράγουν τις δομές μέσα σε ένα πλαίσιο συγκρουσιακών σχέσεων καθώς και η σύνδεση των δύο αυτών διαστάσεων πραγματοποιείται με τρόπο επιτυχή στη σύλληψη της έννοιας της έξης.

Ως σύστημα προδιαθέσεων και προϊόν των πρωτογενών (ταξικών, θα λέγαμε) προσδιορισμών, η έξη τείνει να αναπαράγει την αντικειμενική λογική αυτών των προσδιορισμών μέσω και των σχετικών μετασχηματισμών που παράγουν οι πρακτικές. Πρόκειται για ένα είδος μεταποιητικής διεργασίας που συντελεί στη διαρκή αναπαραγωγή των κοινωνικών όρων της προσωπικής μας παραγωγής. Με άλλα λόγια, δεν είναι κάτι που αναπαράγεται *μηχανιστικά* αλλά είναι, κατ' ουσίαν, παραγωγικό.

Η έξη, κατά τον Bourdieu, αναφέρεται σε σχήματα που δε μπορούν να αναχθούν ούτε στις κανονιστικές απαιτήσεις ενός συστήματος ρόλων (όπως στη δομολειτουργική θεώρηση του Parsons), ούτε στις μυστικές λειτουργίες των κωδίκων (όπως στο δομισμό του Levi-Strauss), αλλά ούτε και στη βουλευσιοκρατία του προσχεδιασμένου, συνειδητού τρόπου της φαινομενολογικής προσέγγισης.

Έτσι, αν ο Parsons λ.χ. βλέπει ως κύρια πηγή της συνοχής και της τάξης του κοινωνικού συνόλου τους κανόνες που είναι κοινοί στην πλειοψηφία ενός πληθυσμού, την ίδια στιγμή που ο Levi-Strauss εντοπίζει τη βάση της κοινωνικής τάξης στους κώδικες, ενώ οι θεωρητικοί της αλληλόδρασης (Mead, Garfinkel, Goffman) στα καταστασιακά νοήματα που απορρέουν από τη δυναμική της

διαντίδρασης, ο Bourdieu την εντοπίζει στην έξη που μπορεί να θεωρηθεί πως δημιουργεί τις απαραίτητες διασυνδέσεις μεταξύ των παραπάνω προσεγγίσεων.

Η έξη που διαμορφώνει κανείς από τη νεανική του ηλικία –είτε μέσω της άμεσης εμπειρίας του είτε μέσω της αυθόρμητης αγωγής που προσφέρει η οικογένεια– και η οποία πρόκειται να τον συνοδεύει στη διάρκεια της ζωής του δεν πρέπει να νοηθεί ως μηχανιστικός ντετερμινισμός όλης του της ζωής, δηλαδή ως παράγοντας ικανός να καθορίζει άμεσα τις γνώμες, τις στάσεις και τις πρακτικές για πάντα, διότι οι καθορισμοί τους οποίους επιβάλλει η προσωπική ταυτότητα επηρεάζονται κάθε φορά από τους μετασχηματισμούς των δομών.

Σε κάθε περίπτωση πάντως και μάλλον πέρα από μια απλά μηχανιστική ερμηνεία, η πρωταρχική έξη που σχηματίζεται μέσα στην οικογένεια και είναι χαρακτηριστικό ενός ατόμου, μιας ομάδας ή μιας κοινωνικής τάξης, αποτελεί πάντοτε τη βάση ή, αλλιώς, τη γενική αρχή της σύστασης κάθε κατοπινής έξης και λειτουργεί ως πηγή των κατοπινών γενικών προδιαγραφών αντίληψης, θεώρησης και πράξης. Η έξη θεωρείται ως όρος που εξηγεί το πώς οι δρώντες καταλήγουν να μοιράζονται μια κουλτούρα και τις πρακτικές της ακόμα και όταν αυτές αντανακλούν ασύμμετρες κοινωνικές θέσεις και σχέσεις κυριαρχίας.

Ο Bourdieu προσφέρει μια λύση στο πρόβλημα της «κοινωνικής τάξης» του Parsons όχι μέσω της εσωτερίκευσης κάποιων κανόνων αλλά μέσω της εγγάραξης των προδιαθέσεων, που παράγονται όχι μόνο από την κοινωνικοποίηση σε μια κουλτούρα γενικά αλλά και από την ιδιαίτερη θέση (κυρίαρχη ή εξαρτημένη) που οι δρώντες κατέχουν στο κοινωνικό πεδίο.

Πρόκειται συνεπώς για μια λειτουργία που ενεργοποιείται από τις προδιαθέσεις των δρώντων και όχι από κάποιο είδος εξαναγκασμού, μέσω γενεσιουργών σχημάτων και όχι μέσω θεσμοποιημένων κανόνων. Ακόμη και αν έχουμε να κάνουμε με μια σαφή παρουσία θεσπίσεων ή κανόνων, θα πρέπει να εξηγηθεί πώς οι δρώντες διαμορφώνουν την προδιάθεση να τους αποδεχθούν. Αυτή ακριβώς είναι και η χρησιμότητα εφαρμογής της έννοιας της έξης.

Ο Bourdieu χρησιμοποιεί την έννοια της έξης κατά τρόπον ώστε να καθιστά εννοιολογικά ελκυστικές τις μεταβάσεις στο επίπεδο της μακροανάλυσης και, ταυτοχρόνως, να γενικεύει την εφαρμογή της εννοιολογικής του αρχής σε διαφορετικές περιοχές της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η πρωτοτυπία του όρου που επινοεί ο Bourdieu βρίσκεται στο ότι προτείνει την ύπαρξη μιας βαθύτερης σύνδεσης ή ενός κοινού «αποτυπώματος» σε ένα ευρύ φάσμα διαφόρων τύπων συμπεριφοράς

(μηχανιστικών, γνωστικών, συναισθηματικών ή ηθικών), αν και αυτή η εννοιολογική πολλαπλότητα κάποτε καθιστά ασαφές αυτό που η έννοια πράγματι ορίζει εμπειρικά.

Ο Bourdieu αποφεύγει ωστόσο να διαχωρίσει τις ηθικές, γνωστικές ή σωματικές διαστάσεις της δράσης. Βασική του πρόθεση είναι να προσδιορίσει τα εσώτερα, κυρίαρχα υποδείγματα αντίληψης και δράσης που αντανakλούν τα βαθύτερα δομικά πρότυπα και τα οποία βρίσκουν χαρακτηριστικές μορφές έκφρασης μέσω όλων των παραπάνω διαστάσεων. Αυτό που θα προκαλούσε το σίγουρο ενδιαφέρον των ερευνητών θα ήταν η προσπάθεια για μια ακριβή κατανόηση του ποια από αυτές τις διαστάσεις φαίνεται να είναι πρωταρχικής σημασίας.

Αξίες και προσδοκίες δείχνουν να μεταβάλλονται, στα πλαίσια της κατανόησης της έξης από τον Bourdieu, σε μια πρακτική προσαρμογή στους βασικούς όρους της ύπαρξης. Οι ανωτέρω διαστάσεις δεν εσωτερικεύονται ως αυστηρά διακρινόμενες διαστάσεις εφόσον επιδίωξη του επιχειρήματος του Bourdieu είναι να τονίσει την υποκείμενη ενότητα όλων των πρακτικών που απορρέουν από τις βαθύτερες δεσπόζουσες προδιαθέσεις.

Ο Bourdieu θεωρεί πως η έξη αποδεικνύεται περισσότερο χρήσιμη στις εξηγήσεις των σχημάτων συμπεριφοράς μέσα σε καταστάσεις που δεν υπακούουν σε κάποιες σαφείς κανονιστικές αρχές. Η συμπεριφορά βασίζεται λιγότερο στην έξη όταν πρόκειται για καταστάσεις που είναι, σε μεγάλο βαθμό, κωδικοποιημένες και ρυθμισμένες ή για καταστάσεις όπου σε περιόδους κρίσεων απειλούνται ζωτικά υλικά και πολιτικά συμφέροντα. Οι άκρως τυποποιημένες καταστάσεις περιορίζουν (χωρίς ωστόσο να εξαλείφουν ολοκληρωτικά) τις ευκαιρίες για την ανάπτυξη μιας στρατηγικής ή την εισαγωγή μιας καινοτομίας από την έξη, ενώ, αντίθετα, όσες είναι λιγότερο τυποποιημένες αυξάνουν τη δυνατότητα παρέμβασης του υποκειμένου.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η χρήση της έννοιας της έξης μπορεί να κατανοηθεί ως μια απόπειρα του Bourdieu να συντάξει μια θεωρία της κουλτούρας ως πρακτικής.

Ο Bourdieu θεωρεί την κουλτούρα κάτι περισσότερο από ένα σύνολο «κοινών κωδίκων» όπως κάνει ο δομισμός, κάτι περισσότερο από ένα ιδεολογικό σύστημα αξιών, ιδεών και πεποιθήσεων όπως θεωρεί ο μαρξισμός, ή μια «γενική θέαση του κόσμου» όπως υποδείχθηκε από τον Mannheim.

Όλοι αυτοί οι ορισμοί της κουλτούρας μεταφέρουν εξίσου μια πολύ χαμηλή αίσθηση της δράσης. Η έξη περιλαμβάνει χαρακτηριστικά από όλες αυτές τις θεωρήσεις αλλά δίνει προτεραιότητα στη βασική ιδέα πως η δράση διέπεται από μια «πρακτική αίσθηση» των τρόπων με τους οποίους κινείται κανείς μέσα στον

κοινωνικό κόσμο και πως η κουλτούρα αποτελεί ένα πρακτικό μέσο απαραίτητο για να οργανώσει την παρουσία και τη δράση του μέσα σε αυτόν.

Η υπενθύμιση του Bourdieu πως η αντίληψη του κοινωνικού κόσμου συνεπάγεται μια κατασκευαστική πράξη δε σημαίνει πως αποδέχεται μια νοησιοκρατική θεωρία της γνώσης. Στα βασικά τους μέρη η εμπειρία του κοινωνικού κόσμου και η κατασκευαστική εργασία που συνεπάγεται, λαμβάνουν χώρα στην πρακτική πριν φτάσουν στο επίπεδο της ρητής παράστασης και της λεκτικής έκφρασης. Πλησιέστερη σε ένα «ταξικό ασυνείδητο» παρά σε μια ταξική συνείδηση με τη μαρξιστική έννοια, η αίσθηση της θέσης που καταλαμβάνει κάποιος στον κοινωνικό χώρο (αυτό που ο Goffman αποκαλεί «sense of one's place») είναι η πρακτική γνώση της συνολικής κοινωνικής δομής, η οποία προσφέρεται ακριβώς μέσα από την αίσθηση της θέσης που καταλαμβάνει σε αυτή τη δομή.

Στο μεγαλύτερο μέρος τους οι κατηγορίες αντίληψης του κοινωνικού κόσμου παράγονται από την ενσωμάτωση των αντικειμενικών δομών του κοινωνικού χώρου. Συνεπώς, οι αντιλήψεις αυτές ωθούν τους δρώντες μάλλον να εκλάβουν τον κοινωνικό κόσμο ως έχει και να τον δεχτούν ως αυτονόητο παρά να του εναντιωθούν ή να του αντιτάξουν διαφορετικές ή και ανταγωνιστικές δυνατότητες. Η αίσθηση της θέσης ως αίσθηση του τι μπορεί ή δε μπορεί κανείς να επιτρέψει στον εαυτό του συνεπάγεται τη σιωπηρή αποδοχή της θέσης του μέσω μιας αίσθησης των ορίων, των αποστάσεων που πρέπει να οριστούν και να κρατηθούν.

Επομένως, αν οι αντικειμενικές σχέσεις δύναμης έχουν την τάση να αναπαράγονται στις θεωρήσεις του κοινωνικού κόσμου, οι οποίες συντελούν στη μονιμότητα αυτών των σχέσεων, τούτο συμβαίνει επειδή οι δομούσες αρχές αυτών των θεωρήσεων έχουν τις ρίζες τους στις αντικειμενικές δομές του κοινωνικού κόσμου και επειδή οι σχέσεις δύναμης είναι παρούσες και στις συνειδήσεις ως κατηγορίες αντίληψης των σχέσεων αυτών. Η γνώση του κοινωνικού κόσμου και, πιο συγκεκριμένα, οι κατηγορίες που την καθιστούν δυνατή είναι το κατεξοχήν διακύβευμα της πολιτικής πάλης –μιας θεωρητικής και, ταυτοχρόνως, πρακτικής πάλης για την εξουσία της διατήρησης ή της μεταβολής του κοινωνικού κόσμου μέσω της διατήρησης ή της μεταβολής των κατηγοριών αντίληψης αυτού του κόσμου.

Η διάκριση είναι ακριβώς η διαφορά που είναι εγγεγραμμένη στην ίδια τη δομή του κοινωνικού χώρου, μια τάξη που προσλαμβάνεται σύμφωνα με αντιληπτικές κατηγορίες εναρμονισμένες με αυτή τη δομή. Οι διακρίσεις ως συμβολικοί σχηματισμοί de facto διαφορών και γενικότερα οι σειρές, οι τάξεις, οι βαθμοί και

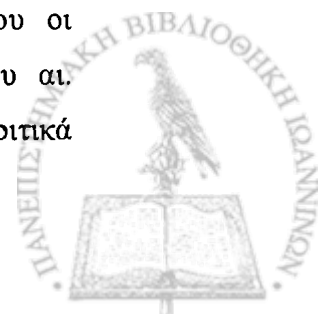
όλες οι άλλες συμβολικές ιεραρχίες προκύπτουν από την εφαρμογή κατασκευαστικών σχημάτων τα οποία παράγονται από την ενσωμάτωση των ίδιων εκείνων δομών στις οποίες εφαρμόζονται, ενώ η αναγνώριση της πλέον απόλυτης νομιμότητας δεν είναι τίποτε άλλο από την πρόσληψη του συνηθισμένου κόσμου ως αυτονόητου, πρόσληψη που προκύπτει από τη σχεδόν τέλεια σύμπτωση των αντικειμενικών δομών και των ενσωματωμένων δομών.

Επακόλουθο αυτού είναι, μεταξύ άλλων, ότι το πεδίο της συμβολικής παραγωγής δεν παύει να κυριαρχείται από τους καταναγκασμούς που διέπουν το κοινωνικό πεδίο και πως οι αντικειμενικές σχέσεις τείνουν να αναπαράγονται στις συμβολικές σχέσεις, διασφαλίζοντας έτσι τη μονιμότητά τους. Οι δρώντες θα μπορούσαν ίσως να αλλάξουν τις θεωρήσεις του κοινωνικού κόσμου μεταβάλλοντας τις αντιληπτικές τους κατηγορίες. Όμως ακριβώς επειδή οι κατηγορίες αυτές απορρέουν από την ενσωμάτωση της κατανομής του συμβολικού κεφαλαίου ως αυτονόητης είναι και οι λιγότερο επιρρεπείς στο να το κάνουν.

Στο έργο του Bourdieu είναι διάχυτη η άποψη πως δεν είναι οι *ανθρωπολογικές σταθερές*, δηλαδή οι κοινωνικές ανάγκες και τα ατομικά συμφέροντα που προκαθορίζουν τις πρακτικές αλλά οι κανόνες του εκάστοτε παιχνιδιού και διαδικασίες που αυτονομούνται από το πιθανό περιεχόμενο που προσδίδουν στις πρακτικές οι ανθρωπολογικοί τύποι.

Η λογική των διακρίσεων διαμορφώνει το πολιτισμικό πλαίσιο που επιτρέπει σε όσους δρουν στα διάφορα πεδία μιας κοινωνίας να εντοπίσουν βάσει ενός κοινού πολιτισμικού κώδικα τα στοιχεία που συνιστούν τις έξεις, οι οποίες είναι κοινές στα μέλη τάξεων και κοινωνικών κατηγοριών και είναι αναγνωρίσιμες από όλους. Αν λοιπόν σε ένα πρώτο επίπεδο η έννοια της έξης μπορεί να ερμηνευτεί ως ένας τρόπος σύλληψης της κουλτούρας ως πρακτικής, σε ένα άλλο επίπεδο συνδέει την πρακτική με τη συνήθεια.

Ο Bourdieu διευκρινίζει πως η επιλογή του όρου απορρέει από μια επιθυμία του να υπερβεί την κοινή αντίληψη περί της συνήθειας ως μηχανικής σύνδεσης ή επιτελεσμένου προγράμματος, θέλοντας να δώσει έμφαση στη γενεσιουργό δυνατότητα της έξης. Πράγματι, η έννοια αυτή του Bourdieu μπορεί να ειπωθεί ως μία προσπάθειά του να ανανεώσει το νόημα που είχαν προσδώσει στην έννοια της συνήθειας κλασικοί θεωρητικοί όπως οι Durkheim και Weber. Αυτό που οι εκπρόσωποι της κοινωνικής θεωρίας του 19ου και των αρχών του 20ου αι. αντιλαμβάνονταν ως συνήθεια είναι εντελώς διαφορετικό από τις συγκριτικά

στοιχειώδεις, επιδέξια εκτελεσμένες και, ουσιαστικά, αυτοματικές δραστηριότητες τις οποίες συνδέουμε με τον όρο αυτό σήμερα.

Το εννοιολογικό πλαίσιο του Bourdieu έχει δεχτεί την κριτική πως οι διασυνδέσεις μεταξύ του πεδίου, της έξης και των κοινωνικών πρακτικών είναι μηχανιστική γιατί εμφανίζουν τα άτομα ως παθητικούς αποδέκτες κοινωνικών θέσεων και ρόλων όπως στη δομολειτουργική θεώρηση του Parsons.

Ο Bourdieu αμύνεται έναντι αυτής της κριτικής, υποστηρίζοντας ότι ούτε το πέρασμα από το πεδίο στην έξη αλλά ούτε και το πέρασμα από την έξη στις κοινωνικές πρακτικές είναι *ντετερμινιστικά* καθορισμένο, αφού, κατά τον ίδιο, η έξη είναι ευέλικτη και *πολυθετική*. Ο Bourdieu υπερασπίζεται την ευέλικτη σημασιολόγηση της έννοιας της έξης έναντι των κριτικών που του καταλογίζουν ότι την εφαρμόζει μηχανικά, προειδοποιώντας ότι ένα καθολικό μοντέλο υψηλού συσχετισμού ανάμεσα στις υποκειμενικές προσδοκίες και στις αντικειμενικές πιθανότητες απλώς θα αναπαρήγαγε την κοινωνική δομή. Αναγνωρίζει πως υπάρχουν περιστάσεις όπου οι ελπίδες δε συγχρονίζονται απολύτως με τις δυνατότητες, δίχως όμως να εστιάζει αρκετά την προσοχή του στην ανάλυση των συνθηκών κάτω από τις οποίες αποτυγχάνουν να συγχρονιστούν τόσο οι φιλοδοξίες με τις προσδοκίες όσο και οι προσδοκίες με τις αντικειμενικές δυνατότητες.

Ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος για να αποδείξει πως οι διασυνδέσεις δεν είναι μηχανιστικές είναι η δημιουργία εννοιών που να δείχνουν πώς και γιατί αυτές οι διασυνδέσεις δε γίνονται με αυτοματικό τρόπο. Συνεπώς, κατά την αναζήτηση των απαραίτητων ερμηνευτικών εργαλείων δεν θα πρέπει να υποτιμάται η σημασία τόσο της βούλησης όσο και της αλληλεπίδρασης, έννοιες κεντρικές στις ερμηνευτικές κοινωνιολογίες.

Ο Bourdieu διαχωρίζει καθαρά τις θέσεις του όπως και την εξηγητική τους ισχύ από εναλλακτικές ερμηνείες που δίνουν έμφαση σε κανόνες ή προθέσεις όπως αυτές που δόθηκαν από τον Jurgen Habermas και τον John Elster. Παρά το ότι ο Bourdieu κάνει φανερή την ανεπάρκεια των εξηγήσεων που θεμελιώνονται πάνω στην αρχή των κανόνων ή των προθέσεων, δεν έχει καταφέρει να δείξει πώς οι εξηγήσεις βάσει των προδιαθέσεων και το είναι ικανές να τις αντικαταστήσουν επιτυχώς ή να εκφράσουν με κάποιο τρόπο τις θεωρίες που τις υποστηρίζουν.

Πράγματι, η έννοια της έξης καθιστά δύσκολο για τον Bourdieu να εξηγήσει πολλά από τα φαινόμενα που αυτές οι άλλες θεωρίες καταφέρνουν να εξηγήσουν με πολύ πειστικό τρόπο, λ.χ. τον θεωρητικό αναστοχασμό, την πολιτισμική σύγκρουση ή

την κοινωνική αλλαγή. Ο Bourdieu προσδιορίζει ένα σύνολο βασικών φαινομένων που η έξη μπορεί να εξηγήσει ικανοποιητικά –όπως είναι, για παράδειγμα, η επιβολή της φόρμας, η διαμόρφωση αρχών κρίσης και διάκρισης ή η επιλογή του βιοτικού ύφους- αλλά δεν καταφέρνει να διευρύνει τον κεντρικό του πυρήνα ώστε να συμπεριλάβει και άλλα φαινόμενα από τα οποία κάποια ενδεχομένως να εξηγούνται επαρκώς στη βάση των κανόνων ή των προθέσεων.

Πιστεύω πως σε όλες τις μορφές των κοινωνιών καθώς και σε όλες τις κοινωνικές καταστάσεις υπάρχουν κοινωνικά παίγνια όπου οι συνειδητές στρατηγικές και οι επιλογές της βούλησης παίζουν πρωταρχικό ρόλο. Βέβαια, η έννοια της σκοπιμότητας που κινητοποιεί μια βουλησιοκρατική κατασκευή του κοινωνικού δεν κατέχει εξέχοντα ρόλο στην κοινωνιολογία του Bourdieu. Αναμφισβήτητα πάντως ο Bourdieu μας προσφέρει μια σειρά εννοιολογικών εργαλείων, τα οποία, χωρίς να μας παρέχουν πλήρη οντολογικά και επιστημολογικά θεμέλια ή καθολικές αρχές, θα μπορούσαν να αποδειχθούν εξαιρετικά χρήσιμα σε μια προσπάθεια επικοινωνίας ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές θεωρήσεις.

10. Συμπεράσματα

Η πρωτοτυπία, η ευρύτητα και η σπουδαιότητα του θεωρητικού σχήματος του Bourdieu είναι προφανής. Συνιστά μια γενική θεωρία της κοινωνίας που δίνει έμφαση στην αναπαραγωγή της δράσης μέσω της κοινωνικής πρακτικής και η οποία περιλαμβάνει, ταυτοχρόνως, μια παράλληλη θεώρηση της κοινωνικής δομής και του κοινωνικού υποκειμένου. Ο Bourdieu προώθησε την κοινωνική επιστήμη διότι διαμόρφωσε τις συνθήκες που θα μπορούσαν να καταστήσουν δυνατή την επικοινωνία μεταξύ αντιτιθέμενων θεωριών.

Η κεντρική έννοια της έξης επαναφέρει στο προσκήνιο τη βασική παραδοχή των περισσότερων κοινωνιολογικών θεωριών (όπως του δομολειτουργισμού, του δομισμού και ιδιαίτερα της ντυρκεμιανής παράδοσης, της οποίας ο Bourdieu είναι ένας από τους κληρονόμους) πως το κοινωνικό υποκείμενο καθορίζεται από την κοινωνία σε ένα βαθύ, θεμελιώδες επίπεδο και επομένως τους τρόπους με τους οποίους η δράση του ποτέ δεν είναι ολότελα αυτόνομη και ανεξάρτητη. Παράλληλα – και εδώ είναι έκδηλη η επίδραση της μαρξιστικής παράδοσης την οποία ο Bourdieu διευρύνει και επεκτείνει – οι καθορισμοί αυτοί δεν είναι ενιαίοι για το σύνολο της κοινωνίας αλλά ταξικά διαφοροποιημένοι και συνιστούν συγχρόνως τους όρους της συγκρότησης των τάξεων αυτών στο πεδίο της δράσης.

Η επαναδιατύπωση της θέσης αυτής από τον Bourdieu αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση της σύγχρονης δυτικής κοινωνίας. Έρχεται σε άμεση και σαφή αντίθεση με θέσεις που αναγνωρίζουν στην εποχή μας μια αυξημένη αυτονομία του ατόμου ως δημιουργικού υποκειμένου (όπως στη θεώρηση του Giddens) ή ως φορέα μιας μετασυμβατικής ταυτότητας πέρα και πάνω από εσωτερικοποιημένους καθορισμούς (όπως την αντιλαμβάνεται ο Habermas).

Οι αναλύσεις του Bourdieu αμφισβητούν τις θέσεις αυτές (ασκώντας έντονη κριτική κυρίως στην υπαρξιστική ανθρωπολογία του Sartre και στις θεωρίες ορθολογικής επιλογής) και προβάλλουν το θεμελιώδη ρόλο της κοινωνίας τόσο στην ίδια τη συγκρότηση του υποκειμένου όσο και στην αναπαραγωγή της ταξικής διαφοροποίησης των έξεων.

Η έννοια της έξης δεν προτίθεται απλώς να επαναδιατυπώσει μια ήδη υπάρχουσα θέση αλλά να προσφέρει μια θεωρία για την κοινωνική «κατασκευή» του ατόμου και τον κοινωνικό καθορισμό της δράσης. Επιπλέον, στοχεύει στο να αναδείξει την ιδιαιτερότητα των διεργασιών αυτών και τη μη αναγωγιμότητά τους σε γνωσιακά

μοντέλα καθώς και τις συνέπειες που έχει αυτό για την υπέρβαση του αντικειμενισμού (που χαρακτηρίζει τις περισσότερες δομικές προσεγγίσεις).

Ο Bourdieu θεωρεί την υπέρβαση αυτή απαραίτητη ώστε η κοινωνιολογία να αποφύγει τα σφάλματα του ρεαλισμού της δομής ή της υιοθέτησης εξηγήσεων που κινητοποιούνται όταν παραγνωρίζεται η πρακτική λογική η οποία υπαγορεύει τις συμπεριφορές. Η έννοια της έξης αναφέρεται σε ένα καθοριστικό επίπεδο συγκρότησης του ατόμου που υπάρχει πέρα από κανόνες ή νόρμες.

Η σωματικότητα που ο Bourdieu αποδίδει στην έξη επιδιώκει να δείξει ταυτοχρόνως, τόσο το βαθύ επίπεδο επενέργειάς της όσο και τη μη αναγωγιμότητά της σε κάποιο γνωστικό επίπεδο, ιδιότητες που εκφράζονται και στο ίδιο το πεδίο εκδήλωσης της έξης, που δεν είναι άλλο από το πεδίο της καθημερινής κοινωνικής πρακτικής. Η κοινωνία αναπαράγεται μέσω της δημιουργίας των έξεων στο επίπεδο της πρακτικής, οι οποίες, με τη σειρά τους, παράγουν μέσω της δράσης τις συνθήκες που τις έχουν διαμορφώσει.

Ο Bourdieu θέλει να υπερβεί το μηχανιστικό τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται η κοινωνική δράση από την ολιστική παράδοση όπου οι δρώντες δεν έχουν περιθώρια αυτονομίας και απλώς αναπαράγουν μέσω της δράσης τους την κοινωνία. Χωρίς να αναιρεί τη βασική του θέση για την κοινωνική συγκρότηση του υποκειμένου, αναγνωρίζει σε αυτό μια σχετική αυτονομία που θεωρείται ως χαρακτηριστικό της ίδιας της έξης. Η έξη επιτρέπει μια «ελεγχόμενα ελεύθερη» παραγωγή σκέψεων, αντιλήψεων και πράξεων πάντοτε όμως μέσα στα όρια που θέτουν οι συνθήκες παραγωγής της. Θα μπορούσε κανείς να δει το εγχείρημα του Bourdieu ως μια προσπάθεια σύνθεσης μιας δομικής θέσης και μιας θεωρίας για την ορθολογική δράση.

Με το να βεβαιώνει ο Bourdieu την αντικειμενική ύπαρξη των δομών και την ανάγκη της επιστημονικής μελέτης του τρόπου λειτουργίας τους δε σημαίνει πως περιορίζει και, ακόμη λιγότερο, πως καταργεί την ελευθερία των κοινωνικών υποκειμένων.

Η ανάπτυξη μιας επιστημονικής γνώσης των δομών προσφέρει στο υποκείμενο το απαραίτητο μέσο για να δράσει πάνω στις δομές, ώστε να είναι λιγότερο αγόμενο από αυτές και να συγκροτηθεί ως μια περισσότερο απελευθερωμένη και υπεύθυνη ύπαρξη.

Ο αλληλοπροσδιορισμός δομών και δρώντος σχετικοποιεί, από τη μια, τον απόλυτο ντετερμινισμό της δομικής θεώρησης χωρίς ωστόσο να την αρνείται και, από

την άλλη, περιορίζει την απόλυτη ελευθερία του υποκειμένου δίχως όμως να τον υποβιβάζει σε παθητικό αποδέκτη της επίδρασης των αντικειμενικών δομών.

Οι θέσεις και οι διαφορές που τις χωρίζουν, οι κοινωνικές ταξινομήσεις και τα διάφορα είδη κεφαλαίου, που αποτελούν τις βασικές αρχές διαφοροποίησης των σημερινών ιεραρχημένων κοινωνιών υπάρχουν πάντα σε δύο μορφές. Σε μια αντικειμενική μορφή, δηλαδή ανεξάρτητη από αυτό που οι ίδιοι οι δρώντες θεωρούν για αυτές και σε μια συμβολική, υποκειμενική μορφή, δηλαδή υπό τη μορφή των παραστάσεων που τα υποκείμενα έχουν για αυτές.

Καθεμία από τις καταστάσεις του κοινωνικού κόσμου είναι μια προσωρινή ισορροπία, μια στιγμή της δυναμικής μέσω της οποίας διακόπτεται και αποκαθίσταται διαρκώς η σχέση ανάμεσα στις αντικειμενικές κατατάξεις και τις ενσωματωμένες ταξινομήσεις.

Η λογική των διακρίσεων διαμορφώνει το πολιτισμικό πλαίσιο που επιτρέπει σε όσους δρουν στα διάφορα πεδία μιας κοινωνίας, να εντοπίσουν βάσει κοινών πολιτισμικών αναφορών τα στοιχεία που συνιστούν τις έξεις, οι οποίες είναι κοινές στα μέλη τάξεων και κοινωνικών κατηγοριών και είναι αναγνωρίσιμες από όλους. Το πλέον σταθερό και ιδιάζον χαρακτηριστικό των κοινωνικών τάξεων είναι ακριβώς οι διαφοροποιημένες πρωταρχικές μήτρες της λογικής των διαθέσεων, στάσεων, τρόπων και δράσεων που συνθέτουν τους τρόπους έκφρασης και την οργάνωση των πρακτικών.

Για τον Bourdieu είναι θεωρητική αρχή πως η κατεστημένη τάξη και η κατανομή των διαφόρων μορφών κεφαλαίου συμβάλλουν στη διαιώνισή τους μέσω της ίδιας τους της ύπαρξης ή, με άλλα λόγια, μέσω της συμβολικής επίδρασης που ασκούν από τη στιγμή που γίνονται αντιληπτές και αναγνωρίζονται ως νόμιμες.

Απέναντι σε ένα μηχανικό δομισμό, ο κατασκευαστικός δομισμός του Bourdieu εισάγει τη διάσταση των συμβολικών πρακτικών και των συμβολικών αγώνων, για να δείξει ότι παρά την έντονα δομημένη πραγματικότητα παραμένει πάντοτε μια δυνατότητα νέων δομήσεων, η οποία προσφέρει τη βάση στους συμβολικούς αγώνες για την παραγωγή και την επιβολή μιας νόμιμης θεώρησης του κόσμου.

Για τον Bourdieu οι συμβολικοί αγώνες, οι αγώνες δηλαδή που έχουν ως κύριο διακύβευμα την αναγνώριση και τη νομιμότητα της αντίληψης για τον κοινωνικό κόσμο, μπορούν να λάβουν δύο μορφές: από μια αντικειμενική σκοπιά, μπορούμε να δράσουμε με σκοπό να κάνουμε φανερές και να αξιολογήσουμε ορισμένες πραγματικότητες, ενώ, από υποκειμενικής πλευράς, μπορούμε με τη δράση μας να

προσπαθήσουμε να αλλάξουμε τις κατηγορίες αντίληψης και εκτίμησης του κόσμου, δηλαδή τις γνωστικές και αξιολογικές δομές.

Αυτοί οι συμβολικοί αγώνες (τόσο οι αγώνες της καθημερινής ζωής όσο και οι οργανωμένοι αγώνες της πολιτικής ζωής) διαθέτουν μια ιδιαίτερη λογική που τους παρέχει κάποια αυτονομία σε σχέση με τις δομές στις οποίες θεμελιώνονται. Η πάλη, που αποτελεί μια από τις κύριες κατηγορίες του θεωρητικού συστήματος του Bourdieu, και ειδικότερα, η συμβολική πάλη, είναι αυτή στην οποία επιδίδονται οι κοινωνικοί δρώντες κατά τον αγώνα τους για μια αναγνώριση που μόνο η κοινωνία μπορεί να τους δώσει παράγοντας έτσι τις διαφορές και, συνεπώς, διασφαλίζοντας το λόγο της ύπαρξής τους.

Επομένως, το αντικείμενο της κοινωνιολογίας είναι, κατά τον Bourdieu, μια πραγματικότητα η οποία συμπεριλαμβάνει όλους τους αγώνες (προσωπικούς και συλλογικούς), που αποσκοπούν στη διατήρηση ή το μετασχηματισμό της και, ιδιαίτερα αυτούς που έχουν ως διακύβευμα την επιβολή ενός νόμιμου ορισμού της πραγματικότητας. Η συμβολική αποτελεσματικότητά τους μπορεί να συμβάλλει στη διατήρηση ή την ανατροπή της σχέσης δυνάμεων και της κατεστημένης τάξης, δηλαδή της ίδιας της πραγματικότητας.

Ο Bourdieu προτείνει μια θεώρηση για τη σχέση ιδεολογίας και κοινωνικής συγκρότησης που δείχνει να αποτελεί μια από τις σημαντικότερες συμβολές στη σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη.

Η έννοια της έξης σε συνδυασμό με την άμεσα συνδεδεμένη μαζί της έννοια της στρατηγικής ως συστατικού στοιχείου των μορφών δράσης, επιτρέπει τη θεμελίωση ενός τρόπου προσέγγισης που επιχειρεί να υπερβεί την επικρατούσα διάκριση μεταξύ ενός βουλησιοκρατικού ατομισμού και ενός λειτουργιστικού ή μηχανιστικού ολισμού. Η διευρυμένη χρήση αυτών των εννοιών από τον Bourdieu σε μια προσπάθεια να τις φωτίσει από διαφορετικές αλλά συγκλίνουσες οπτικές γωνίες, αποσκοπεί στη δημιουργία μιας σύνθετης εννοιολογικής κατασκευής που, αν και εμπνέεται από άλλους συγγραφείς, η σημασία της συνιστά μια διαφορετική επίτευξη από τα πλαίσια των νεότερων θεωρητικών και μεθοδολογικών σχεδιασμών.

Σύμφωνα με τη σκέψη του Bourdieu, ο κατασκευαστικός ή γενετικός δομισμός, που επεξεργάζεται την ανάλυση των αντικειμενικών δομών, δηλαδή των διαφόρων κοινωνικών πεδίων όπως και των νοητικών δομών που διαμορφώνουν τα υποκείμενα ενσωματώνοντας αυτές τις δομές, οφείλει να συμπεριλάβει τη διερεύνηση της σχέσης του αναλυτή με το αντικείμενο της επιστημονικής ανάλυσης. Με άλλα λόγια, ο

κοινωνιολόγος οφείλει να θέσει ως αντικείμενο την πάλη για την ιδιοποίηση της νόμιμης αναπαράστασης του κοινωνικού κόσμου και να κατασκευάσει ένα ρεαλιστικό υπόδειγμα των αγώνων που συμβάλλουν στη δημιουργία της κοινωνικής πραγματικότητας, σκεπτόμενος συγχρόνως τη θέση του μέσα στο πεδίο της πάλης των κατατάξεων ως υποκειμένου που είναι ιστορικά τοποθετημένο και κοινωνικά καθορισμένο.

Επειδή ακριβώς τα διακυβεύματα αυτών των αγώνων είναι συνδεδεμένα με συγκεκριμένα συμφέροντα η κοινωνιολογική ανάλυση αποκτά αναπόφευκτα μια πολιτική λειτουργία.

Η ανάδειξη της αντικειμενικής αλήθειας, λοιπόν, εμποδίζεται λόγω του γεγονότος ότι οι κατηγορίες της σκέψης μας χειραγωγούνται και ότι οι τοποθετήσεις μας οφείλουν την ύπαρξή τους στις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες παράγονται, όπως και λόγω της ειδικής λογικής των πολιτικών μηχανισμών που καθορίζουν τους όρους του κοινωνικού παιχνιδιού και της διακίνησης των ιδεών.

Στόχος του Bourdieu είναι να περιγράψει τους βασικούς μηχανισμούς της κουλτούρας και της εξουσίας στις σύγχρονες κοινωνίες και, ταυτοχρόνως, να προτείνει μια λύση στο θεμελιώδες θεωρητικό και εμπειρικό πρόβλημα της γένεσης και της ύπαρξης των τάξεων, συνδέοντας τη μαρξιστική θεωρία, την αναγνώριση της διακρίτοτητας της πολιτισμικής τάξης πραγμάτων που είχε προτείνει ο Weber και την ανάλυση των ταξινομήσεων που είχε θεμελιώσει ο Durkheim.

Μια σημαντική συνεισφορά του Bourdieu είναι ότι συνέβαλλε στην ενδυνάμωση των εργαλείων της αναστοχαστικής και κριτικής σκέψης που κάθε στοχαστής οφείλει να υιοθετήσει προκειμένου να συγκροτήσει τη δική του προσωπική γλώσσα και να επιτύχει μια ρεαλιστική ανάλυση της πραγματικότητας. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι κατάφερε, μέσω ενός συνδυασμού αποκλειστικά κοινωνικών τοποθετήσεων, να αναδείξει την ενότητα δύο αποσυνδεδεμένων ως τότε και σχεδόν ασυμβίβαστων θέσεων, τη σύνθεση της θεωρίας και της πρακτικής μέσα σε μια γνήσια επιστημονική θεώρηση της πρακτικής γνώσης.

Η άρνηση του Bourdieu να επιλέξει μεταξύ δύο αντιτιθέμενων πόλων, όπως λ.χ. ανάμεσα στον θεωρητικό στοχασμό και την εμπειρική έρευνα, τον αντικειμενισμό και τον υποκειμενισμό, τη φαινομενολογία και το δομισμό, την τελεολογία και τη μηχανοκρατία και άλλες παρόμοιες αντιπαραθέσεις, απορρέει από την πρόθεσή του να υπερβεί όλες εκείνες τις επιστημονικές αντιθέσεις που διαιρούν το κοινωνιολογικό πεδίο. Συνιστά μια προσπάθεια υπέρβασης των «ανταγωνιστικών

ζευγών» που ισοδυναμεί με την απροθυμία του να δεσμευτεί στα κοινωνικά και διανοητικά παιχνίδια των αντιθετικών χώρων, τα οποία αναπαράγουν μέσω της λογικής τους την κοινωνική τομή μεταξύ του κόσμου της σκέψης και του κόσμου της πρακτικής.

Η θεώρηση του Bourdieu συνιστά μια γόνιμη κοινωνιολογική πρόταση που εστιάζει το ενδιαφέρον της σε ένα «μέσο» επίπεδο ανάλυσης, το οποίο συνδέει μεταξύ τους την πρακτική, το λόγο, την εξουσία και τη γνώση και το οποίο επιχειρεί να διακρίνει τις διασυνδέσεις ανάμεσα στην πολιτική, την κοινωνία, την κουλτούρα και τη διυποκειμενική πραγματικότητα της καθημερινής ζωής, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο τα διαφορετικά αυτά επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας συγκροτούν ένα σύνθετο και πολυδιάστατο σύστημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bourdieu P., *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, από τη σειρά *Μελέτες Pierre Bourdieu* (επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος), μτφρ. Ν. Παναγιωτόπουλος, 1994, Αθήνα, εκδ. Δελφίνι.
- Bourdieu P., *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, από τη σειρά *Μελέτες Pierre Bourdieu*, Ν. Παναγιωτόπουλος, Μάνος Δημητρακόπουλος (μτφρ.), 1994, Αθήνα, εκδ. Δελφίνι.
- Bourdieu P., *Ο δομισμός και η θεωρία της κοινωνιολογικής γνώσης (1968)*, στο Γερ. Κουζέλης, Κ. Ψυχοπαίδης (Επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών – Κείμενα*, 1996, Αθήνα, εκδ. νήσος.
- Bourdieu P., *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης (4^η έκδ.)*, Κική Καψαμπέλη (μτφρ.), 2003 [1979], Αθήνα, εκδ. Πατάκη.
- Bourdieu P., *Επιστήμη της επιστήμης και αναστοχασμός*, Θεόδ. Παραδέλλης (μτφρ.), 2005, Αθήνα, εκδ. Πατάκη
- Bourdieu P., *Η αίσθηση της πρακτικής*, Θεόδ. Παραδέλλης (μτφρ.), 2006 [1980], Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια
- Pierre Bourdieu., Jean Claude Chamboredon, Jean Claude Passeron, *Η τέχνη του κοινωνιολόγου*, Έφη Γιαννοπούλου, Δ Φιλίππουπολίτης (μτφρ.), 2007 [1968], Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο.
- Pierre Bourdieu, J. D. Wacquant, *An invitation to reflexive sociology*, 1992, University of Chicago Press, Chicago.
- Μαρκουλάτος Ι., *Σώμα και νόημα-Δοκίμιο πολιτικής οντολογίας*, 2007, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Παναγιωτόπουλος Ν., Νούτσος Χαρ., Μουζέλης Ν., Λαμπίρη-Δημάκη Ι., Κελπέρης Χρ., Μυλωνάς Θ., Κυρτσής Αλ., Πεσματζόγλου Στ., Ηλιού Μ., Φραγκουδάκη Α. *Pierre Bourdieu. Κοινωνιολογία της παιδείας –Δέκα ανακοινώσεις*, 1995, Αθήνα, Καρδαμίτσας και Δελφίνι.
- Shusterman R., *Bourdieu: A critical reader*, 1999, Blackwell Publishers Inc., Οξφόρδη
- Swartz D., *Culture and Power. The sociology of Pierre Bourdieu*, 1997, University of Chicago Press, Chicago

